

BAKI UNIVERSITETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 1, 2021

Bakı – 2021

DİLÇİLİK

UOT 811.512.162

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
MORFOLOJİ NORMA VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

T.R.İSMAYILOVA*

Məqalədə dilin normalarının nitq mədəniyyəti üçün çox vacib olduğu araşdırılmışdır. Belə ki, dilin qrammatik cəhətdən normaya salınması nitq mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Məqalədə ilk dəfə olaraq morfoloji norma anlayışı dəqiqləşdirilmiş, bu normanın stabilliyi və dinamikliyi, funksional üslublara münasibəti, variant və morfoloji norma, dialekt norması, morfoloji normanın dəyişməsinin başlıca səbəbləri və s. kimi məsələlərlə yanaşı, əsas nitq hissələri içərisində mühüm rol oynayan ismə məxsus kateqoriyaların morfoloji norması məsələləri də araşdırılmışdır. Sonda bu qənaətə gəlinmişdir ki, dilimizdə və nitqimizdə morfoloji normaya əməl olunmazsa, dildə hərc-mərclik yaranar, subyektivizm baş alıb gedər.

Açar sözlər: düzgün nitq, qrammatik qaydalar, nitq normaları, natiqin nitqi, morfoloji norma

Giriş. Mədəniyyətin tərkib hissələrindən birini nitq mədəniyyəti təşkil edir. Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindəndir. Bu anlayışa danışıq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Dilin normaları nitq mədəniyyəti üçün özüldür. Morfoloji normanın mahiyyətini müəyyənləşdirmək də nitq mədəniyyətinin üzərinə düşür. Dilin qrammatik baxımdan müəyyən normaya salınması nitq mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Qrammatik normaya əməl olunmadıqda bu qüsurlu sintaktik konstruksiyaların üslubuna da təsir edir. Qrammatik qüsurlu qrammatik normaya əməl etməməyin nəticəsində baş verir. Nitq mədəniyyəti baxımından morfoloji normanın pozulduğu hallar çox müşahidə olunur.

Biz məqalədə konkret olaraq nitq mədəniyyəti və morfoloji norma məsələsini araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq. Digər normalar kimi (fonetik, leksik, orfoqrafik, orfoepik, üslubi normalar), qrammatik normalar da (morfoloji və sintaktik normalar) yerində, məqamında, məqsədmüvafiq şəkildə istifadə edilmədikdə mədəni nitqin səviyyəsi aşağı düşür.

Qrammatik normalar dilin qrammatik quruluşunun nitq şəraitində fəaliyyət tempini nizama salır. Qrammatik normalar iki cürdür: morfoloji norma və

* *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosenti; tahmina-ismayilova@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-6788-1733*

sintaktik norma. Norma tarixi kateqoriyadır, onun hər bir növü tarixi inkişafın məhsuludur.

Azərbaycan ədəbi dilini də normasız təsəvvür etmək olmaz. Bir-birinin davamı kimi inkişaf edən normalar dəyişikliyə də məruz qalmış, yeniləşmişdir. Ədəbi dilimizin normaları haqqında T.Hacıyev, N.Cəfərov, N.Xudiyev, M.Cahangirov və başqa dilçilərin maraqlı fikirləri vardır. N.Xudiyev qrammatik normanın inkişafını bu cür səciyyələndirir: “*Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması XVIII əsrin ortalarından etibarən milli əsaslar üzərində, başqa sözlə, xalq – folklor dilinin qrammatikası əsasında yenidən qurulur. Qrammatik normanın milliləşmə – xəlqiləşmə istiqamətində inkişafı XIX əsr boyu davam edirdi*” [15, 464].

Hər bir dövr və mərhələnin özünəməxsus morfoloji norması olmuşdur. N.Xudiyev sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin birinci mərhələsində morfoloji normada baş verən dəyişmələrin, əsasən, aşağıdakı mədəni-ictimai proseslərlə əlaqədar olduğunu müəyyənləşdirmişdir:

- *milli ziyahların yetişməsi ilə bağlı olaraq və milli özünüdərkini meydana çıxması nəticəsində ədəbi dilin tarixinə marağın artması;*
- *türk (osmanlı) mədəni mərkəzlərində təhsil almış mütəxəssislərin fəaliyyətinin (mədəni, hərbi və s. sahələrdə) genişlənməsi;*
- *Avropa-rus mədəniyyətinin milli-mədəni mühitin təşkilinə təsir etməsi, ictimai-siyasi təfəkkürün çiçəklənməsi* [15, 466].

Normaların, o cümlədən morfoloji normanın tarixi inkişafından danışmaq mövzumuza aid deyil. Əsas məqsədimiz müasir nitq mədəniyyətində qrammatik- morfoloji normanın təsir dairəsini müəyyənləşdirməkdir.

Dilin normaları dilin daxili resurslarına əsaslanan qayda və qanunlar sistemidir. Ümumxalq dil materialları, seçmə və ümumiləşdirmələr normaların formalaşmasında əsas sayılır. M.Məmmədov yazır ki, *norma dilçiliyimizin əsas problemlərindən olsa da, indiyə qədər ən az öyrənilən sahələrdən biridir. Latin mənşəli “norma” termini geniş və ümumi anlayışdır. Ümumi normalarla yanaşı, ayrı-ayrı sahələrə (məsələn, hüquqi normalar, siyasi normalar, etik normalar və s.) aid konkret normalar da mövcuddur. Dil normaları dilin fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrini əhatə edir və onu tənzimləyir* [19, 208].

Norma morfoloji kateqoriyalarda gerçəkləşir. Müxtəlif qrammatik vasitələr normalılıq yaradır.

Morfoloji norma – dilin yenidən yaranan, yaxud keçmişin passiv ehtiyatından istifadəyə cəlb edilən, ictimai rəy doğuran, xalqa xidmət üçün ən doğru ünsürlərin toplusudur. Dilin inkişafının dövr və mərhələlərində əldə olan qaydalar (sözlərin işlənməsi, qrammatik forma) morfoloji normanı səciyyələndirə bilər. Morfoloji normaya uyğun olaraq ayrı-ayrı qrammatik vasitələrdən faydalanmaq başlıca şərt hesab edilir.

Morfoloji norma müəyyən bir qaydaya salınan sistemdir. Zaman keçdikcə Azərbaycan dilinin morfoloji norması təkmilləşmiş və cilalanmış, beləliklə, dialektal normadan fərqli şəkil almışdır.

Morfoloji norma dilimizin inkişafından asılı olaraq dəyişmişdir. Qrammatik quruluşda baş vermiş dəyişmə nisbətən az nəzəri cəlb edir. Qrammatik quruluşda yeniləşmələr tipik morfoloji göstəricilərin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur.

Qarşıda belə bir vəzifə dayanır: morfoloji norma anlayışını dəqiqləşdirmək, həmin normanın stabilliyi və dinamikliyi, funksional üslublara münasibəti, variant və morfoloji norma, dialekt norması, morfoloji normanın dəyişməsinin başlıca səbəbləri və onların inkişafının ümumi istiqamətləri, ictimai amillərin təsiri və s. məsələlər çözülməlidir.

Morfoloji norma morfoloji variantlarla müəyyənləşir. Bu baxımdan normanın ümumi ədəbi dil norması və funksional-üslubi norma kimi tipləri fərqləndirilir.

Nitq mədəniyyətinin əlaqədə olduğu dil kateqoriyalarından biri morfoloji kateqoriyalardır. Morfoloji kateqoriyalarla bağlı olan cəhətlərdən biri normalıq məsələsidir. Norma anlayışında nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar sistemliliyin meydana çıxarılması morfoloji kateqoriyalar (mənsubiyyət kateqoriyası, hal kateqoriyası, xəbərlilik kateqoriyası, şəxs kateqoriyası və s.) üzrə araşdırmalar aparmağı tələb edir. Morfoloji normanın sistemliliyini müəyyənləşdirməklə nitqin şifahi və yazılı növlərinin fərqlərini aradan qaldırmaq olur. Həmçinin morfoloji cəhətdən normalaşma prosesində dil-nitq münasibətlərini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Nitq mədəniyyəti tələb edir ki, şifahi nitq və norma, yazılı nitq və norma dixotomiyası aydınlaşdırılsın.

Morfoloji norma digər normalar kimi nitq mədəniyyətini şərtləndirən başlıca faktorlardan biridir. Fikrimizcə, morfoloji kateqoriyalarda norma məsələsi hərtərəfli öyrənilməlidir. Azərbaycan ədəbi dili üçün vacib sayılan vahidlik, dürüstlük, asanlıq, stabillik, ahəngdarlıq, ekspressivlik və s. mövcud normalar morfoloji kateqoriyalar üçün də zəruri şərtlərdəndir. Morfoloji kateqoriyaların da özünəməxsus cəhətləri olduğu üçün bu əlamət özünü morfoloji normalarda da büruzə verir.

“Nitq mədəniyyəti və norma” adlı məqaləsində M.Yusifov çox mühüm məsələlərə toxunur. Onun fikrincə, *“nitq mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış dilin müəyyən qanunauyğunluqlarla tənzim olunan sabitləşmiş qaydalar sistemidir”* [28, 119].

Nitq mədəniyyətinin normaları həm yazılı, həm də şifahi nitqin özünəməxsus qaydalarından ibarətdir. Şifahi nitqin qaydaları bir sistem kimi mövcud olan dilin nitq fəaliyyətində reallaşması ilə yaranır. Onun bir sistem meydana gətirməsində və formalaşmasında isə daxili kommunikasiya həlledici rol oynayır:

1. Dil kommunikasiyası bütün səviyyələrdə dil vahidlərinin daxili əlaqələrindən ibarətdir. Bütün bunlar ümumi halda dildaxili qanunların sabit normalarının yaranmasını şərtləndirir. Bu normalar əsasında bütün səviyyələrdəki dil vahidlərində daxili bir iyerarxiya meydana çıxır. Fonetik vahidlərin sözlərdəki fonomorfoloji ardıcılığı, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin söz-

lərə qoşulma prinsipləri, cümlə üzvlərinin sırası, baş və budaq cümlələrin sırasında dildaxili kommunikasiyanın tələbləri əsas yer tutur. Bunlar dilin sabit daxili əlaqə normalarıdır.

2. Dildaxili amillər əsasında meydana çıxan kommunikasiya və onun tələb etdiyi ardıcılıq bəzən nitq fəaliyyətində pozulur. Nitq fəaliyyətindəki pozulmalar dil vahidlərinin struktur-funksional xarakteri ilə bağlı olur. Yəni nitq fəaliyyəti zamanı struktur və ifadə cəhətdən elə tələblər ortaya çıxır ki, bu tələblər nəticəsində dilin bəzi sabit daxili əlaqə normaları ilə paradoks təşkil edən xüsusiyyətlər ortaya çıxır.

3. Ədəbi dil normalarının yaranmasında dilxarici amillərin də mühüm təsiri vardır. Dilxarici amillərlə yaranan normalar dildaxili amillərlə yaranan normalara nisbətən daha mütəhərrikdir, tez dəyişkəndir. Ədəbi dilin yazılı normalarının yaranmasında dilxarici amillər əsas yer tutur.

4. Nitq mədəniyyəti həm ədəbi dil, həm də üslubiyyat normalarını əhatə edir, lakin nitq mədəniyyəti özünəməxsus problemlərinə görə ədəbi dilin bütün sahələri ilə eyniləşmir.

Bunun kimi nitq mədəniyyətinin üslubiyyatla kəşifən və fərqlənən cəhətləri vardır. Üslubiyyat üçün dil standartlarına malik olmaq səciyyəvidirsə, nitq mədəniyyətinin başlıca cəhəti normadır.

M.Yusifov bu qruplaşmadan aşağıdakı nəticələri çıxarır:

a) *nitq mədəniyyəti ədəbi dil qaydalarının və funksional üslubların normal sistemidir.*

b) *nitq mədəniyyəti normalarına dildaxili və dilxarici amillər təsir edir.*

c) *dildaxili amillərlə əlaqədar norma, əsas etibarilə, yazılı dildə öz real ifadəsini tapır.*

d) *nitq mədəniyyəti ədəbi dil normalarının və üslubi kateqoriyaların kəşifmə xəttini təşkil edir* [28, 119-120].

Nitq mədəniyyəti nitq növlərinə normativlik cəhətdən yanaşır, bu normalardan kənara çıxma hallarını qeydə alır, düzgün, mədəni nitqə verilən tələbləri və meyarları aydınlaşdırır.

Dilin normaları nitq mədəniyyəti üçün özüdür. Morfoloji normanın mahiyyətini müəyyənləşdirmək də nitq mədəniyyətinin üzərinə düşür. Dilin qrammatik baxımdan müəyyən normaya salınması nitq mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Qrammatik normaya əməl olunmadıqda bu qüsur sintaktik konstruksiyaların üslubuna da təsir edir.

Nitq mədəniyyəti baxımından morfoloji normanın pozulduğu hallar çox müşahidə olunur. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində sayla isim kəmiyyət etibarilə uzlaşmır, amma bəzən saydan sonra gələn ismə cəm şəkilçisi əlavə olunur. Məsələn, “*Kərəmgillərin dörd qızları var idi*” (dörd qızı əvəzinə) [5, 44].

Topluluq bildirən söz təyin funksiyasında işləndikdə sonrakı isim təkde olmalı olduğu halda cəmdə işlənir. Məsələn, “*Səhrada bir sürü ilanlar mələşirdi*” [5, 112].

Azərbaycan dilində ilə həm bağlayıcı, həm də qoşma kimi işlənir. İlə

bağlayıcı rolunda işləndikdə və bağlayıcısının sinonimi olur. Bu zaman o, həmcins mübtədalar arasında işləndikdə xəbər cəmdə olur. Məsələn, “*Bacımı da, qardaşımı da Mədədlə Bədəl öldürüb*” (öldürüblər olmalıdır) [5, 90].

Dilimizdə sifətə -lıq⁴ şəkilçisi əlavə olunur və isim əmələ gəlir. Məsələn, düzlük, yaxşılıq, böyüklük, təmkinlilik, soyuqqanlılıq və s. Ancaq bəzən -lıq⁴ əvəzinə -lı⁴ morfoloji göstəricili sifətlərə səhv olaraq -q, -k artırılır. Məsələn, “*Burada adamların şüurluğu olmalıdır, şəxsi intizamı da xüsusilə lazımdır*” (şüurluluğu olmalıdır) [4, 71].

Nitq hissələrinə məxsus olan qrammatik kateqoriyaların özünəməxsus normaları vardır. Nitq hissələri içərisində ilkin yerdə isim dayanır. İsmə məxsus dörd qrammatik kateqoriya vardır. Morfoloji norma bu kateqoriyalara görə müəyyənləşir. Kateqoriyalara görə aşağıdakı bölgünü müəyyənləşdirmişik:

1. Kəmiyyət kateqoriyası və morfoloji norma;
2. Mənsubiyyət kateqoriyası və morfoloji norma;
3. Hal kateqoriyası və morfoloji norma;
4. Xəbərlik kateqoriyası və morfoloji norma;

Kəmiyyət kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriyalardandır. M.Hüseynzadə yazır: “*Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərə məxsus deyildir. Bəzi morfoloji əlamətlər isimlərlə birlikdə kəmiyyətin çoxluğu və ya azlığını daha aydın göstərir. Dilimizdəki isimlərin müəyyən qismi məzmunca həm tək, həm də cəm kimi dərk edilir. Belə isimləri mətndən xaricdə tək və cəmə ayırmaq qeyri-mümkün olur*” [14, 42].

Ç.Hüseynzadə isə kəmiyyət kateqoriyasında norma məsələsindən bəhs edərək göstərir: “*Kəmiyyət anlayışı, ümumiyyətlə, nisbi anlayışdır. Odur ki, həm şəxs paradigmasına daxil olan şəkilçilərdə, həm də bəzi sözdüzəldici şəkilçilərdə kəmiyyət bildirmə funksiyası müşahidə etmək mümkündür. Kəmiyyət kateqoriyası, əslində, qrammatik kateqoriya kimi nəzərə alındığından, burada kəmiyyət anlayışının konkret ifadəçisi kimi ancaq -lar, -lər şəkilçisindən bəhs etmək olar. Məsələn burasındadır ki, kəmiyyət kateqoriyasında -lar, -lər şəkilçisinin funksiyası qrammatik funksiyalılıq hüduvundan kənara çıxır. Birincisi, qrammatik şəkilçinin qrammatik funksiyası sözlər və söz birləşməsi arasında qrammatik əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. İkincisi, qrammatik şəkilçilər qrammatik kateqoriyalar daxilində paradigma təşkil edir. Üçüncüsü, hər bir paradigma öz xətti boyunca sintaqmatik əlaqə yaradır, -lar, -lər şəkilçisinin funksiyası isə təklik (və ya topluluq) bildirən sözlərə qoşulub cəmlilik məzmununu yaratmaqdan ibarətdir. -lar, -lər şəkilçisi paradigma yaratmadığı kimi, bu şəkilçinin qoşulduğu söz başqa sözlə sintaktik əlaqə təşkil edəndə ancaq üçüncü şəxs təsəvvürü yaradır*” [13, 77].

Nitq mədəniyyəti baxımından kəmiyyət kateqoriyasına məxsus həm daxili, həm də kəmiyyət kateqoriyası özəlliyi əsasında meydana çıxan üç norma – qrammatik, məntiqi və üslubi normalar gerçəkləşir.

Daxili resurslara əsaslanan morfoloji norma Azərbaycan dilində iki sözdüzəldici morfem vasitəsilə reallaşır:

1.-lıq⁴ şəkilçisi ilə;

2. -lı⁴ şəkilçisi ilə;

-lıq⁴ şəkilçili daxili norma. Bu şəkilçi Azərbaycan dilində geniş yayılmaqla isim, sifət, say və bəzən də əvəzlikdən müxtəlif məzmunlu isim əmələ gətirir. Çoxfunksiyalı bu şəkilçi predmet ifadə edən sözlərə birləşib çoxluq anlayışlı düzəltmə sözlər yaradır. Məsələn, meşə- meşəlik, çiçək- çiçəklik, daş-daşlıq, qaya-qayalıq və s. “*Meşəlik, qayalıq, daşlıq yerlər arxada qalırdı*” [4, 78].

-lı⁴ şəkilçili daxili norma. Çoxfunksiyalı bu şəkilçi də çoxluq, artıqlıq mənası bildirir, kəmiyyət ifadə edir. Məsələn, “*Dostlar deyərlər ki, niyə Bayraməli dostumuz bizim ölkənin təntənəsinə, aranlı-dağlı gözəl diyarımızın toyuna təşrif gətirməyibdir?*” [24, 168].

-lar² şəkilçili qrammatik norma. Normanın bu növü kəmiyyət kateqoriyası üzrə -lar² morfoloji göstəricisi ilə reallaşır. Bu göstəricinin morfoloji normalılığı III şəxs anlayışında, eləcə də uzlaşma əlaqəsi əmələ gətirməsində özünü göstərir. Uzlaşma əlaqəsinin şəxsə və kəmiyyətə uyğunlaşmasında həmin göstərici əsas rol oynayır. Kəmiyyətə uzlaşma yalnız III şəxsin cəmində pozula bilir. Mübtədə III şəxsin cəmində olduqda xəbər də III şəxsə olur, şəxsə görə uzlaşma pozulmur, lakin xəbər III şəxsin cəmində də ola bilir, təkində də. Bu zaman tam və natamam normalılıq yarana bilir:

1. Tam normalılıq. Belə normalılıq dildə bəzi faktorlardan asılı olur. Hər iki tərəfin kəmiyyətə bütöv normalılığı uzlaşma əlaqəsində ideal sayılır. Ç.Hüseynzadə morfoloji normalılığın bir sıra faktorlardan asılı olduğunu göstərir:

a) uzlaşma əlaqəsinə daxil olan tərəflərdə məna xüsusiyyəti konkret kəmiyyət tələb edir. Bu tələb üzrə iki birləşmənin birincisi, həm də ikinci qütbü cəmlilik bildirir və qrammatik cəhətdən – lar² şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn, dəstələr birləşirlər, dostlar görüşürlər və s.

b) uzlaşma əlaqəsinə daxil olan tərəflərdə fərdiləşdirmə mənası ifadə edilərsə, hər iki tərəf cəmlilik əlaməti üzrə işlənir [13, 80].

Xəbərin mübtədə ilə yalnız şəxsə görə uzlaşması yarımçıq uzlaşmadır. III şəxsin cəmində xəbərin mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşması tədricən öz əhəmiyyətini itirməkdədir. Cansız varlıqları, mücərrəd məfhumları ifadə edən sözlər mübtədə vəzifəsində işlədikdə xəbər onunla kəmiyyətə uzlaşmır. Məsələn:

“Quyuların ağzına tökülən qumlar yağış altında bərkimişdi”; “Hürüşən itlər səs-səsə vermişdilər. Qarğalar qarıladaşırdırlar” (Mir Cəlal).

Mübtədə insan məfhumu ifadə etdikdə xəbər onunla III şəxsin cəmində əksərən tam uzlaşır. Məsələn, “*Qız-gəlinlər bostandakı göyərtidən yığıb dadlı bişmiş hazırladılar*” [24, 167].

Xəbər insan məfhumu ifadə edən mübtədalarla tam uzlaşmadıqda onu uzaqlaşdırmaq mümkündür: “*Çiçəklər, quşlar, insanlar dil açmışdılar*” (S.Vurğun); “*Belə arayışlar, işğalar arxivlərdə batıb qalırlar!*” [24, 124].

Birinci tərəfdə cəmlilik anlayışı mütləq olur, ikinci tərəfdə ola da bilər, olmaya da. Məsələn, “*İşlər indi ləngimirdi*” [24, 135]; “*Oğrular kefləndilər*” [24, 135].

İkinci cümlədə tam uzlaşmada morfoloji norma ideal səciyyəlidir (oğru-lar kefləndilər). Birinci cümlədə isə uzlaşmada morfoloji norma qeyri-idealdir (işlər ləngidi).

2. Məntiqi normalılıq. İsmi kəmiyyət kateqoriyasında digər bir normalılıq məntiqi təfəkkürlə bağlıdır. Ona məntiqi normalılıq deyilir. Morfoloji normalılıqdan kənarında formalaşan bu normalılıq III şəxsin cəmində, sayların cəmlənməsində, toplu isimlərin cəmlənməsində, motivləşmiş sayların cəm şəkilçisi qəbul etməsində, cəm şəkilçisi qəbul etmiş onomastik vahidlərdə özünü göstərir:

1. III şəxsin cəmində: bu paradigmada morfoloji norma məntiqi prinsipə əsaslanır. Daha doğrusu, norma bu prinsip üzrə tənzimlənir. Məsələn, “*Ortaqlar ayrı-ayrı əkinə keçdi*” [24, 312]. “*Uşaqlar səhərlər bağda oynayırlar*” (danışıq dilində); “*Düşmənlər ön cəbhəyə toplaşır*” (danışıq dilində). Ortaqlar keçdi, uşaqlar oynayırlar, düşmənlər toplaşır cümlələrində nitq mədəniyyəti cəhətdən uzlaşma normalıdır. -lar² bu tip uzlaşmada xəbərdə işləyə bilər. *Ortaqlar keçdilər, uşaqlar oynayırlar, düşmənlər toplaşırlar*. Bu paradigmalarda norma yoxa çıxır.

2. Sayların cəmlənməsində: bu paradigmada morfoloji norma məntiqi norma ilə tənzimlənir. Yəni birinci tərəfdə say, ikinci tərəfdə cəmlənə bilməyən isim dayanır. Məsələn, *on dəstə, iki fikir, iki dünya* və s.

3. Bu paradigma Azərbaycan dili üçün məntiqi normaya sığır. *İki dəstə (lər), iki fikir (lər), iki dünya (lər)* demək isə qrammatik norma çərçivəsindədir. Nitqdə ikinci paradigma işləyə bilmir. Yəni morfoloji norma pozulur.

Azərbaycan dilinə qohum olan bir sıra türk dillərində morfoloji norma məntiqi normanı sıxışdırıb aradan çıxarır. Məsələn, qırğızlar, qazaxlar yuxarıdakı tipli birləşmələri *iki dünyalar, iki fikirlər* şəklində işlədirlər. Bu dillərdə morfoloji norma realdır.

Analitik dillərdə də çoxluq bildirən miqdar saylarından sonra isim işləndikdə ikinci tərəfdə cəmlilik bildirən əlamət işlənir. Bu da Azərbaycan dilinin kəmiyyət kateqoriyasına məxsus məntiqi normanın başqa dillərdəkindən fəqli olduğunu göstərir [13, 83].

Mənsubiyyət kateqoriyası və morfoloji norma. Norma stabilliyi mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri üçün də qanunlaşmışdır. Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə şəkilçilərin işlənməsində ümumi cəhətlər var. Morfoloji normanın sabitliyi həmin göstəricilərin fəal işlənməsi ilə xarakterizə oluna bilər.

I şəxs təkdə saitlə bitən sözdən sonra -m, samitlə bitən sözlərdən sonra -ım⁴ işləyir: *baba+m, qələm+im* və s. M.Füzulinin “Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım” misrasını yada salaq. “*Yaşım*”, “*yanağın*” sözləri də göstərir ki, mənsubiyyət şəkilçilərinin sabit norması, sabit mövqeyi o qədər qədimdir ki, birləşmənin “*mənim*”, “*özünün*” sözlərindən ibarət ola biləcək birinci komponentinə ehtiyac olmamışdır.

Bu şəkilçi tarixi inkişaf prosesində də sabitliyini qoruyub saxlamışdır. Həmçinin sabitlik dialekt və şivə şəraitində də möhkəm olmuşdur. Amma bir

sıra lokal, yerli nitq areallarında ümumdil normasından fərqli olaraq, dördvariantlı şəkilçi əvəzinə ikivariantlı şəkilçinin işlənməsi halları da müşahidə olunur.

“-ım, -im variantı Bakı, Şamaxı, Salyan, Şirvan və s. dialekt və şivələr üçün səciyyəvidir” [26, 155].

M.Yusifov I şəxsin təkində iki variantın işlədilməsinə uyğur, qırğız, tatar, karaim, noqay, altay, xakas dillərində də (-m, -ım,-im) rast gəldiyini göstərir [29, 268, 269, 323, 330, 367, 400].

II şəxsin təkli. Morfoloji göstəricisi: -n, -ın⁴. Xala+n, körpə+n, ağac+ın və s.

Yerli nitq şəraitində dördvariant iki variantla əvəzlənir: -un,-ün⁴.

Təsirlik halın iki variantı da (-yu,-yi) müəyyən hallarda işlək olmuşdur. H. Mirzəzadə də bu dil faktını təsdiqləyir [20, 80-81].

Tədqiqatlar göstərir ki, təsirlik halın morfoloji əlamətləri tarixi mətnlərdə və nitq şəraitində stabil formada olmamışdır. Ona görə ki, həmin formanın tarixən müvafiq qaydalara uyğun ifadəsində vahid qayda olmamışdır. İfade planında pərakəndəlik özünü göstərmişdir. İndiki dövrdə bu morfoloji göstəricinin vahid və stabil morfoloji normaya uyğunluğu nitqin intensivliyinə, eyni hüquq qazandığına işarədir.

Yerlik hal. Vahid morfoloji norma iki variant (-da²) üzrədir. Məsələn, *həyat+da, küçə+da, ev+da, bayır+da* və s. Belə sabillik şifahi nitq şəraitində də mövcuddur. Bununla belə, bəzi nitq areallarında -da, -də-nin -na, -la, -za kimi dialektal variantları vardır. Məsələn, *Təbriz+zə gedirəm. Kolxozza işləyir. Dərmanna təsir yox!*

-da, -də morfoloji göstəricisinin türk areallarında variant fəqləri müşahidə edilir. Bu variantları -do, -dö, -ta, -te,-to, -tö (altay dillərində), -ta, -te, -da, -de (xakas dilində), -ta, -te, -da, -de (qaraqalpaq dilində) tənzimləyən “y” samiti işlədilir. Yazı və nitq arasında bərabərlik saxlandıqda morfoloji norma da öz sabilliyini və vahidliyini mühafizə edir.

Təsirlik hal. Bu halın morfoloji normasını nitqdə iki variantda (-ı⁴, -nı⁴) reallaşmışdır. Məsələn, *otağı-ı, alma-nı, gül-ü, çəmən-i* və s.

Dialekt və şivələrdə bu norma göstəriciləri yeni variant qazanır. Həmin varianta Azərbaycanın Qərb qrupu şivələrində rast gəlinir: *qapı+yi, arpi+yi, düyü+yü* və s. Dialekt və şivələrdə olan bu morfoloji norma tarixən qədim abidələrin və klassik ədəbiyyatın dili üçün də səciyyəvi olmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında: *“Məgər sultanım yenə yazın buğdayı saraydan çıxardılar; Yalincıq görsən donatgil, borcluyu borcundan qurtargil”* [16, 21].

Səndədir şol gənci-pünhan gəzmə hər viranəyi,

Dənizə tal andan istə, ey könül, dürdanəyi. (İ. Nəsimi)

Tarixən -yı⁴-nın varlığı göstərir ki, eyni vaxtda -nı⁴ variantı da üstün işləkliyə malik olmuşdur. Təsirlik halın klassik əsərlərin dilində -nı şəklində də rast gəlinir. Bu forma Oğuz qrupu türk dillərinə aid deyil, digər qrup türk dilləri üçün xarakterikdir. Məsələn,

Kim şad ikən etdi bizni qəmgin? (Ş.İ.Xətai);

Üzmə gəl əlimni damənindən,

Eylər səni ya özümni zayı. (Əmani).

Məsələn, *ağac* - *ağac-ın*, *heyvan* - *heyvan-ın*, *Əli-nin* və s. Həmin şəkilçilər nitqin hər iki forması üçün xarakterikdir. Tarixən olduğu kimi, yiyəlik halın göstəriciləri dəyişməz olmuşdur. Bütün nitq mühitində həmin göstərilən variantlar əsasdır. Amma bəzi dialektal şəraitdə dörd variant iki varianta enir: -un, -ün; -nun, -nün [26, 138].

Dörd variant nitqdə vahid norma sayılır, iki variantda isə norma pozuntusu müşahidə edilir. Hətta morfoloji normaya sonor n-da öz təsirini göstərir. Bu, Azərbaycanın Qərb qrupu dialektlərində bir əlamət kimi meydana çıxır.

Əvəzliyin -in şəkilçisi əvəzinə -im şəkilçisini qəbul etməsi, sözsüz, dilimizdə nitq intensivliyinin nəticəsidir. Bu həm də nitqin rəvanlığı və asanlıığı ilə bağlıdır.

Yönlük hal. Bu halın göstəriciləri norma baxımından sabitləşmişdir. Şəkilçinin iki formasından istifadə olunur: -a (-ə): *ağac+a*, *it+ə* və s.; -ya (-yə): *ana+ya*, *dərə+yə* və s.

Eynihüquqlu norma bu halın mahiyyəti üçün səciyyəvidir. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində arealdan gələn dəyişmələr morfoloji normaya öz təsirini göstərir: *mənə* - *maa*, *sənə* - *saa* və s.

Yönlük hal üçün -a, -ə variantı stabilləşdiyi üçün saitlə bitən sözlərdən sonra tələffüz ahəngini təmin etmək, nitqi asanlaşdırmaq üçün söz sonundakı saitlə şəkilçi arasında orfoepik normanı nəzərə almaq lazımdır ki, dil norması, sistemi və tipi tarixi dilin daxili müxtəlifliyinə aid deyildir, o, konkret dildən asılı olmayaraq, eyni bir konkret dil texnikasının istisnasız olaraq daha çox strukturlaşmasıdır.

“Dil norması müəyyən mənada sistemdən əhatəlidir, çünki onda qeyri-funksional əlamətlər də var, sistemdə isə yalnız fərqli əlamətlər mövcuddur” [17, 227-234].

Xəbərlilik kateqoriyası. Bu kateqoriya yazılı və şifahi nitqdə vahid morfoloji norma qazanmışdır. I və II şəxslərin təkli və I şəxsin cəmində istifadə olunan morfoloji göstəricilər fəal işlənməsinə görə vahid norma qazanaraq stabilləşmişdir. Morfoloji norma əlamətini belə xarakterizə etmək olar:

I şəxs təkdə samitlə bitən sözdən sonra -am², saitlə bitən sözdən sonra -yam² şəkilçisindən istifadə olunur: *yoldaş-yoldaşam*, *işçi-işçiyəm*, *tələbə-tələbəyəm* və s.

II şəxsin təkində həm saitlə, həm də samitlə bitən sözdən sonra ikivariantlı -san,-sən morfoloji göstəricisindən istifadə olunur. Məsələn, *şair-şairəm*, *usta-ustasan*, *müəllim-müəllimsən* və s. Yuxarıdakı misallarda olduğu kimi, burada da norma vahidliyi özünü göstərir. Buna baxmayaraq, bir sıra lokal nitq arealında ikivariantlı (-am, -əm) göstəricisi yerinə, dördvariantlı -im⁴ şəkilçisi işlədilir. Məsələn, *şəhər-şəhərliyəm*, *dülgər-dülgərəm*, *diri-diriyəm* və s.

-san⁴ əvəzinə də dördvariantlı -sın⁴ işlədilir: *kişi-kişisin*, *qız-qızsın*, *əmi-*

əmişin və s.

I şəxsin cəmində samitlə bitən sözdən sonra -ıq⁴, saitlə bitən sözdən sonra -yıq⁴ şəkilçisindən istifadə olunur. Məsələn, *insan-insanıq, hərbiçi-hərbiçiyik, mühəndis-mühəndisik* və s.

Hər iki nitq üçün bu formalar da morfoloji norma statusundadır, ümumişlək səciyyəlidir. Müxtəlif nitq areallarında həmin şəkilçinin xüsusi variantları meydana çıxmamışdır. Bəzi kiçik fərqlər ya variantların miqdarına, ya da morfoloji göstəricinin tərkibindəki ünsürlərin yerli nitq situasiyasına görə dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Dilimizin lokal nitq areallarında bəzi dəyişmələrin mövcud olması hər iki nitq üzrə əmələ gəlmiş vahid qaydanı pozmur və bu normaların stabilliyinə ciddi mane olmur.

Dildəki bütün normalaşma prosesi nitqin fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq dil vasitəsilə ifadə edilən fikri tək-tək fərdlərlə deyil, həmçinin kollektivə çatdırır. Normanın lazımlılığı müəyyən məlumatların çatdırılması ilə birbaşa bağlıdır. Yazılı nitq prosesində bütün normalar dilin öz daxili resursları əsasında təkmilləşir və stabilləşir. Beləliklə, morfoloji norma nitq mədəniyyəti baxımından müxtəlif söz-formaların statusunu müəyyənləşdirir. Doğrudur, bütün söz-formalar nitq vasitələridir, lakin bu nitq vasitələri bütün funksional üslublar üçün standart ola bilməz. Çünki bədii üslubun ifadə etdiyi bir çox morfoloji normalar elmi və rəsmi üslubda yarasız ola bilər. İkincisi, morfoloji normalar morfemlərin yerləşmə qanunauyğunluqlarının pozulmasının qarşısını alır, nəticədə lüğət tərkibində yeni söz yaranmasını tənzimləyir, lüğətin yersiz sözlərlə doldurulmasına imkan vermir.

Nitq mədəniyyəti prosesində nitqin ədəbi dil normaları uyğunluq təşkil etməlidir. Bir sözlə, dilin normaları onun daxili inkişaf qanunlarına uyğun gələn və həmin dildə danışanlar arasında məqbul sayılan ümumiləşmiş qaydalardır.

Norma nitq prosesində anlaşılan məsələni həm tənzimləyir, həm də nizama salır. Yəni norma tənzimləyici və nizamlayıcı vəzifəyə malikdir. Norma dilin ruhudur, canıdır.

Dildə nitq norması daim aparıcı yer tutur, çünki nitqin dilə təsir gücü vardır. Nitq intensiv olduğu üçün normanı özünə tabe etdirir və daim onu öz arxasınca aparır.

Morfoloji normadan yeni-yeni normalar törəyir. Şəkilçilərin sıralanması müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır. Məsələn, *Bizim kəndin kənarındakı qəbiristanın qara yazılı başdaşları o tərəf – bu tərəfə əyilmişdi* [24, 396]. Burada “*bizim kəndin kənarı*” (I) – “*kəndin kənarı*” (II). Nitq şəraitində hər iki forma işləyə bilər. Nitq təsir göstərərək yeni normanı formalaşdırır, yəni nitqin təsiri ilə dəyişmə baş verir. Belə ki, nitq dilə nisbətən intensivdir, çevikdir. Anlayışların intensiv və çevik şəkildə çatdırılması nitqin vacib və zəruri funksiyasıdır. Nitq bu funksiyanı yerinə yetirmək üçün dil strukturuna aid olan vahidlərin dəyişməsinə təsir göstərir. Nitqin təsiri ilə ifadənin çevikliyinə, an-

layışın asanlaşmasına mane olan əlamətlər aradan qaldırılır. Hətta belə ifadələr dil strukturu ilə ziddiyyət təşkil etsə də, nitq yenidən onları normalaşdırır və dil strukturuna bərabərhüquqlu vahidlər kimi daxil olur.

Ferdinand de Sössürə görə, nitq prosesində iki qütb özünü göstərir: *dil və nitq. Dil qrammatik sistem və lüğət tərkibindən, yəni o dil vahidlərindən ibarətdir ki, onlarsız nitq fəaliyyəti mümkün deyil. Nitq isə ünsiyyət üçün dil vahidlərindən istifadədir ki, bu da, öz növbəsində, fərdi danışmaq və eşitmə aktlarından ibarətdir. Dil və nitqi bu şəkildə müqayisə etmək olar: daimilik – dəyişkənlik, məntiqlilik – psixoloji, ümumilik – xüsusiyyət, obyektivlik – subyektivlik, rəşionallıq – emosionallıq, statiklik – dinamiklik, ümumbəşərlik – millilik, sinxronluq – diaxronluq, mücərrədlik – konkretlik, neytrallıq – üslubilik və s. [9, 131].*

Morfoloji normalaşmada dil-nitq münasibətləri açılmalıdır. Tədqiqatçılar sübut etməyə çalışırlar ki, dil ilə nitqə norma kimi yanaşmaq olar. Norma belə izah edilir ki, yəni nitq mədəniyyətinin aparıcı nəzəri kateqoriyası olub, müəyyən ictimai kollektivdə qəbul olunan, “düzgünlük” və “yanlılıq” kriteriyasının şkalasıdır. Norma tarixi kateqoriya olsa da, hər bir dövrün dilxarici amillərindən, xalqın sosial inkişaf səviyyəsindən, ədəbi dilin sosial funksiyasından asılı olur.

Yekun. Beləliklə, nitq özünün kollektiv və uzunmüddətli fəaliyyət əməllərinə uyğun olaraq, dildə normalaşma yaradır, bu normaları poza bilər və onu yenidən normaya çevirə bilər.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilində morfoloji norma nitq hissələri üzrə morfoloji vahidlər olan şəkilçilərin düzgün istifadəsini nəzərdə tutur və sözlərin düzgün quruluşuna xidmət edir. Morfoloji norma hesabına dildə olan sözlər özündən sonra gələn sözlərlə əlaqələndirə bilər. Əgər bu əlaqələndirmə vasitələrinə, normalarına dilimiz və nitqimizdə düzgün əməl edilməzsə, o zaman çətinliklər yaranacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2005, 241 s.
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2013, 276 s.
3. Ağakışiyeva Ş. Ədəbi dil normaları və üslublar. Filol.elm.nam. diss. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2008, 136 s.
4. “Azərbaycan” jurnalı, Bakı: Azərbaycan, 2020, s.71
5. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, 1 c.. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
6. Budaqova Z. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı: Elm, 1987, 223 s.
7. Dil mədəniyyəti. IV buraxılış. Bakı: Elm, 1985, 155 s.
8. Dil mədəniyyəti. III buraxılış. Bakı: Elm, 1979, 150 s.
9. F.de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU-nun nəşri, 2003, 141 s.
10. Həsənova R. Azərbaycan dilində leksik normalaşma. Bakı: Elm və təhsil, 2002, 153 s.
11. Hüseynov S. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 407 s.
12. Hüseynzadə Ç. Rəhmanov C. Dil norması və kriminalistika. Bakı: Nurlan, 2008, 291 s.

13. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı: Elm və təhsil, 2005, 272 s.
14. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279 s.
15. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1995, 496 s.
16. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
17. Koseriu E. Ümumi dilçiyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2006, 524 s.
18. Məmmədli N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 527 s.
19. Məmmədov M. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004, 321 s.
20. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 369 s.
21. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). II c., Bakı: Elm, 1980, 510 s.
22. Nəsirova R. Müxtəlif sistemli dillərdə morfoloji üsulların tipologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016
23. Nitq mədəniyyəti məsələləri. III buraxılış. Bakı: Elm, 1992, 230 s.
24. Rəhimov S. Əsərləri. X cildə, VI cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 310 s.
25. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə, 9-cu cild, Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 672 s.
26. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 424 s.
27. Vəliyev Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 161 s.
28. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti və norma. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı: ADU-nun nəşri, 1988, 214 s.
29. Yusifov M. Türkölogiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2001, 432 s.
30. Актуальные проблемы культуры речи. М.: Наука, 1970
31. Баскаков Н. Каракалпакский язык. Т.2. Фонетика и морфология. ч. I, М., 1952, 543 с.
32. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.–Л.: АН СССР, 1940, 203 с.
33. Будагова З. Основы грамматики современного азербайджанского языка (морфология). Баку: Элм, 1987, 412 с.
34. Виноградов В.В. Русский язык. М.: Русский язык, 2011, 640 с., с.148
35. Miriyev A.F. Грамматические нормы в языке Азербайджанской печати. Баку, 1980

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ НОРМА И РЕЧЕВАЯ КУЛЬТУРА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Т.Р.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, языковые нормы очень важны для культуры речи. Таким образом, грамматическая нормализация языка - основа речевой культуры. В статье впервые уточняется понятие морфологической нормы, устойчивость и динамика этой нормы, отношение к функциональным стилям, вариантно-морфологической норме, диалектной норме, основные причины изменения морфологической нормы и другие вопросы. Также были исследованы морфологической нормы категорий существительных, играющих важную роль в основных частях речи. В итоге был сделан вывод, что если морфологическая норма не соблюдается в нашем языке и речи, в языке будет хаос и возникнет субъективизм.

Ключевые слова: правильная речь, грамматические правила, речевые нормы, речь оратора, морфологическая норма

MORPHOLOGICAL NORM AND SPEECH CULTURE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

T.R.ISMAILOVA

SUMMARY

The article notes that language norms are very important for the culture of speech. Thus, the grammatical normalization of the language is the basis of speech culture. For the first time, the article clarifies the concept of morphological norm, stability and dynamics of this norm, attitude to functional styles, variant-morphological norm, dialect norm, main reasons for changes in morphological norm and other issues. We also learned the morphological norms of the categories of nouns that play an important role in the main parts of speech. As a result, it was concluded that if the morphological norm is not observed in our language and speech, there will be chaos in the language and subjectivity will arise.

Keywords: correct speech, grammatical rules, speech norms, speech of the speaker, morphological norm

UOT 81

УСЛОВНОСТЬ И ОТНОСИТЕЛЬНОСТЬ ПАРАДИГМАЛЬНОГО СДВИГА В ЯЗЫКОЗНАНИИ XX ВЕКА**У.Г.ГУСЕЙНОВА***

Статья посвящена изменению парадигмы в языкознании XX века. Здесь показано, что, несмотря на все достижения, лингвистика в конце прошлого столетия начинает отходить от пресловутых принципов системно-структурной парадигмы и поворачиваться лицом к человеку, что ознаменовало собой изменение парадигмы в современном лингвистическом мышлении. Этот сдвиг был связан ознаменованием «поворота к человеку», получившему название антропологической лингвистики. В схожем смысле употребляется и выражение когнитивное языкознание.

В статье были изучены такие понятия, как «относительность» и «условность», которые опираются как на субъективные, так и объективные факторы. Установлено, что оба указанных фактора должны учитываться при оценке как прошлой, так и будущей системы научных ценностей. Здесь также рассматриваются такие понятия, как концепт, денотат, сигнификат, интеллектуальный феномен, языковая картина мира и т.д. Для решения поставленной задачи были использованы общенаучный, в частности описательный метод, а также лингво-когнитивный метод.

Ключевые слова: когнитивное языкознание, концепт, денотат, условность, относительность

Введение. История языкознания свидетельствует о том, что каждый этап развития науки характеризуется перемещением исследовательских интересов. Это обстоятельство в определенном смысле ставит под сомнение последовательность и поступательность самого эволюционного процесса. Несмотря на все эти достижения, лингвистика в конце прошлого столетия начинает отходить от пресловутых принципов системно-структурной парадигмы и поворачиваться лицом к человеку, что ознаменовало собой парадигмальный сдвиг в современном лингвистическом мышлении. Сегодня лингвистика претендует на достойное место в кругу когнитивных наук, т.е. наук, изучающих механизм человеческого познания. Поскольку язык представляет собой знаковую систему, кодирующую информацию, сохраняющую и представляющую ее, то в новых условиях

* Ведущий научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории «Тюркологические исследования» Бакинского государственного университета, Доктор философии по филологии; ulviyahuseynova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-4380-8897

он и изучается, или должен изучаться как специфический феномен, манифестирующий эти три важнейших составляющих процесса познания. В работе для решения поставленной задачи были использованы общенаучный, в частности описательный метод, а также лингвокогнитивный метод.

Условность и относительность парадигмального сдвига в языкознании XX века. Понятия «условность» и «относительность» в данном контексте вовсе не являются метафорами. Напротив, они представляются достаточно серьезными теоретическими категориями, понимание сущности которых позволяет правильно расставить акценты при определении границ научных парадигм. В данном случае граница пролегает между структурным или системно-структурным и когнитивным языкознанием. Следует отметить одно обстоятельство, также имеющее непосредственное отношение к смене парадигм в языкознании. Дело в том, что разграничение парадигм, как правило, зависит от названий. Иными словами, именно отличия названий осознаются как отличия парадигм. Чаще всего огромное большинство исследователей, особенно на первых порах, лишь декларативно провозглашают наступление «новой эпохи», не вдаваясь особенно в суть тех теоретических конструктов, которые изменили лицо науки. Кроме того, восприятию нового направления как действительно и существенно нового объективно препятствует восприятие и оценка научной общественностью логически закономерной последовательности событий, характеризующих процесс эволюции научной мысли.

Следует также помнить, что понятия «относительность» и «условность» опираются как на субъективные, так и объективные факторы. Субъективный фактор непосредственно связан с суммой знаний, накопленных исследователями, которая в качестве адекватного действительности знания не может быть подвергнута сомнению и перечеркнута. В противном случае научное сознание должно характеризоваться тем энтропийным состоянием, которое в эпоху постмодерна получило название *эпистемологической неуверенности*. Поскольку наука определяет наше отношение к окружающей действительности, постольку как обыватель, так и ученый подсознательно должен быть уверен в точности и незыблемости собственного знания.

Второй фактор вполне допустимо определить как объективный, поскольку он связан с системностью научного аппарата. Любая состоявшаяся научная парадигма формирует свой научный аппарат как систему взаимосвязанных теоретических конструктов, объединенных общностью мировоззрения, исследовательских целей и методов анализа. Сам факт стабилизации парадигмы означает, прежде всего, устойчивость системы ценностей. Ясно, что в этом отношении научный аппарат носит характер базовых принципов, неуклонность которых не ставится под сомнение. Это помогает не только решать исследовательские задачи, но и формировать последователей. На этом фоне условность принципов означает,

прежде всего, динамическую связь с предшествующими и последующими ценностными системами, обеспечивая в конечном счете единство и непрерывность эволюционного процесса.

Оба указанных фактора должны учитываться при оценке как прошлой, так и будущей системы научных ценностей. Ясно, что в какой-то пограничный период исследователи не могут отказаться от старых ценностей, хотя и стараются идти в ногу со временем. На наш взгляд, именно это состояние характеризует современный этап развития лингвистических знаний. С одной стороны, очевидно стремление к усвоению новых семиотических ценностей. С другой, – формирующийся дискурс новой парадигмы обнаруживает известную неуверенность в инновационной реальности конструкторов когнитивной лингвистики. Именно по этой причине, видимо, когнитивную лингвистику нередко обозначают как когнитивный подход. Термин *подход* на понятийном уровне не дает возможности понять о чем идет речь: о новой парадигме, намечающемся парадигмальном сдвиге или просто методике исследования материала. Существует только один способ определить степень новизны конструкторов когнитивной лингвистики или их действительность, реальность, заключающийся в сопоставительном анализе параллельных понятий старой и новой парадигмы. Именно сопоставительная оценка важнейших понятий даст возможность увидеть степень относительности и условности нового на фоне старого.

Основным конструктором новой лингвистики является то содержание, которое стоит за термином *концепт*. Впервые термин был введен П.Абеляром. «Представления о концепте П. Абеляра, сформированные в эпоху Средневековья, не только сохранили для нас свою актуальность, но и нашли творческое развитие в науке XIX и XX веков. В учении П. Абеляра концепт «пределно субъектен», формируется речью «в пространстве души», в общении, синтезируя такие способности души, как *память, воображение и суждение*» [6, 34]. Данный термин не является новым и в принципе не имеет отношения к собственно лингвистическому дискурсу. Употребляясь в средневековой философии в значении «универсалия», он обозначал систему и совокупность существенных признаков предметов, объединяющих их в единый логический класс. В современной лингвистике данный средневековой термин приобретает новое осмысление, непосредственно связанное с расширением его содержание. Именно подобное расширение содержания дает лингвистам возможность считать, что они имеют дело с новым термином теории языкознания, который ни в коем случае нельзя смешивать с термином средневековой европейской философии. Следовательно, становится необходимым выяснить содержание маркированного члена оппозиции «концепт (философский термин) – концепт (лингвистический термин)». Чисто количественный анализ позволяет установить, что лингвистический концепт отличается от философского заметным отходом от интеллектуального начала в сторону эмоционально-

го. Видимо, это обстоятельство и позволяет лингвистам говорить о том, что при определении содержания того или иного концепта всегда остается некоторый духовный остаток, который не поддается словесному описанию. Своеобразное видение вещей и явлений, ощущение и восприятие их таковыми, каковыми они представлены в коллективном сознании этноса, делает концепты совершенно уникальными ментальными образованиями. Проникновение в содержание концепта, характеризующего иную ментальность, становится фактически невозможным, поскольку само сознание формируется уникальностью этнического или этнопсихологического мировосприятия. Здесь важно подчеркнуть одну деталь. Если неповторимость мировосприятия и мироощущения отдельного этноса может быть прочувствовано *другим*, то посредническую роль могут играть исключительно слова, инструментом проникновения в иную ментальность может служить только язык, чем и обусловлен приоритет языка среди всех других феноменов мира. В.А.Маслова определяет язык как ментальный феномен: «Язык, являясь ментальным феноменом, становится одним из способов кодирования разнообразных форм познания: чувственного (ощущения, восприятие, представления) и рационального (понятия, суждения, умозаключения)» [4, 67]. Но если духовное содержание концепта может быть выражено словами, то он фактически во многом утрачивает ту неповторимость представлений о мире, которая объединяет этноноситель того или иного языка от других этносов как носителей других языков и других менталитетов. Собственно подобной неповторимостью и обусловлено своеобразие менталитетов. С другой стороны, их схожесть позволяет говорить об общечеловеческой ментальности. При этом мифом не является ни общечеловеческая ментальность, ни этническая. Важно учитывать одно обстоятельство. Если уникальность и неповторимость концептуального содержания может быть выражена словами, описана в единицах языка, то концепт превращается в количественную категорию. Если же это невозможно и существует некоторый духовный остаток, который не выражается словами, но объединяет членов этнического коллектива на духовном уровне, то концепт превращается в чисто качественную категорию. Концепт не поддается количественному измерению, и любые его описания фактически ошибочны или неточны. Кстати, именно подобный параметр анализа чрезвычайно актуализирует понятие *другого*, столь характерное для теории постмодернизма. *Другому* фактически заказан путь в пространство иной ментальности.

В контексте рассуждений о содержании концепта приобретает особую актуальность такое понятие, как «денотат». Как известно, содержание этого термина определяется, в отличие от понятия или сигнификата, на основе фактора представления или образности. Иными словами, если сигнификат, как понятийный компонент лексического значения, четко и последовательно описывается посредством набора однозначно выделяе-

мых существенных признаков класса предметов, то денотат не дает возможности перечислить непосредственно составляющие предмета, обозначаемого словом. Если же мы начнем перечислять эти признаки, характерные для данного класса предметов, то станем незаметно переходить от денотата к сигнификату, т.е. сугубо логическому и чисто интеллектуальному феномену. Так, при определении сигнификата лексического значения русского слова *книга* мы начнем перечислять существенные признаки того класса предметов, который в русском языке называется этим словом. Эти признаки поддаются четкому определению, называнию, систематизации, таким образом, определение состава сигнификата лишено эмоционально-экспрессивного начала, оно носит всецело интеллигентный характер. Такого рода умственная работа носит индуктивный характер и фактически строится на определении и подсчете. Например, такие признаки книги, как лист, письмо, сброшюровать, сшить, переплести, склеить, сдавить достаточно просто и четко выделяются и систематизируются. Именно это обстоятельство дает возможность относительно легко составить сигнификат лексического значения слова *книга*. Приблизительно сигнификат этого слова определяется как «произведение печати в виде сброшюрованных, переплетенных вместе листов с каким-л. текстом» [7, т. 2, 62]. Что касается денотата лексического значения слова *книга*, то он представляет собой предметную соотнесенность соответствующего комплекса звуков. Во всех словарях лингвистических терминов отмечается, что денотат – это та часть значения слова, которая ориентирована на образ предмета. Разумеется, в данном случае речь идет о коллективном сознании, поскольку язык по определению является общественным явлением. На наш взгляд, основоположник структурализма Ф. де Соссюр был абсолютно прав, считая, что местом локализации языка является сознание народа. Сам Ф. де Соссюр считал значением слова исключительно понятие. «В лингвистику семиотический аспект ввел Фердинанд де Соссюр, впервые предложивший развернутую теорию языкового знака и системы языковых знаков (хотя идея о том, что слово – знак мысли, высказывалась и до Соссюра). Помимо трех составляющих знаковой ситуации, указанных Г.Фреге, Соссюр включил в знаковую ситуацию для единиц языка еще и *значимость*, то есть отношение знака к другим знакам той же системы» [4, 17]. В терминологии ученого означавшее определялось как акустический образ комплекса звуков, в то время как означаемое сводилось к понятию. По Соссюру, именно понятие составляло внутреннюю сторону знака. Поскольку локализация знаковой системы имела место в коллективном сознании этноса, как означавшее, так и означаемое носили идеальный или ментальный характер. Единственное отличие означаемого от означавшего заключалось в том, что оно носило более идеальный характер. Однако обе стороны знака носили идеальный характер. Вот почему Соссюр определяет означавшее, т.е. внешнюю сторону знака, не как

совокупность звуков, не как комплекс и определенную последовательность звуков, а как акустический образ этого комплекса. Таким образом, формой или означающим слова книга является не последовательность звуков [к н и г а], а отражение или образ этого звучащего комплекса в коллективном сознании народа, говорящего на русском языке. Именно в сознании русского народа акустический образ данного звукового комплекса соотносится с понятием «сброшюрованные и переплетенные листы с каким-л. текстом».

Современное языкознание, в отличие от Ф. де Соссюра, расценивает значение знака как сложное и многокомпонентное явление, выделяя в нем не только понятийную сторону, но и образную. «О трех компонентах концепта В.И. Карасик пишет следующее: «Понятийная сторона представляет собой языковую фиксацию концепта, его обозначение, описание, признаковую структуру, дефиницию. Образная сторона – это характеристики, полученные через органы чувств, предметов, явлений, событий, отраженных в нашей памяти, это признаки практического знания. Ценностная сторона – это сторона, присущая любому концепту, она является определяющей для выделения концепта» [1, 43]. На самом деле подавляющее большинство говорящих на любом языке людей воспринимает слова родного языка в неразрывной связи с образами предметов, которые они называют. Для значительной части языкового коллектива означаемым знака оказывается не понятие как интеллектуальная категория, а образ как категория зрительная и эмоциональная. Подобная модель восприятия языка имеет объективные причины, непосредственно связанные с естественным и закономерным процессом социализации. В данном случае социализация означает не только и не столько становление человека общественным существом, сколько формирование его как члена некоторого культурного сообщества. По мнению многих исследователей, язык играет доминирующую роль в процессе окультуривания личности. Естественная для ребенка культурная среда представлена как некоторая панорама вещей, демонстрация которых сопровождается означиванием. Даже если никто специально не называет эти вещи ребенку, т.е. не обучает его, знаки сопровождают предметы по необходимости их использования в практической деятельности, быту. Таким образом, восприятие языка имеет место в органической связи со знакомством с предметами и явлениями окружающего мира. Ребенок видит вещь и слышит ее имя, что формирует единство этих образов в его сознании. Подобные единства с первых дней жизни формируют подсознание человека, приобретающего ассоциативный характер. Знаки как комплексы звуков последовательно и однозначно ассоциируются с образами предметов. В данном случае под знаком подразумевается его внешняя сторона, т.е. набор определенных звуков, даже не акустический образ, о котором говорил Соссюр, а именно физическое явление, оказывающее воздействие на слуховой рецептор челове-

ка. Таким образом, в сознании ребенка создается устойчивая связь образа этого физического явления с образом предмета. Именно систему таких связей и называл основоположник системно-структурного языкознания *языком*, четко отличая ее от случаев реализации этих связей с определенными коммуникативными намерениями, обозначенных им (Соссюром) как речь. Логика подобных рассуждений позволяет нам понять, что за знаками в их физической реальности в процессе речи стоят образы вещей, а не совокупность существенных признаков предметов, объединяющих их в единый логический класс вещей. Причем важно, что подобная связь носит исключительно подсознательный характер. Следует отметить, что подсознательный характер использования знаков родного языка вовсе не исключает возможности фиксации внимания говорящих на органической связи означающих и означаемых или ее особенностях, актуализации типа конкретной связи. Речь идет о том, что в процессе речи связь компонентов знака носит подсознательный и механический характер, что в целом-то и определяется специалистами по лингводидактике как речевые навыки. Здесь необходимо сделать существенную оговорку, что как сам речевой процесс, так и отмеченная подсознательная и органическая связь звуковых комплексов с образами вещей имеет место исключительно в пространстве столь же органической связи с пространством культуры. Точнее, речь осуществляется в пространстве культуры, которая является не случайным фоном речи, а обязательной средой, которая только и делает возможной ее реализацию. Вне культурной среды речи просто не бывает. Сказанное имеет самое непосредственное отношение не только к сущности естественных языков как семиотических систем, но и к тому феномену, который в современном когнитивном языкознании определяется как *картина мира* или *языковая картина мира*. Закономерным образом в данном теоретическом контексте оказывается необходимым и пересмотр сущности того теоретического конструкта, который новая парадигма определяет как *концепт*. Таким образом, выстраивается парадигма пересекающихся понятий, сущность которых не позволяет однозначно утверждать исключительную новизну научного аппарата когнитивного языкознания. Прежде всего, видимо, приходится четко разграничивать содержание таких конструктов теоретической лингвистики, как денотат и концепт, с одной стороны, и концепт и сигнификат, с другой. Дело в том, что именно эти понятия не дают возможности говорить об абсолютной новизне и неожиданности ценностей когнитивной лингвистики.

Термин *денотат* в лингвистике существует на протяжении очень долгого времени. Под *денотатом*, как правило, понимают предметную соотношенность знака или такого его компонента, который Ф. де Соссюр определял как *означающее*. Как отмечалось выше, основоположник системно-структурного языкознания выводил за рамки феномена значения, или означаемого, данный компонент структуры содержания знака. Он

утверждает, что означаемое соответствует понятию, следовательно, именно понятие составляет означаемое. Однако сам факт локализации языка как системы знаков в коллективном сознании носителей языка говорит в пользу существования определенных представлений о самих вещах, в массовом подсознании ассоциирующихся с акустическим образом комплекса звуков, последовательность которых является означающим знака. Следовательно, кардинальный характер приобретает вопрос о связи этих представлений с культурным пространством языка. Решение данного вопроса, на наш взгляд, только и способно ответить на вопрос о степени новизны понятия «концепт» по сравнению с таким традиционным для лингвистики понятием, как «денотат». Если *концепт*, как термин когнитивного языкознания, отличается от *понятия*, как термина логики и *концепта* в традиционной лингвистике, только тем, что он в своем содержании непосредственно связан с национальной культурой, то необходимо выяснить, что представляет собой подобная связь. Следует также ответить на вопрос о том, как связано с культурой содержание денотата лексического значения. Если денотат как предметная соотнесенность знака лишен связи с национальной культурой и вообще лишен культурного своеобразия, то концепт отличается от денотата именно культурным содержанием. Если же денотат не лишен культурного своеобразия, поскольку вне культуры и системы культурологических ассоциаций просто не может быть предметного соотнесения слова, то в этом случае оказывается достаточно сложным провести границу между денотатом и концептом. А если так, то наши утверждения о том, что *концепт* как основной термин когнитивного языкознания приносит некоторое новое содержание в теорию языкознания, оказываются достаточно условными. Во всяком случае, непосредственная связь денотата с национальной культурой, представления о закономерности подобной связи сводят различия между денотатом лексического значения и концептом к количественному параметру, а не качественному. Иными словами, можно подумать, что концепт в большем объеме реализует связь с национальной культурой, чем денотат. Такое предположение не лишено оснований, поскольку концепт ассоциируется с определенной сферой устойчивых представлений о том или ином фрагменте национальной культуры. Скажем, концепт «праздник» в сознании азербайджанского народа представляет собой систему устойчивых ассоциаций с теми праздниками, которые являются для народа традиционными. Можно смело утверждать, что на первом месте в «праздничном» сознании азербайджанцев стоит Новруз. В этой связи необходимо отметить и такой фактор концептуальных ассоциаций, как социальная обусловленность. Так, например, в советское время для многих людей праздники ассоциировались с ноябрьскими и майскими демонстрациями, народными гуляниями, правительственными обращениями, наградами, премиями и в целом с ожиданиями счастливых перемен в

жизни. Не последнее место в структуре ассоциативного поля праздника занимали новогодние реалии. Эти ассоциации носили более конкретный характер, поскольку были связаны не только с определенной парадигмой веселых ритуалов, но и календарем. Например, если на Новый год не выпадал снег, многие разочарованно вздыхали, как будто им чего-то недали, праздник удался не в полной мере. Концепт «Новый год» включал в себя конкретные ассоциации, носящие устойчивый характер и в общем-то не меняющиеся от одной национальной культуры к другой. Устойчивость ассоциаций имела непосредственное отношение к праздничному столу. На новогоднем столе у советского народа обязательно должен был быть столичный салат, селедка под шубой, курица или индейка, зажаренная в духовке. Причем стереотипу соответствовала индейка, зажаренная целиком. Именно этот образ соответствовал новогоднему настроению, разрезанная на куски и зажаренная таким образом индейка могла вызвать разочарование. Таким образом, концепт «праздник» мог в свою очередь состоять из других концептов, соответствующих конкретным праздникам и системам аллюзий, непосредственно связанных с данным конкретным праздником.

Новая эпоха актуализировала совершенно иные реалии и связанные с ними ассоциации. Так, ушли в прошлое ноябрьские и майские веселия. Более того, выросло поколение, вообще не знакомое с ними. Знаменательно, что в настоящее время появилось значительно больше возможностей весело встречать Новый год, однако, несмотря на это, сам новогодний ажиотаж стал значительно слабее. Появились новые праздничные волнения, связанные с исламской духовностью. Широкое распространение приобрел пост в месяц Рамадан, а всеобщая радость по поводу праздника разговения и неподдельность, подлинность этого чувства не вызывают сомнения. Всё больше и больше людей в Азербайджане испытывают сильные положительные эмоции в связи с праздниками Рамадан и Курбан. Таким образом, социальный фактор оказывает сильнейшее влияние на формирование и структуру праздничного концепта. Тем не менее, устойчивость ассоциативных связей, формирующих коллективное сознание, видимо, складывается на протяжении очень долгого исторического времени и не поддается быстрым трансформациям, непосредственно зависящим от приоритетности тех или иных социальных, политических и культурных факторов. Целесообразно вновь обратиться к культурной памяти азербайджанского народа. Даже поверхностный анализ общественных настроений демонстрирует тесную связь народной памяти с Новрузом. Более того, в структуре азербайджанского менталитета ассоциации с этим праздником занимают особое место. Причины явления могут быть разнообразными. Видимо, временной фактор играет здесь решающую роль. Не только сам праздник, не только ритуал празднования, но и его формирование имеет очень большое, значение, не всегда и не всеми осо-

знаваемое. Разумеется, важен архаический характер ритуала, непосредственно связанный с природными циклами, естественным прогрессом жизни, с самим жизнеутверждающим законом движения в космосе. Не случайно праздник связан с течением времени, он празднуется не один день, а целый месяц, где всем важнейшим факторам жизни – воде, земле, огню, воздуху – уделяется праздничное внимание. Таким образом, в сознании современных азербайджанцев существует очень глубокая связь звукового комплекса *Новруз* или его акустического образа [Ноуруз] с «картинками» этого праздника. Следовательно, при определении границ содержания терминов *денотат* и *концепт* в его современном лингвистическом понимании оказывается совершенно необходимым выяснение сущности стоящих за ними «картинок». В одном из современных словарей лингвистических терминов, составленном Т.В.Жеребиловой значение термина денотат определяется следующим образом: «Денотат [лат. *denotatus* – обозначенный]. То же, что референт. Предметное значение слова, характеризующее связь лексической единицы с обозначаемым объектом, определенную ее направленность на него; разъяснение смысла, предметное значение имени (знака); то, что называется этим именем, – объект внеязыковой действительности» [2, 87]. С самого начала отметим, что можно не согласиться с составителем Словаря в том отношении, что денотат – это то же, что референт. В лингвистической литературе принято разграничивать как эти термины, так и стоящие за ними понятия. Например, А.А.Уфимцева, известный исследователь феномена лексического значения, указывает, что «обобщающая и опосредованная роль словесного знака в том и заключается, что объектом наименования и обозначения одновременно может быть а) конкретный (реальный) предмет (референт), б) типизированное представление о целом классе предметов по их форме, назначению, подпадающих под данный класс (денотат), в) понятие – дифференциальные признаки данного класса предметов (сигнификат)» [8, 88]. И далее следует еще более конкретное разграничение этих терминов: «Типизированное представление о классе предметов, свойственное именам конкретных предметов, вещей, артефактов и т.п., мы называем денотатом (идеальным в отличие от материального – референта в единичном высказывании), или предметной отнесенностью словесного знака» [8, 88]. Следует отметить, что А.А.Уфимцева здесь выражает общепринятую точку зрения. Таким образом, отождествление денотата с референтом является ошибочным. Сущность референта не может вызывать никаких сомнений, поскольку это конкретный предмет, обозначенный в конкретной ситуации. Причем под *ситуацией* в данном случае понимается не речевая ситуация, а внеречевая обстановка речи. Ср. также термин *конситуация*, под которой подразумевается внеречевое сопровождение речи. В.Красных отмечает: «*Конситуация* (в процессе или после ее сканирования коммуникантом) и *контекст* (через актуализацию того или иного смыс-

ла) могут провоцировать рождение того или иного мотива и интенции речевой деятельности (порождения текста). Воплощением интенции является концепт — глубинная свернутая смысловая структура текста. В процессе порождения текста происходит «сканирование» концепта, результатом чего является его (возможно, нелинейное) развертывание в «поверхностную» смысловую структуру — смысловое строение, и задание (определение) коммуникативной целенаправленности текста или высказывания (как фрагмента текста, например, при диалоге)» [3, 148]. Не до конца ясным, в отличие от референта, остается денотат. Конечно, «представление о предмете» не вызывает сомнений. Как было отмечено выше, ассоциативная связь звукового комплекса с образом предмета формируется естественным и закономерным образом уже в первые дни жизни ребенка. Система таких связей формирует подсознание человека, и именно она закладывает основы социализации. Важно прояснить характер типизации образа предмета в структуре денотата. Столь же важно понять характер образной представленности в структуре концепта. Только в этом случае можно говорить о тождестве или отличии этих понятий, следовательно, и самих терминов. На наш взгляд, на глубоком психологическом уровне разграничить содержание предметной направленности денотата и содержание концепта как представления, характеризующего этническую ментальность, достаточно трудно, если вообще невозможно. В обоих случаях речь идет об образах действительности. Можно предположить, что различие должно носить количественный характер. В случае денотата важно решение коммуникативной задачи, что осуществляется совершенно бессознательно и поэтому мгновенно. Никто не фиксирует внимание на предметной соотнесенности звукового комплекса. Такого рода фиксация может иметь место только в случае своеобразной энтропии, при непонимании реципиента, когда о нестыковке акустического образа и идеи свидетельствует сбой в структуре коммуникативного акта.

В случае концепта, или при вербализации концепта, на наш взгляд, имеет место идентичное единство акустического образа языковой единицы и образа, «картины», фрагмента действительности. Другое дело, что в случае концепта не приходится говорить о нем в единичном коммуникативном акте, поскольку концепт (так, как он понимается в теории современного языкознания) не сводится к образу действительности, актуализируемому конкретным знаком, используемым в конкретной речевой ситуации. Слово в конкретной ситуации общения может выступать только представителем концепта. Суть в том, что концепт чисто арифметически больше денотата и реализуется не в одном слове, а в комплексе языковых и речевых единиц. Что же касается не количественного, а качественного показателя, то, как отмечалось выше, уловить разницу между образом денотата и образом концепта почти невозможно.

Заключение. Таким образом, различие между структурой содержа-

ния денотата и структурой содержания концепта выглядит достаточно условным и столь же относительным. В каждом случае решающим фактором оказывается коллективное сознание этноса. Способность взаимопонимания оказывается единственным показателем действенности ассоциативной связи звукового комплекса и образа предмета или фрагмента действительности. Тем не менее современное языкознание активно использует термин концепт, в то же время термин денотат в лингвистическом дискурсе, можно сказать, не встречается.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дзюба Е.В. Когнитивная лингвистика: учебное пособие для высших учебных заведений. Екатеринбург: ФГБОУ ВО «УрГПУ», 2018, 280 с.
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Назрань: Пилигрим, 2010, 487 с.
3. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М.: ИТДГК «Гнозис», 2003, 375 с.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. Мн.: ТетраСистемс, 2004, 256 с.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика: Учебное издание. М.: АСТ: «Восток-Запад», 2007, 314 с.
6. Самситова Л.Х. Культурные концепты в башкирской языковой картине мира. Уфа: БГПУ, 2014, 360 с.
7. Словарь русского языка: В 4-х т / Под ред. Евгеньевой А. П. М.: Русский язык, Полиграфресурсы, 1999, т. 2, 736 с
8. Уфимцева А.А. Принцип семиологического описания лексики. М.: Наука, 1986, 240 с.

XX ƏSR DİLÇİLİYİNDƏ PARADİQMATİK DƏYİŞİKLİYİN ŞƏRTİLİYİ VƏ NİSBİLİYİ

Ü.H.HÜSEYNOVA

XÜLASƏ

Məqalə XX əsrin dilçilik elmində paradıqmanın dəyişməsinə həsr edilmişdir. Bütün nailiyyətlərə baxmayaraq, dilçilik keçən əsrin sonunda sistem-struktur paradıqmasının köhnəlmiş, yanlış prinsiplərindən uzaqlaşmağa və üzünü insan amilinə tərəf yönəltməyə başlayır ki, bu da müasir dil düşüncəsində bir paradıqma dəyişikliyi yaradır. Bu paradıqma dəyişikliyi antropoloji dilçiliyə, "insan amili"nə marağın artması ilə bağlı idi. Buna oxşar mənada koqnitiv dilçilik anlayışından da istifadə olunur.

Məqalədə paradıqmatik dəyişiklik baş verərkən həm subyektiv, həm də obyektiv amillərə əsaslanan "şərtilik" və "nisbilik" kimi anlayışlar təhlil olunmuşdur. Burada təyin olunur ki, həm keçmiş, həm də gələcək elmi dəyərlər sistemi qiymətləndirilərkən hər iki amil nəzərə alınmalıdır. Konsept, denotat, siqnifikat, intellektual fenomen, dünyanın dil mənzərəsi və s. kimi anlayışlar da tədqiq olunmuşdur. Burada problemin təhlilində ümumelmi, xüsusilə təsviri metoddan, eləcə də linqvo-koqnitiv metoddan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, konsept, denotat, şərtilik, nisbilik

CONDITIONALITY AND RELATIVITY OF THE PARADIGM SHIFT IN THE LANGUAGE OF THE XX CENTURY

U.H.HUSEYNOVA

SUMMARY

The article is devoted to the change of the paradigm in the linguistics of the twentieth century. It shows that despite all the achievements, linguistics at the end of the last century begins to move away from the notorious principles of the systemic-structural paradigm and turn its face to the person, which marked a paradigm shift in modern linguistic thinking. This shift was associated with the commemoration of the "turn to man", which received the name of anthropological linguistics. The expression cognitive linguistics is also used in a similar sense.

The article studied concepts such as "relativity" and "conditionality", which are based on both subjective and objective factors. Both of these factors should be taken into account when assessing both the past and the future system of scientific values. It also discusses concepts such as concept, denotation, signification, intellectual phenomenon, linguistic picture of the world, etc. To solve the problem, a general scientific, in particular a descriptive method, as well as a linguistic and cognitive method were used.

Keywords: cognitive linguistics, concept, denotation, conditionality, relativity

UOT 811.512.162

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏ
ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN DİLİ HAQQINDA

P.E.EYVAZOV*

Məqalədə görkəmli türkoloq, Azərbaycanda akademik dilçilik məktəbinin yaradıcısı, professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində müstəsna xidmətləri olan ədəbi şəxsiyyətlərin dili ilə bağlı araşdırmalarından bəhs edilir. Xüsusilə burada B.Çobanzadənin “Xətainin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı monoqrafiyası tədqiqata cəlb olunur, müəllifin Şah İsmayıl Xətainin dili ilə bağlı görüşləri müasir alimlərin fikirləri ilə müqayisəli şəkildə geniş öyrənilir.

Məqalədə qeyd olunur ki, B.Çobanzadə Xətainin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixindəki xidmətlərini daha açıq şəkildə təqdim etmək üçün onun “Divan”ının Britaniya və Ərdəbil nüsxələri üzərində geniş təhlillər aparmışdır. Bu təhlillər də “Divan”ın fonetik, leksik, qrammatik və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

B.Çobanzadə apardığı araşdırmaların nəticəsi olaraq bu qənaətə gəlmişdir ki, Xətai Azərbaycan türk dilini daha geniş və zəngin şəkildə öz şeirlərində işlədən və bu dilin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərini daha çox əks etdirən birinci şairdir. Onun bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan türk ədəbi dilində müəyyən və əhəmiyyətli bir dəyişiklik meydana gəlir ki, ədəbi dil canlı danışıq dili üzərində inkişaf etməyə başlayır.

Məqalədə B.Çobanzadənin monoqrafiyasına, həmçinin mövzu ilə bağlı müvafiq elmi ədəbiyyatlara istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: B.Çobanzadə, Azərbaycan ədəbi dili, Xətainin dili, fonetik-morfoloji özəlliklər, leksik fərqlər

Giriş. Professor Bəkir Çobanzadənin ədəbi dil konsepsiyasının üç əsas istiqaməti var: a) ədəbi dilin ümumi-nəzəri məsələləri; b) türkcələrdə ədəbi dil və türklər üçün ortaq ədəbi dil məsələsi; c) Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi. Onun Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi haqqında araşdırmaları geniş və hərtərəfli olmaqla bərabər, həm də dərin elmi faktlara söykənir. Bu tədqiqatlarında görkəmli türkoloq Azərbaycan dilinin mənşəyi, əski türk yazılı abidələrində izləri, ədəbi dilimizin yaranması, inkişaf dövrləri, bu mərhələlərdə görkəmli şəxsiyyətlərin rolu kimi məsələlərə toxunmuşdur.

Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini üç mərhələyə ayırır: a) I mərhələ - XV-XIX əsrlər; b) II mərhələ - XIX əsr – 1905-ci il; c) III mərhələ - 1905-ci ildən sonrakı dövr. Dövrələşdirməni tarixi-siyasi baxımdan aparən dilçi-

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in kiçik elmi işçisi; parvineyazov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-9202-6301

alim bu mərhələlərdə ədəbi dilin inkişaf xüsusiyyətlərini, əsasən, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə kimi görkəmli söz ustalarının yaradıcılığına istinadən izah etmişdir.

B.Çobanzadə 1935-ci ildə tamamladığı “Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” fundamental tədqiqatında Xətai əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərini dəqiqliklə araşdırmış, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Xətəinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Bu baxımdan təsviri və tarixi-müqayisəli metodlar əsasında qələmə alınmış məqalədə B.Çobanzadənin sözügedən monoqrafiyası ilk dəfə geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş və Xətəinin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixindəki rolu ilə bağlı alimin görüşləri müasir dilçilərin fikirləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Qeyd edək ki, son dövrlər B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra əsərlər yazılmasına baxmayaraq, müəllifin “Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı tədqiqatına xüsusi şəkildə məqalə həsr olunmamışdır. A.Babayevin (1998) və C.Qasımovun (2018) eyni adla çap olunmuş “Bəkir Çobanzadə” monoqrafiyalarında B.Çobanzadənin dilçilik görüşlərindən geniş söz açılsa da, “Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı əsəri ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Xətai “Divan”ının Britaniya və Ərdəbil nüsxələrinin müqayisəli lingvistik təhlili. Bilindiyi üzrə, Şah İsmayıl Xətəinin “Divan”ının, “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” əsərlərinin üzü köçürülüb, əlyazma halında dünyanın bir çox mərkəzi kitabxana və muzeylərində saxlanılır. Hələlik müəyyən edildiyinə görə, Xətai əsərlərinin müxtəlif əsrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmaları Peterburq, London, Vatikan, Qahirə, Berlin, Daşkənd Şərq əlyazmaları saxlanılan muzey və kitabxanalarda mühafizə olunur [3, 10].

Araşdırmasını Xətai “Divan”ının Britaniya və Ərdəbil nüsxələri əsasında aparən B.Çobanzadə Xətəini öz şeirlərində *Azərbaycan türk dilini* (termin alimin özünə məxsusdur – P.E.) daha geniş və daha zəngin şəkildə işlədən, dilin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərinə də yer verən bir şair kimi səciyyələndirmişdir. B.Çobanzadənin fikrincə, XVI əsrdə Xətəinin bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan türk ədəbi dilində müəyyən və əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir ki, bunun da nəticəsində ədəbi dil köhnə və əsasən, türkcə feillər üzərində qurulmuş klassik üslubdan uzaqlaşaraq, canlı danışıq dili üzərində inkişaf etməyə başlayır. O, Xətəinin yaradıcılığını ədəbi dil tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı kimi xarakterizə edir: “*Xətəinin əsərlərində işlətdiyi dil bu sahədə müəyyən mərhələnin başlanğıcı olub, bu zamandan etibarən İran Azərbaycanı türk ləhcəsi və çox mümkün ki, bu ləhcənin müəyyən şivəsi (məsələn, Təbriz şivəsi) ümum Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edir. Bu vəziyyət təxmini olaraq XVIII miladi əsrə, yəni Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi kibi Qafqaz Azərbaycanı şairlərinin meydana çıxmasına qədər davam edir*” [6, c.1, 317].

N.Cəfərov da eyni mövqedən çıxış edərək yazır ki, “*Azərbaycan dilinin Şah İsmayıl Xətəidən (XVI əsrdən) başlayan özünməxsus axtarışları*

M.P.Vaqiflə (XVIII əsr) yekunlaşır ki, artıq bundan sonra Azərbaycan dili (türkcəsi) barədə inamla danışmaq olar” [4, 121].

B.Çobanzadəyə görə, Xətəinin dili Füzulinin dilinə nisbətən “kasıb” olsa da, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu etibarilə daha çox milli vahidlərlə zəngindir: “*Xətəinin, iləridə görüləcəyi vəchlə, ədəbi və bədii cəhətdən Füzuliyə nisbətən kasıb olan dili Azərbaycan türk dilinin lüğət, morfolojiya, nəhv... xüsusiyyətlərini əks etdirmək etibarilə çox zəngindir*” [6, c.1, 271].

Müəllif Xətəinin ədəbi dilimiz tarixindəki xidmətlərini daha açıq şəkildə təqdim etmək üçün onun “Divan”ının Britaniya və Ərdəbil nüsxələri üzərində geniş təhlillər aparır. Bu təhlillər Xətəi “Divan”ının fonetik, leksik, qrammatik və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

B.Çobanzadənin “Divan”ın Ərdəbil və Britaniya nüsxələri üzərində apardığı müqayisələrdə əsas yeri şairin dilinin fonetikasi tutur. O, burada tarixi fonetika ilə tarixi orfoqrafiyanı düzgün şəkildə fərqləndirir və onların prinsiplərinə uyğun fikirlər səsləndirir. Tədqiqatçının diqqət yetirdiyi məsələlərə aydınlıq gətirmək, fikirlərini təhlil etmək üçün biz də həmin məqamlar üzərində ayrı-ayrılıqda dayanırıq:

1) Britaniya nüsxəsində velyar **n** (**η**) **ك** samiti ilə ifadə olunmuş səs, Ərdəbil əlyazmasında adi **n** səsi ilə: **ن** (nun) və “**ج**” (vav) hərf birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur: *səniη - sənün, söyləηiz - söyləyüz, xəstəniη - xəstənün* və s. Ümumən, alimin fikri bu yöndədir ki, Britaniya variantında sağır nun səsi sabit və işlək, Ərdəbil nüsxəsində isə qeyri-sabit şəkildə işlənmişdir: *Eşqiηüz kim, oldu bu viranə köηlüm həmdəmi; Səhrayə saldı ahuyi-çəşmiη Xətəyini* və s.

2) Məlum olduğu kimi, orta əsr yazılı abidələrində bir çox sözlərdə **q-x-h** səs əvəzlənmələri uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş və sonradan bu proses norma kimi sabitləşmişdir. Xətəi “Divan”ının hər iki variantında da bu səs fərqlilikləri müşahidə olunur. Belə ki, Britaniya nüsxəsindəki “**x**” səsi Ərdəbil əlyazmasında “**h**” səsi ilə ifadə olunmuşdur: *xancarū – hancarū, xamū//xamū - hamū//hamū, xanū - hanū, xaçan – haçan* və s. Əslində B.Çobanzadənin də bildirdiyi kimi, Azərbaycan dilində söz əvvəlində işlək olan **q** səsinin **h** səsi ilə əvəzlənməsi prosesində **x** səsi keçid xarakter daşmışdır. Xətəinin sələflərinin dilində söz başında **q** səsinin işləndiyini nəzərə alsaq, onda sözlərin fonetik təkamülünün xronologiyası belə olacaqdır: *qamū – xamū – hamū* [6, c.1, 289].

3) Ərdəbil nüsxəsində **ç** səsi ilə ifadə olunmuş sözlər Britaniya nüsxəsində **c** səsi ilə yazılmışdır: *çəkdüm - cəkdüm, çəşmə - cəşmə, çox – cəx, çünkim – cünkim* və s. B.Çobanzadə bu imla hadisəsini onunla əlaqələndirir ki, ərəb əlifbasında olmayan (**p, ç, j** kimi) hərflərin sonradan qrafik işarə kimi orfoqrafiyaya daxil edilməsi bir sıra səslərin rahat ifadəsi üçün imkan yaratmışdır. Yəni bu, fonetik hadisə deyil, tarixi imla problemi ilə bağlı olan məsələdir. Maraqlıdır ki, əksinə, Britaniya əlyazmasında **ç** səsi ilə ifadə olunmuş söz Ərdəbil variantında **ş** ilə yazılmışdır. Güman ki, Ərdəbil nüsxəsində danışq dili normasına uyğun qəlib əsas götürülmüşdür: *Qaçmazam eşqiη yolundan çün*

maña həq qıldı pay; Qaşmaram eşqin yolundan çün mənə həq qıldı pay. Ərdəbil nüsxəsində feilin gələcək zamanında **-maz** yerinə **-mar** şəklinin işlənməsi sonuncuda danışıq dili faktına söykənildiyini bir daha sübut edir.

4) Bu gün cənub qrupu şivələri üçün xarakterik olan söz sonunda **b>p** əvəzlənməsi Britaniya nüsxəsi üçün daha xarakterik orfoqrafik qaydadır: *Təvəkkül qabisında sən müqim ol; Təvəkkül qapusunda sən müqim ol.*

5) Hər iki nüsxədə hal şəkilçilərinin işlənməsində də fərqli məqamlar vardır. Məsələn, Britaniya nüsxəsində təsirlik hal şəkilçisi cığatay elementi olan **-ni** formasında, Ərdəbil variantında isə **-i** şəklində qeydə alınıb: *Hali-dilimni bəndədən ol yarə söyləñiz; Yaxud Ərdəbil nüsxəsindən fərqli olaraq, Britaniya əlyazmasında bəzi sözlərdə yönlük hal şəkilçisi işlənməmişdir: Mən ol Yə'qub nisbət zar boldum; Mən ol Yə'qubə nisbət zar boldum.*

6) Britaniya nüsxəsində şəxs-xəbərlik şəkilçisi, əsasən, **-dir⁴** formasında, Ərdəbil əlyazmasında isə daha çox **-dırır⁴** şəklində müşahidə edilir: *Ənbərin zülfinmidir, ya müşki-tatarındurur? Gögdə kövkəb əqdi həm lö'leyi-şəhvarındurur.*

7) Britaniya nüsxəsində şəkilçilərdə saitlərin qrafik işarəsi verilmədiyi halda, Ərdəbil variantında şəkilçilərin saitləri qrafik işarə ilə ifadə olunub: *كلب, ايلدم, كلدم, (Brit.), ايلدوم, (Ərd.)* və s.

8) Ərdəbil nüsxəsində Britaniya əlyazmasından fərqli olaraq, assimilyasiya hadisəsinə tez-tez rast gəlinir: *Sağın, hər yetənə **aldanma**, zinhar - Sağın, hər yetənə **allanma**, zinhar; Bu rəmzi **anlagil**, ey əhli iqrar - Bu rəmzi **annagil**, ey əhli iqrar; Ayağ bir-bir **basarlar** nərdivanə - Ayağ bir-bir **basallar** nərdivanə.*

9) Britaniya nüsxəsi üçün daha çox cığatay imlasına uyğun *boldı* forması, Ərdəbil əlyazması üçün isə daha çox *oldı* şəkli xarakterikdir: *Eşqiñiz kim, **boldu** bu viranə köñlüm həmdəmi; Eşqiñüz kim, **oldu** bu viranə köñlüm həmdəmi.*

10) I şəxsin təkinin şəxs şəkilçisi Britaniya nüsxəsində, əsasən, cığatay elementli **-mən**, Ərdəbil nüsxəsində isə **-am²** şəklində qeydə alınmışdır: *Yanarmən eşqi- ruyiñ həsrətindən - Yanaram eşqi- ruyin həsrətindən.*

11) **-gəc//cək** feili bağlama şəkilçisi XVI əsrdən əvvəl də yazılı abidələrin dilində işlək olmuşdur. Arxaik feili bağlama şəkilçisi olan, lakin bu gün dialektlərimizdə fəal işlənən **-cak²** morfeminin orta əsrlər ədəbi dil normasına uyğun olaraq Britaniya əlyazmasında daha qədim **-gəc** forması qeydə alınmışdır: *Yüzünü **görgəc** səniñ mən, ey təbib-i-dərdi-eşq, (Brit.) - Yüzünü **görcək** səniñ mən, ey təbib-i-dərdi-eşq. (Ərd.)*

12) *O, bu* işarə əvəzliliklərinin Britaniya nüsxəsində *anda, ana, anı, munda, Ərdəbil əlyazmasında isə *onda, ona, onda, bunda* şəkilləri işlənmişdir.*

B.Çobanzadə Xətai "Divan"ının hər iki əlyazmasının fonetik və qrammatik özəlliklərini müqayisə etdikdən sonra, nüsxələrdə bəzi sözlərdəki müxtəlifliyi diqqətə çatdırır. Həqiqətən də, hər iki əlyazmaya diqqət yetirdikcə, misralarda bəzi sözlərin fərqli yazıldığını (bu, imla fərqi deyil) və ya tamam ayrı

leksik vahidlərin olduğunu görürük. Hətta biz şairin 2005-ci ildə çap olunmuş “Seçilmiş əsərlər”ini oxuyarkən orada tamam başqa sözlərin işləndiyinin şahidi olduq [10].

Britaniya və Ərdəbil nüsxələrindəki fonetik-leksik fərqlərə aid aşağıdakı nümunələri təqdim etmək olar: *Yüzüñ övraqiniñ üstə paylamış sətri-Qur’an tək* (Brit.) - *Yüzün övraqinin üstə yazılmış sətri-Qur’an tək* (Ərd.); *Çin çərisi basdı Rumi, gəldi Maçin üstünə* (Brit.) - *Çin hərisi basdı Rumi, gəldi Maçin üstünə* (Ərd.); *Cəmalıñ huridən yegrək, bunin tubidən ə’ladur* (Brit.) *Cəmalun huridən yegrəñ, boyun tubidən ə’ladur* (Ərd.); *Mən necə hicrində vəsliñ ləzzətindən kam alam, Vəsliñ içrə hicriñ işi məsaf olmuşdurur* (Brit.) - *Mən niçün hicrində vəsliñ ləzzətindən kam alam, Vəsliñ ilə hicrün işi məsaf olmuşdurur* (Ərd.) və s.

B.Çobanzadənin hər iki nüsxədən təqdim etdiyi bu nümunələrdən hansının düzgün olmasını müəyyən etmək üçün biz Xətəinin 2005-ci ildə çap olunmuş əsərlərinə müraciət etdik. Məlum oldu ki, lap birinci nümunədə *yazılmış* [10, 117], sonrakılarda: *çərisi* [10, 184], *yegrək* və *boyun* [10, 87], *neçün* və *ilən* [10, 78] sözləri sonuncu nəşrdə diqqətə alınmışdır. Fikrimizcə, 2005-ci il nəşrində tərtibçilər “Divan”ın müxtəlif nüsxələrini də nəzərə almış və uyğun olan versiyanı qəbul eləmişlər.

Amma problemin başqa bir tərəfi də vardır. Belə ki, B.Çobanzadənin təqdim etdiyi hər iki nüsxədə misraların dil-üslub quruluşu bir-biri ilə eynilik təşkil etsə də, “Divan”ın 2005-ci il nəşrində sözlərin tamam fərqli oxunuşları ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu fərqlər təkcə leksik səviyyədə deyil, həm də fonetik və qrammatik səviyyələrdə özünü göstərir: *Ta yüzün gördüm sənin mən, ey təbib-i-dərdi-eşq* [10, 108] - *Yüzünü görgəc sənini mən, ey təbib-i-dərdi-eşq* (B) - *Yüzünü görçək sənün mən, ey təbib-i-dərdi-eşq* (Ə) və s.

B.Çobanzadə müşahidələrinə əsasən yazır ki, Xətəinin Britaniya nüsxəsindəki arxaik dil ünsürləri onu göstərir ki, ondakı qədim uyğur və cığatay dil materialları Ərdəbil nüsxəsində katiblər (müstənsixlər – B.Ç.) tərəfindən az və ya çox dərəcə assimiliyasyaya uğradılıb. Bu dəyişmə, alimin özünün də qeyd etdiyi kimi, Təbriz dialektinin bütün xüsusiyyətlərini ərəb əlifbası ilə mümkün dərəcədə əks etdirmək məqsədi daşmışdır. Bu, görkəmli türkoloq üçün göydəndüşmə qənaət deyildi. Çünki Xətəi kimi digər qələm sahiblərinin: H.Ə.Raci, S.Ə.Şirvani kimi şairlərin Təbrizdə çap edilmiş əsərlərində də bu cür dəyişikliklər diqqətdən yayınmamışdır. Onların əsərlərində də eynilə cənub, xüsusilə Təbriz dialektinin dil elementləri öz əksini tapmışdır.

Türk dilləri üçün qədim olan dodaq ahənginin Britaniya əlyazması ilə müqayisədə Ərdəbil nüsxəsində daha geniş yer alması maraqlı bir cəhəti üzə çıxarır. B.Çobanzadə belə bir fərziyyə irəli sürür ki, dodaqlanma hadisəsinin daha geniş yayılması İran sistemli dillərin türk dillərinə təsiri kimi düşünülə bilər. Yəni söz köklərində və şəkilçilərdə dodaqlanmayan saıtlərin yerinə dodaqlanan saıtlər yazılır, ancaq bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində deyil, İran

sistemli dillərlə sıx əlaqədə olan Orta Asiya türklərinin dillərində, məsələn, öz-bək dilinin bəzi ləhcələrində müşahidə olunur. Həmçinin aparılan müşahidələr də göstərir ki, cənubi Azərbaycan dialektlərində də dodaqlanma hadisəsi daha sistemlik surətdə təzahür edir [6, c.1, 293].

Şimali Azərbaycanda (B.Çobanzadə bunu Qafqaz Azərbaycanı adlandırır) dodaq ahəngi daha çox şimal-şərq şivələri üçün xarakterikdir. Hətta dilçi alim belə bir faktı qeyd edir ki, Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının dil ekspedisiyasının nəticəsinə görə, Qubanın kənd şivələrinin birində bu fonetik hadisənin geniş yayılması cənub qrupunun dialekt faktı kimi təqdim olunur. Belə ki, bu məhəllə “Ərdəbil məhəlləsi” adını daşdığı kimi, məhəllə sakinləri də özlərini Nadir şah zamanında İrandan köçürülmüş əhali olaraq göstərirlər. B.Çobanzadənin bəhs etdiyi bu ərazidə hazırda Ərdəbil məscidi vardır ki, onu Ərdəbildən köçüb gəlmiş insanlar inşa ediblər və bu gün də həmin faktlar öz reallığını saxlayır. B.Çobanzadənin bu faktı qeyd etməkdə məqsədi İrandan Qubaya köç edib gələnlərin şivəsində dodaq ahənginin tam yer almasını göstərmək idi. Yəni Ərdəbil nüsxəsində qeydə alınan həmin yazı ünsürü də bu dil hadisəsinin qədimliyi ilə deyil, daha çox dialektlə bağlı orfoqrafiyadır. T.Hacıyevin məsələ ilə bağlı əsas amil olaraq göstərdiyi bir faktı da bura əlavə etmək olar. Belə ki, alim yazır ki, həmin dövrdə iki mərkəz vardı: Təbriz və Şamaxı. Prinsipcə hər iki dialektə bir-birini rədd edən əlamətlər yox idi. Ədəbi dil normasının ümumiliyi ilə diqqəti çəkən ahəng təzahürü hər iki dialektə eyni idi [9, c.1, 293].

Nəhayət, bu yazı mexanizmi həm də ərəb əlifbasının türk dillərinin səs sistemini ifadə etmək probleminə irəli gəlirdi. Ümumən, bütün bu müzakirələrin yekunu kimi demək olar ki, Ərdəbil nüsxəsində dodaq ahəngi sırf dialekt faktı kimi Xətəinin şeir dilinə nüfuz etmişdir. Hətta şeirlərinin birində Ərdəbil əlyazmasında *bilmək* feilinin *bülmüş* kimi verilməsi bunu bir daha təsdiq edir: *Şe'r içində nisbət olmaz, ey mühəddis, **bülmüş** ol* (B) - *Şe'r içində nisbət olmaz, ey mühəddis, **bülmüş** ol* (Ərd.).

Ə.Dəmirçizadə də haqlı olaraq yazır ki, bu mərhələdəki yazılı ədəbi dildə, xüsusən XVI əsrin əvvəllərindən – böyük Səfəvi dövləti yaradıldıqdan sonra Cənubi Azərbaycan, ələlxüsus Təbriz şivəsinin təsiri daha qüvvətli olmuşdur [7, 174].

Beləliklə, B.Çobanzadə belə qənaətə gəlir ki, təqdim olunan bu xüsusiyyətlər Xətəi “Divan”ının Britaniya əlyazmasının daha qədim olduğunu göstərir.

T.Hacıyev yazır ki, Xətəi dilinin qrammatik quruluşunda iki cəhət diqqəti xüsusilə cəlb edir: 1) Biri budur ki, dilçilikdə qıpçaq elementi adlandırılan faktlardan onda bol-bol işlənir. Xətəi bunlara cığatayizmlər kimi müraciət edir; 2) Əcnəbi qrammatik quruluş elementləri bəzən sözlərin əlaqələnməsində fəal iştirak edir, hal şəkilçilərinin farsca qrammatik ekvivalentləri görünür. Bu, Xətəi qrammatikasının nəzərə çarpan ikinci spesifikasiyasıdır [9, c.1, 286].

Əslində “XIV-XV əsrlərdən artıq azəri sözləri ilə oğuz-qıpçaq tayfa

dillərinə aid ünsürlər arasında tam mənası ilə hədd qoymaq, sərhəd çəkmək mümkün olmamışdır. Bu sözlər ümumxalq malı olaraq ədəbi dilə, hətta klassik şeir dilinə sirayət etmiş, Azərbaycan dilinin tərkib hissəsini təşkil etmişdir” [13, 14].

B.Çobanzadə hər iki əlyazma əsasında yalnız Xətai dili üçün xarakterik olan bu cəhətləri dörd bənddə qeyd edir:

1) Hər iki nüsxədə türkcə tərkibli birləşmələr sintaktik normadan kənar işlədilir: belə ki, türk sözləri əcnəbi sintaktik konstruksiyaya salınır: *ayü-günəş, varü-varlıq, yüzündəvü sözündə, yüzü-zülfün, mövsümi-qış* və s.

Həmçinin türk cümlə konstruksiyası bəzi hallarda pozularaq fars dilinin təsiri ilə əcnəbi qəlibə salınır: *Kim onun əksidü, gözümə tutiya nisbətlidür* (Ərdəbil) misrası əslində *Ki anın əksi gözümdə tutiyə nisbətlidür* formasında olmalı idi [10].

2) Öncə də qeyd edildiyi kimi, fars ədəbi və danışq dilinin təsirindən başqa “Divan”da cığataycanın təsirini də görmək mümkündür. Tədqiqatçı qeyd edir ki, bu təsiri təkcə imla sisteminə cığatay dilinin təsiri kimi qeyd etmək olmaz. Xətai dilindəki bu təzahürlər həm də Azərbaycan dilinin səs sisteminin inkişafı ilə bağlı olmayıb, ümumiyyətlə, o dövrdə türk sistemli dillərə cığataycanın təsiri ilə bağlıdır. Fikrimizcə, bu təsirin əsas səbəbi o dönəmin görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin türk dünyasındakı nüfuzu ilə bağlıdır.

Ə.Dəmirçizadə XVI əsrin ədəbi dil mənzərəsi haqqında danışarkən qeyd edir ki, “*bu mərhələdəki yazılı ədəbi dildə Şərqi türk dillərinin, xüsusən uyğur və cığatay dillərinin bəzi sözləri və qrammatik əlamətləri işlənmişdir. Düzdür, belə əlamət daha çox dini-təbliği şeirlərdə nəzərə çarpır, lakin digər üslublarda yazılmış əsərlərdə də bəzən belə sözlərə rast gəlmək olur*” [7, 174]. Müəllif fikrinin davamı olaraq göstərir ki, bu elementlər həmin dövrdə Azərbaycanda yayılmış uyğurca “Bəxtiyarnamə”, “Rübainamə” kimi dini-təbliği əsərlərin və müəyyən dərəcədə də Nəvai üslubunun təsirinin, eləcə də Səfəvilər dövləti ərazisində yaşayan çoxsaylı türkdilli xalqların olmasının nəticəsidir [7, 174].

Ancaq B.Çobanzadə bildirir ki, Xətaninin dilində cığatay sistemi üzərinə qurulmuş imlanın müəyyən xüsusiyyətləri Azərbaycan ədəbiyyatına aid əlyazmalarda XIX əsrin axırlarına qədər müntəzəm surətdə təzahür edir [6, c.1, 285].

B.Çobanzadənin bu məsələ ilə bağlı yanaşmalarını T.Hacıyevin olduqca orijinal və doğru bir fikri ilə yekunlaşdırmaq istərdik: “*Türkiyə türkcəsinə müraciət və cığatayizmlərə müraciət Xətaninin türk imperiyası ideyası ilə bağlıdır: türkləri birləşdirməyi öz əsərlərində onların dilini birləşdirməkdən başlayır. Bilir ki, türkün ürəyinə getmək üçün onun dilində danışmaq gərəkdir*” [9, c.1, 285].

3) Xətai dilinin digər bir spesifik cəhəti isə arxaizmlərdən geniş şəkildə istifadə olunmasıdır. Şairin dilində elə arxaizmlər var ki, onlar, hətta o dönəm üçün belə köhnəlmişdir. Belə sözlərə nümunə olaraq *əsrük, əsrimək, çəri, arı, sülü, barıncı, öküş, yargıla* və s. göstərmək olar. B.Çobanzadənin dediyi kimi,

bunlar arxaik dil faktı olub, cığataycanın təsiri ilə bağlıdır.

4) B.Çobanzadəyə görə, Xətai dilinin milli spesifikasiyasını və arxaik qatını göstərən sonuncu faktor morfoloji əlamətlərlə bağlıdır. Məsələn, **-dur** və **-durur** xəbərlik şəkilçilərinin, **-gil**, **-gilən** və **-ginən** formalarının müvaziliyi, **-ası²** şəkilçisinin ədəbi və danışiq dilinə uyğun aktivliyi və s.

B.Çobanzadə şairin dilindəki qrammatik və üslubi cəhətdən alınma ifadələrin işlənməsinin iki səbəbini göstərir: a) Şairin ümumən klassik ədəbi dilə və onun normalarına kafi dərəcədə vəqif olması, yaxud olsa belə, bu dilə hakim bulunmaması; b) Şairin ikidilli – bilinçivist olması, yəni öz mühitində həm farsca, həm də türkcə danışmasıdır. Çünki türkcə danışarkən farsca və əksinə, farsca danışarkən türkcə mötərizə və cümlələr, ancaq Cənubi Azərbaycan, Orta Asiya kimi ölkələrdəki ikidilli xalqların danışiqqlarında təsadüf edilir. Demək ki, bu hadisə Xətainin, başqa nöqtələrdə olduğu kimi, burada da ədəbi dil normalarından ayrılaraq danışiq dili təmayüllərinə təbiyyət etdiyini göstərir.

AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun kollektiv müəllifli “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabının I cildində Xətai dilindəki əcnəbi və digər türk dillərinə aid elementlərin işlənməsinin səbəbi bir qədər fərqli təqdim olunur:

- Xətai dilindəki əcnəbi sözlərə dil faktı kimi yox, üslub faktı kimi baxılmalıdır. Belə ki, üslublar daxilində məqbul sayılan bu leksik vahidlər canlı ünsiyyətə xidmət etmir, “onları işlədən, qələmə alan katiblərin, yazıçıların real şüurunu əks etdirmir” [1, c.1, 293];

- Alınma sözlərin XVI əsrdə işlənməsinin digər səbəbi şeirlərin həm savadlı, həm də savadsız təbəqə üçün yazılması ilə bağlı idi;

- Bütün sözləri Xətai kitablardan götürməmişdir. Bunlar elə sözlərdir ki, insan onları uşaqlıqdan öyrənir, onu əhatə edən ana dilli ünsiyyətdən mənimsəyib əxz edir [1, 315].

Müəlliflərin digər bir qənaəti odur ki, şairin yaradıcılığında təsadüf edilən bu “xaos”un səbəbi təkcə şairin fərdi üslubu, yaxud dil səviyyəsi ilə əlaqəli deyil, eyni zamanda bu dil mənzərəsi “Xətainin şairlik imkanı xaricində səbəblər” kimi izah olunmalıdır. Belə ki: a) Azərbaycan dili dövlət dili kimi yenidən rəsmiləşib, bədii ədəbiyyat dili kimi fars dili ilə yanaşı işlənirdi; b) Ədəbi dilin ağırlıq mərkəzinin hansı üslubun üzərinə düşəcəyi dəqiq müəyyənləşməmişdir; c) Azərbaycan dilinin digər türk dillərindən ədəbi cəhətdən ayrılma, təcrid olma prosesi, həqiqətən, başa çatmamışdı (bu, özünü, əsasən, lüğət tərkibində göstərirdi).

N.Cəfərov isə bu fikirdədir ki, XVI əsrin əvvəllərindən, təxminən Ş.İ.Xətai dövründən etibarən Azərbaycanda gedən ümumən dil prosesləri bir tərəfdən təcrid olunma, diferensiasiya istiqamətindədirsə, digər tərəfdən konsentrasiya istiqamətindədir – bu iki əks hal özünü XVI-XVIII əsrlərin dilində də göstərir: ümumtürk fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri arxaikləşir [5, 23].

Biz bütün bu deyilənləri məqbul və doğru sayırıq, ancaq məsələnin digər bir tərəfi də var. Belə ki, T.Hacıyev Xətainin dilindəki bu variantlılığın və pa-

ralelliyin ədəbi dil tariximiz üçün maraqlı olan başqa tərəflərini də qeyd edir. Onun fikrincə, canlı yerli ünsiyyət dilindən kənaraçıxmalar, başqa türkcələrə müraciət aşağıdakı hallarda baş verir: a) Yerli variant şeirin poetik ölçülərinə, vəzn tələbinə sığışmır. Məsələn, əruzun tələbindən kənara çıxmamaq üçün şair bir tərəfdə -dur⁴, bir tərəfdə -durur⁴ variantlarından birini işlədir; b) Şeir və nəsr mətnlərinə görə diferensiallıqla bağlıdır: yəni şeir dili üçün -alum², nəsr dili üçün onun paraleli olan -avuz² şəkilçisi xarakterikdir.

Nizami Xudiyev də mahiyyət etibarilə eyni fikri səsləndirir: “*Xətai klassik üslubda da Azərbaycan dilinin ünsürlərini kifayət qədər çox işlətməyə cəhd etmiş, hətta yeri gəldikcə, Azərbaycan dilinin qanunlarını pozمامaq, təbiətini zədələməmək üçün əruzun sərt tələblərinə məhəl qoymamışdır*” [11, 236]. Yəni bu o deməkdir ki, şair Azərbaycan dilinin bütün imkanlarından maksimum yararlanmağa çalışmışdır. Deməli, Xətainin klassik janrlardakı əsərlərinin dili “*alınma dil materialının bolluğu, lakin əsasən, məqsədəuyğun işlədilməsi ilə nəticələnir*” [2, 101].

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, Xətai dilinin bu spesifikası daha çox üslub faktı kimi nəzərə çarpır və öz fərdi yaradıcılıq üslubunda ana dilinin imkanlarını əcnəbi şeir texnikasına uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Elməddin Əlibəyzadənin qeyd etdiyi kimi, “Xətainin dili dövrün ədəbi dili idi: bu dilin öz normaları vardır. Lüğət tərkibi və qrammatik quruluşca bu dil bu gün də asan anlaşılır” [8, 134].

Beləliklə, B.Çobanzadə Ərdəbil və Britaniya nüsxələrinin dili üzərində apardığı tədqiqat nəticəsində təsəvvürlərini belə ümumiləşdirir:

- Britaniya nüsxəsi Ərdəbil nüsxəsindən qaha qədimdir, XVI əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin istinadgahı bu nüsxə sayılmalıdır.

- Ərdəbil nüsxəsindəki fərqli orfoqrafik təzahürlər yalnız katibin özündən asılı deyil, ehtimal ki, XVII-XVIII əsrlərdən tətbiq edilən yeni imla sistemi, Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı) dialektlərinin təzahürüdür.

- Mirzə Fətəli Axundzadənin dilindəki cənub elementləri də onu deməyə əsas verir ki, cənub dialektlərinin ünsürləri hələ bundan əvvəl şimali Azərbaycanın (Qafqaz Azərbaycanı) şair və ədiblərinin dilində də təşəkkül tapmışdır.

- Təxminən XVII əsrə qədər ümumən qədim və qismən bugünkü fransız imlasında latın dili elementləri hakim olduğu kimi, Azərbaycan türk dilinin imlasında da əsas etibarilə cığatay imla sistemi hakim olur.

- Hər iki əlyazmasında müştərək olan xüsusiyyətlərdən biri fars tərkib və ədatlarının o vaxtkı ədəbi dil normalarının ziddinə olaraq işlədilməsidir.

- Türk dili üslubiyyət və nəhvinin əsas qanunlarına zidd olaraq, bəzən vəzn və qafiyənin hakimiyyəti altında, bəzən də heç bir məcburiyyət olmadan farsca sifətlərdən, qoşmalardan, ədatlardan istifadə olunur.

Nəticə. Deməli, ümumtürk dili elementləri ilə zəngin olan Britaniya nüsxəsi həm orijinal, həm də əski nüsxədir. Beləliklə, B.Çobanzadə Xətainin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixindəki xidmətlərini aşağıdakı şəkildə sistemləşdirir:

- Xətainin dilində ən orijinal cəhət Azərbaycan, xüsusən İran Azərbaycanı

canı türk dili ünsürləridir. Həmin əsrdə yetişmiş və bir çox cəhətlərdən Xətaiyə görə daha yüksək yaradıcılıq qüvvəsinə malik olan Füzuli ilə müqayisə edildikdə, Xətai Azərbaycan türk dilini daha geniş və daha zəngin şəkildə öz şeirlərində işlədən və daha artıq bu dilin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən birinci şairdir.

- XVI əsrdə Xətəinin bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan türk ədəbi dilində müəyyən və əhəmiyyətli dərəcədə bir dəyişiklik meydana gəlir ki, ədəbi dil canlı danışıq dili üzərində inkişaf etməyə başlayır.

- Xətəinin əsərlərində işlətdiyi dil bu sahədə müəyyən mərhələnin başlanğıcı olub, bu zamandan etibarən İran Azərbaycanı türk ləhcəsi və çox mümkündür ki, bu ləhcənin müəyyən şivəsi (Təbriz şivəsi) Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edir. Bu vəziyyət təxminən XVIII əsrə, yəni Vaqif və Vidadi kimi Qafqaz Azərbaycanı şairlərinin meydana çıxmasına qədər davam edir.

- Nəhayət, XVIII-XIX əsrlərdə həmin ədəbi dil prosesi xüsusən M.P.Vaqifin şeir və M.F.Axundzadənin nəsr sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı olaraq, müxtəlif ictimai faktorların təsiri altında Qafqaz (Şimali) Azərbaycanında da başlayır və bu sürətlə ədəbi dilin inkişafı İran Azərbaycanı (Təbriz) və Qafqaz Azərbaycanı ləhcələri arasında mübarizə əsasında irəliləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
2. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: Elm, 1978, 238 s.
3. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı: Elm, 1977, 215 s.
4. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 248 s.
5. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Az.Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.
6. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, I c.. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: 2 hissəli, I h., Bakı: Maarif, 1979, 268 s.
8. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi: 2 cildə, I c.. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007, 660 s.
9. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: 2 cildə, I c.. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
10. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997
11. Xətai Ş.İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
12. Qasımov C. Bəkir Çobanzadə / C.Qasımov. Bakı: AR DTX-nın H.Əliyev adına Akademiyasının NPM, 2018. -328 s.
13. Qəhrəmanov C. Nəsimi "Divan"ının leksikası. Bakı: Elm, 1970, 568 s.

ПРОФЕССОР БЕКИР ЧОБАНЗАДЕ О ЯЗЫКЕ ШАХА ИСМАИЛА ХАТАИ

П.Э.ЭЙВАЗОВ

РЕЗИЮМЕ

В статье рассматриваются исследования выдающегося тюрколога, основателя академической лингвистической школы в Азербайджане, профессора Бекира Вахаб оглу Чобанзаде о языке литературных деятелей, внесших значительный вклад в историю раз-

вития азербайджанского литературного языка. В частности, в исследовании рассматривается монография Б.Чобанзаде «О языке и литературном творчестве Хатаи», где обстоятельно изучаются взгляды автора на язык Шаха Исмаила Хатаи, которые анализируются в сравнении со взглядами современных ученых.

В статье отмечается, что Б. Чобанзаде провел обширный анализ британских и ардебильских копий «Дивана» Хатаи с целью более наглядного отражения заслуг Хатаи в истории развития азербайджанского литературного языка. Эти исследования направлены также на изучение фонетических, лексических, грамматических и стилистических особенностей «Дивана» Хатаи.

В результате своего исследования Б. Чобанзаде пришел к выводу, что Хатаи был первым поэтом, который в своих стихотворениях умело использовал богатство азербайджанского тюркского языка и отразил некоторые диалектологические особенности этого языка. Благодаря его художественному творчеству в азербайджанском тюркском литературном языке происходят определенные, существенные изменения и литературный язык начинает развиваться на основе синтеза с живым разговорным языком.

В статье даются ссылки на монографию Б.Чобанзаде, а также на соответствующую научную литературу по данной теме.

Ключевые слова: Б.Чобанзаде, азербайджанский литературный язык, язык Ш.И.Хатаи, фонетико-морфологические особенности, лексические изменения

PROFESSOR BEKIR CHOBANZADEH ABOUT LANGUAGE SHAH ISMAIL KHATAI

P.E.EYVAZOV

SUMMARY

The article examines the research of an outstanding Turkologist, founder of the academic linguistic school in Azerbaijan, Professor Bekir Vahab oglu Chobanzadeh about the language of literary figures who made a significant contribution to the history of the development of the Azerbaijani literary language. In particular, the study examines the monograph by B. Chobanzade "On the language and literary creation of Khatai", where the author's views on the language of Shah Ismail Khatai are thoroughly studied, which are analyzed in comparison with the views of modern scientists.

The article notes that B. Chobanzade conducted an extensive analysis of the British and Ardabil copies of Khatai's "Divan" in order to more clearly reflect the merits of Khatai in the history of the development of the Azerbaijani literary language. These studies are also aimed at studying the phonetic, lexical, grammatical and stylistic features of Khatai's "Divan".

As a result of his research, B. Chobanzadeh came to the conclusion that Khatai was the first poet who skillfully used the richness of the Azerbaijani Turkic language in his poems and reflected some dialectological features of this language. Thanks to his artistic creativity, certain significant changes take place in the Azerbaijani Turkic literary language, and the literary language begins to develop on the basis of synthesis with a living spoken language.

The article provides links to the monograph by B. Chobanzade, as well as to the relevant scientific literature on this topic.

Keywords: B.Chobanzade, Azerbaijani literary language, language of Sh.I. Khatai, phonetic and morphological features, lexical change

UOT 81'1

FEİLİ SİFƏTİN MORFOSİNTAKSİSİ

K.A.ƏLİYEVƏ*

Dilçilikdə qatlararası səviyyələrin, o cümlədən morfolojiya ilə sintaksisi əlaqələndirən səviyyənin araşdırılmasına son vaxtlarda daha çox diqqət yetirilir. Azərbaycan dilçiliyində morfolojiya ilə sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsinə aid müəyyən araşdırmalar olsa da, bunlar sistemli xarakter daşımır, həm də çox halda bu araşdırmalar morfosintaktik aspektdə aparılmır. Dil sistem xarakterinə malik olduğundan bütün qatlar arasında bu və ya digər dərəcədə əlaqə vardır. Morfolojiya və sintaksis arasındakı əlaqə isə o qədər geniş və qurılmazdır ki, onların birini digərisiz təsvir etmək mümkün deyil. Onların sərhədində duran vahidlər var ki, son dövr dilçiliyində bunların sintaksem adlandırılması təşəbbüsü güclüdür. Morfosintaktik tədqiqatın vəzifəsi sintaksemlərin düzülüş və yaranma qanunauyğunluqlarını aşkar edib müvafiq dil səviyyəsində təsvir etməkdir.

Morfosintaktik tədqiqatın iki aspektdə aparıla biləcəyi göstərilir: 1) Cümlə üzvlərinin təşkili məsələlərini öyrənmək; 2) Sintaksemlərin ifadə vasitələrini öyrənmək, mövqeli variantları meydana çıxarmaq. Bu baxımdan feilin təsvirlənən formalarının, o cümlədən feili sifətlərin öyrənilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Feili sifətin təbiətindəki ikilik, sintaktik funksiyasındakı rəngarənglik, dil sistemində ikipilləli əlaqə yaratmaq, söz birləşməsi, tərkib və cümlənin formalaşmasında xüsusi rolu və s. kimi cəhətlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir. Azərbaycan dilində feili sifətin morfoloji əlamətləri ilə təsvirlənən formaların morfoloji əlamətlərinin, əsasən, üst-üstə düşməsi bu kateqoriya haqqında olan mübahisəli məqamları daha da artırır. Belə ki, $-miş^4$, $-acaq^2$, $-ası^2$, $-malt^2$ şəkilçisi olan formalar təsvirlənən forma ilə qrammatik omonimlik təşkil edir. Bunlar sintaktik zəmində təhlil edilib konkret yerini tapa bilirsə də, bəzən bunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Həm əlaqəyə girdiyi sözlərlə semantik-qrammatik münasibəti, həm də özündə potensial qrammatik xüsusiyyəti onların konkretliyi üçün imkan yaradır. Həmin formalar bir mənbəyə malik olsa da, artıq sintaktik zəmində spesifik funksiyaya—qrammatik-semantik özəlliyə malikdir.

Açar sözlər: *morfosintaksis, morfolojiya, sintaksis, feili sifət, təsvirlənən forma, omonim şəkilçi*

Giriş. Feili sifət və onun sintaktik funksiyası barədə ayrı-ayrı tədqiqatlarda fikir söylənmişdir. Lakin burada feili sifətin bəzi morfoloji formalarında özünü göstərən və istisna hesab edilən faktların tarixən sintaktik səviyyədə təbii proses olduğu izah edilir. Tarixi inkişaf prosesində sintaktik zəmində gədən bir sıra proseslər bugünkü feili sifət üçün qeyri-adi görünən funksiyalarını meydana çıxarmışdır. Tədqiqat zamanı müasir dil materiallarının şərhində

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı; kamalaaliyeva@bsu.edu.az;
ORCID İD: 0000-0002-7377-1047

təsviri metod, türk dili ilə müqayisədə tarixi-müqayisəli metod tətbiq olunur.

Avropa və rus dilçiliyində morfosintaksis mövzusunda dissertasiya və məqalələr yazılmışdır. Lakin bu mövzu geniş sahəni əhatə etdiyindən hər yazıda mövzu ilə bağlı ayrı-ayrı konkret məsələlər işıqlandırılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində konkret olaraq bu adda tədqiqat olmasa da, bəzi araşdırmalarda, məsələn, K.Vəliyevin, İ.Əhmədovun, Y.Seyidovun yazılarında bu və ya digər dərəcədə, bilavasitə və ya dolayısı ilə morfosintaksis məsələlərinə toxunulmuşdur. Dilçiliyimizdə morfosintaksisin obyekt, öyrəndiyi sahələr haqqında müəyyən fikirlər söylənmişdir. K.Vəliyev “morfologiyalaşdırılmış sintaksis”-dən, yaxud “sintaktik morfologiya”dan bəhs edərək, onun məşğul olduğu sahələri qruplaşdırır [9, 52]. İ.Əhmədov bu mövzuya bir neçə məqalə həsr edərək, morfosintaksisin məşğul olduğu sahələri müəyyənləşdirməyə çalışır və bunun arealını geniş götürür. Müəllifin fikrincə, morfosintaksis nitqin “qəribəlikləri” hesab edilən fərdilikləri, sintaksemələrin təşkilini, cümlə üzvlərinin təşkili qaydalarını öyrənən dilçilik sahəsidir.

Feili sifətin morfosintaksisi. Morfonoloji aspektdə aparılan araşdırmalar morfoloji vahidlərin müəyyənləşməsində fonoloji hadisələrin rolunu aşkara çıxarır. Bir zamanlar frazeoloji birləşmələrin səviyyələri vahid olduğu fikri dilçiliyimizdə özünə geniş yer tutdu. Hətta sərbəst söz birləşmələrinin də səviyyələri vahid olduğu problem kimi qaldırıldı. Bunların elmi əsası vardır; belə ki, dil bir sistem olduğu üçün onun ayrı-ayrı qatları da bir-biri ilə əlaqəlidir ki, bu qatların əlaqələnməsi qatlararası vahid və kateqoriyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxımdan qrammatikanın müstəqil bölmələri kimi ayrılan morfolojiya və sintaksis arasında olan bağ daha möhkəm olub, birini digər olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Bir sıra hallarda morfoloji hadisələr, daha dəqiqi, sözün forması ilə bağlı məsələlər etimologiya adı ilə təqdim edilmişdir. İ.İ.Meşşaninov, N.Y.Şvedova, F.F.Fortunatov, hətta M.Kazımbəy və b. morfoloji təhlili etimologiya adı altında izah etmişlər. İ.İ.Meşşaninov “sintaksis” termininin qarşısında mötərizədə “cümlədə söz haqqında və bütünlükdə cümlə haqqında təlim” ifadəsini yazmaqla morfoloji anlayışları müəyyən mənada sintaksisin materialı kimi təqdim etmişdir. Burada müəllif daha çox semantik cəhətə üstünlük verərək, sözlərin morfoloji dəyişməsini arxa plana keçirmişdir [13, 38]. “Morfologiya” terminindən imtina etməyən, hətta bir çox halda bu termini əsərlərində işlədən müəllif onu bölmə kimi ayırmağın tərəfdarı olmur. Maraqlıdır ki, A.M.Peşkovski də nitq hissələrindən ayrıca bölmə kimi məhz rus dilinin sintaksisinə dair məşhur əsərində bəhs açır [14, 62-164].

Müasir dilçilikdə qrammatikanın tərkib hissələrinin morfolojiya və sintaksis olması, demək olar ki, mübahisə obyekt deyil. Lakin bununla yanaşı, bu iki bölmənin əlaqə və obyektlərinin müəyyənləşdirilməsində bəzən mübahisələr yaranır. Bu sahədə daha çox nitq hissələri və onların dəyişməsi məsələsi, xüsusilə diqqət mərkəzində durur. Hətta F.de Sössür göstərirdi ki, morfolojiyanın müstəqil obyekt yoxdur.

O da diqqəti çəkir ki, keçən əsrin ortalarında Amerika deskriptiv məktəbinin nümayəndələri, əksinə, qrammatikada morfoloqiyanın rolunun əsas olduğunu qeyd edirdilər. Sözsüz ki, onlar dil nəzəriyyəsində dəyişmə formulalarına daha çox yer verdiklərindən bu fikrə gəlmişlər. Bütün bunlar nəticə etibarilə bir məqama gəlir: morfoloqiya və sintaksis qırılmaz tellərlə bağlıdır və bunların hər birinin konkret obyektini olduğu kimi, onların sərhədində duran vahidlər var ki, bunların dəqiq təyinatı müəyyənləşməlidir. Son dövr dilçiliyində bunların sintaksem adlandırılması təşəbbüsü güclüdür. “Morfosintaksisin vəzifəsi sintaksemələrin düzülüş və yaranma qanunauyğunluqlarını təsvir etməkdir” [10, 7]. Sintaksemə dil vahidi olaraq müxtəlif münasibətlər göstərilə də, o, morfoloqiya ilə sintaksisin aralıq mövqeyində durub, morfoloji səviyyənin sintaktik səviyyədə təzahürü zamanı meydana çıxır.

Azərbaycan dilçiliyində morfosintaksis, onun obyektini, əhatə etdiyi məsələlər barədə İ.Əhmədovun araşdırmalarında fikirlərə rast gəlirik. Feili bağlama və feili bağlama tərkiblərindən bəhs edən müəllif bu dil vahidlərini müvafiq sahədə əsas dil vahidi hesab edir. Feilin təsriflənməyən formalarını yaruslararası vahid hesab edərək morfosintaktik tədqiqatın iki aspektdə aparıla biləcəyini göstərir: 1) Cümlə üzvlərinin təşkili məsələlərini öyrənmək; 2) Sintaksemələrin ifadə vasitələrini öyrənmək, mövqeli variantları meydana çıxarmaq [2, 86-89]. Bu baxımdan feilin təsriflənməyən formalarının, o cümlədən feili sifətlərin öyrənilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, digər tədqiqatçıların da əsərlərində feilin təsriflənməyən formalarının ikili xarakterinin onların keçid xarakterli vahid kimi təqdimini görürük. V.Əliyev yazır: “Təsriflənməyən formalara daxil olan feili sifət, feili bağlama və məsdəri dilin qatlararası vahidləri kimi götürsək, səhv etmərik. Bu söz qruplarının təbiətindəki ikilik, sintaktik funksiyasındakı rəngarənglik, dil sistemində ikipilləli əlaqə yaratmaq, söz birləşməsi, tərkib və cümlənin formalaşmasında xüsusi rol və s. kimi cəhətlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir” [4, 5].

Feili sifət haqqında dilçiliyimizdə xeyli araşdırmalar vardır. “Qeyd etmək lazımdır ki, feillər özünün leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri ilə, bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi, fərdiliyi ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir və bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir” [7, 15]. Feil ən çox qrammatik kateqoriyalara malik nitq hissəsidir. Bunun əsas səbəbi feilin cümlədə oynadığı rol ilə bağlıdır; belə ki, qrammatik cəhətdən yalnız mübtədadan asılı olan xəbər, daha dəqiqləşdirsək, feil bütün digər üzvlərlə əsas tərəfdən əlaqədə olur və müxtəlif qrammatik məzmunlarda onları özünə bağlayır. Burada həm leksik, həm qrammatik mənalar əhəmiyyət daşıyır. Əlaqəyə girdiyi sözlərlə rəngarəng münasibətlərdə olan feil-xəbər bu funksiyaların hər birini həyata keçirmək üçün özü də müxtəlif qrammatik formalarda çıxış etməli olur. Feil-xəbər informativliyi, o cümlədən predikativliyi həyata keçirmək üçün zəngin qrammatik formalar qazanır ki, bu cəhətdən onun morfoloji kateqoriyalarının göstəriciləri meydana çıxmış olur. Feilin təsriflənməyən formaları bu cəhətdən əhəmiyyətli yerə malikdir.

Feili sifətin ikili xarakteri – həm feilin, həm sifətin xüsusiyyətlərinə malik olması onun qrammatik səciyyəsinə də mürəkkəbliyin meydana çıxmasına səbəb olur və buna görə də dilçilikdə bu feil forması haqqında, təbii olaraq, müxtəlif fikirlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Maraqlıdır ki, hətta bəzi dilçilər onun ayrıca nitq hissəsi olduğu fikrindən çıxış edirlər. Son vaxtlarda bu fikir aradan qalxsa da, feili sifətin ikili xüsusiyyəti mübahisəli məqamların tamam aradan qalxmasına imkan verməmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində feili sifətin morfoloji əlamətləri ilə təsriflənən formaların morfoloji əlamətlərinin, əsasən, üst-üstə düşməsi bu kateqoriya haqqında olan mübahisəli məqamları daha da artırır. Belə ki, *-miş⁴*, *-acaq²*, *-ası²*, *-malı²* şəkilçisi olan formalar təsriflənən forma ilə qrammatik omonimlik təşkil edir. Bunlar sintaktik zəmində təhlil edilib konkret yerini tapa bilirsə də, bəzən ilk anda bunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Bu çətinliyin əsas səbəbi həmin şəkilçilərin müvafiq olaraq eyni mənşəyə və qrammatik-semantik müvafiqliyə malik olmasıdır. C.Cəfərov feili sifətin “feilin zaman formalarının adyektivləşməsi” adlandırılmasını məqsədəuyğun hesab edir [1, 54]. Qrammatik semantikasına görə müvafiq olan bu qarşılaşmalarda yalnız semantik müəyyənləşmə zamanı dəqiqləşmə aparmaq olar. Bir nümunəyə müraciət edək:

Bir qədər çaydan uzaq od *qalamış* dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.

Burada “*qalamış*” sözünü ilk baxışda, daha doğrusu, ikinci misradan təcrid şəkildə götürdükdə təsriflənən (nəqli keçmiş zaman) və ya təsriflənməyən (feili sifət) olduğunu müəyyənləşdirmək çətinlik törədə bilər. Məntiqi olaraq, birinci və ikinci misranı əlaqələndirəndə “*qalamış*” sözünün bilavasitə “*çoban*” sözü ilə təyinetmə funksiyasında olduğunu düşünmək olur: *od qalamış (od qalayan) çoban*. Lakin hər şeydən əvvəl, misraları müstəqil fikir ifadə edən konstruksiyalar kimi almaq mümkündür və şeir parçasında bu hal xüsusilə özünü göstərir. “*Bir qədər çaydan uzaq od qalamış dağda çoban*” müstəqil bir cümlə kimi alınanda “*qalamış*” sözü cümlənin xəbəri funksiyasında anlaşılır ki, burada şeirin ahəngdarlığını yaradan bir hal kimi xəbərin həm yerini dəyişdiyini, həm də şəxs sonluğunun ellipsisə uğradığını düşünmək məntiqli olur. Belə ki, hər iki misrada işlənən “*çoban*” sözü eyni sintaktik funksiyaya malikdir, yəni cümlənin mübtədasıdır. Belə olduqda həm “*qalamış*”, həm də “*oyadır*” sözləri ayrı-ayrılıqda təkrarlanan mübtədaların xəbərləri kimi çıxış edir. Burada həmin sözün leksik-semantik cəhəti və elə bu baxımdan “*çoban*” sözü ilə subyekt-predikat münasibətində olması əsaslı rol oynayır.

Feili sifətdə sifət xüsusiyyətlərinin olması onun asanlıqla substantivləşməsinə imkan verir. Bu sözlər substantivləşərək müxtəlif sintaktik vəzifələrdə, o cümlədən ismi xəbər funksiyasında çıxış edir. Həmin sözlərin xəbər funksiyasının müəyyənləşdirilməsi ciddi çətinliklə qarşılaşmasa da, bu mövqedə təsriflənən və təsriflənməyən formaların eyni zamanda ola bilməsi morfo-sintaktik aspektdə dəqiqləşmə tələb edir. Belə ki, qeyd edilən müvafiq şəkilçili sözlərin təsriflənən və ya təsriflənməyən olmasını müəyyənləşdirmək üçün

qrammatik cəhətdən sualı (təsriflənən feil “nə et?”, təsriflənməyən feil isə “nə?, necə?” suallarının uyğun qrammatik forması), habelə şəxslə və ya şəxssiz formada işlənməsi, yəni cümlədəki sintaktik vəzifəsi əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn:

1.Şəhərin bu yerləri daha görməlidir.(V.Bayramlı)

2.Gənc aqronom bu yerləri mütləq görməlidir.(İ.Şıxlı)

Bu cümlələrin xəbərləri eyni qrammatik formada olsa da, onların ifadə formaları (vasitələri) eyni deyil; belə ki, birinci cümlədə “necədir?” sualını tələb edir ki, bu da substantiv feili sifətə aiddir. İkinci misalda isə xəbər “nə etməlidir?” sualını tələb edir və burada substantivləşmə faktından söhbət gedə bilməz. Dilimizdə bu iki formanın eyni zamanda fəaliyyət göstərdiyini demək olmaz. M.Rəhimov göstərir ki, -malı² şəkilçisi dilimizdə XV əsrdən işlədilsə, eyni şəkilçi ilə yaranan feili sifətin, ancaq XVII—XVIII əsrlərdən istifadəsi ilə rastlaşırıq [8, 258, 262].

Məlumdur ki, omonim səciyyəyə malik olan bu cür feillərin əsas fərqi onların şəxs sonluğu ilə işlənilməsi ilə də müəyyənləşir, daha doğrusu, təsriflənən forma, adından göründüyü kimi, şəxs şəkilçiləri ilə işlənir və şəxs və kəmiyyətə görə dəyişir. Təsriflənməyən forma isə şəxs şəkilçisi qəbul etmir və deməli, cümlənin xəbəri ola bilmir. Onlar ya təyin, ya da substantivləşib mübtədə və tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Yuxarıda verdiyimiz nümunələr isə bir neçə sözdən ibarət olub, hər iki sintaktik mövqedə ola bilər ki, göründüyü kimi, onları fərqləndirmək o qədər də çətin olmur. Deməli, bu müəyyənləşmədə morfosintaktik təhlil əsas götürülür. Belə ki, müvafiq feili sifət şəkilçiləri morfoloji göstəricidir, lakin sintaktik mühitdə artıq müxtəlif leksik-semantik özəlliklər qazanır.

V.Məmmədəliyev ərəb dilində feilin zamanlarının morfosemantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bir zaman formasının (konkret olaraq indiki gələcək zamanın) müxtəlif zaman anlayışlarını ifadə edə bilməsini araşdırır [5, 13]. Qeyd edək ki, hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın semantik xüsusiyyətlərindən danışmaq əslində onun qrammatik mənasından bəhs etməkdir ki, istənilən qrammatik məna potensial semantikaya əsaslanır. Lakin maraqlı odur ki, müəllif indiki gələcək zaman xüsusiyyətlərini araşdırarkən nümunələri məhz sintaktik mühitdə — cümlə içərisində nəzərdən keçirir. Bu isə o deməkdir ki, yenə morfoloji vahidin—göstəricinin qeyd edilən xüsusiyyətləri məhz sintaktik funksiya zəminində reallaşır; bu əməliyyat aparılmasa, həmin xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi mümkün deyil. Ona görə də, fikrimizcə, bu məqalədə morfosemantik xüsusiyyət anlayışından imtina etməməklə (Bu, məsələyə başqa baxış bucağından müraciət etməkdir.) əslində burada morfosintaktik təhlil aparıldığını demək lazımdır.

Azərbaycan dilində maraqlı morfosintaktik funksionallığa malik şəkilçilərdən biri –*an*² şəkilçisidir. Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində indiki zaman məzmunlu feili sifəti formalaşdırır və atributiv mahiyyətə malik olur: *oxuyan qız*, *yazan oğlan*. Lakin bu şəkilçi ilə formalaşan sözün hərəkətin tərz məzmu-

nu yaratdığı faktı ilə də qarşılaşmaq olur: *Qardaşımı otaqda tək oturan gördüm*. Əslində sonuncu nümunədə elliptik formanın olması diqqətimizi cəlb edir; belə ki, həmin konstruksiya “*Qardaşımı otaqda tək oturan vəziyyətdə gördüm*” kimi dərk olunur.

Məlumdur ki, sifət və ya feili sifətin qarşısında gələn və onu təyin edən isim atıldıqda müvafiq ifadə substantivləşərək ismin funksionallığına malik olur, daha doğrusu, istər nominativ formada, istərsə də ismə aid bu və ya digər morfoloji göstəricilərlə mübtədə, tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Lakin yuxarıdakı nümunədə fərqli mənzərə diqqətimizi cəlb edir, yəni isimdən ayrılan feili sifət substantiv deyil, adverbial səciyyə qazanır. Demək lazımdır ki, qeyd edilən feili sifət digər məqamda qarşısındakı ismi itirdikdə substantivləşir və mübtədə, yaxud tamamlıq vəzifəsində işlənir. Məsələn: *Otaqda tək oturan oğlan mənim qardaşımdır – Otaqda tək oturan mənim qardaşımdır*. Bu iki faktın müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, bu formalı sözlər də digərləri kimi, tarixən ikili funksiyaya malik olmuşdur. Bu fikri əsaslandırın başqa bir fakta da müraciət edə bilərik. İ.Əhmədov göstərir ki, “Hal-hazırda $-an^2$ forması Azərbaycan ümumxalq dilində feili bağlama forması kimi (ellipsis məqamında) işlənə bilər. Məs.: *Mən içəri girən (yəni: girəndə) o çıxmağa imkan tapdı*. (danışıqdan)” [3, 34]. Göründüyü kimi, müəllif burada da ellipsis faktından bəhs edir. Yəni bu konstruksiyanın bütöv forması belə düşünülür: *Mən içəri girən vaxt o çıxmağa imkan tapdı*.

Feili sifətin morfosintaktik xüsusiyyətlərindən danışarkən, hər şeydən əvvəl, müvafiq şəkilçili sözün sintaktik zəmində düşdüyü vəziyyət, funksiya və qazandığı qrammatik keyfiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Qeyd etdiyimiz şəkilçili sözlərin feili sifət və ya təsriflənən forma olması onların konstruksiyadakı digər sözlərlə leksik-qrammatik əlaqəsinin xarakteri ilə də bilavasitə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, söz birləşməsi sintaktik zəmində--cümlənin qurulması prosesində yaransa da, cümlə daxilində bir cümlə üzvü kimi təhlil olunur. Məsələn: *Kamran dünəndən yarımçıq qalmış məktubu bir daha nəzərdən keçirdi* (V.Bayramlı). Bu cümlədə “*dünəndən yarımçıq qalmış*” ifadəsi feili sifət tərkibi olaraq bütöv şəkildə cümlənin təyini funksiyasındadır. Bu ifadə cümlənin hansı yerində olsa, hətta xəbər mövqeyində vahid cümlə üzvü kimi təhlil edilir. Lakin bu fikri təsriflənən forma haqqında demək olmaz. Feilin təsriflənən forması tərkib yaratmır. Doğrudur, feilin müxtəlif formaları olmaq baxımından hər iki forma ətrafına, yəni özündən əvvəlki sözləri özünə birləşdirə bilər, lakin həmin sözlərlə funksional əlaqə baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malik olur. Hər şeydən əvvəl deyək ki, feilin təsriflənən formasının yalnız bir sintaktik funksiyası var ki, o da cümlənin xəbəri olmaqdır. Müvafiq sözlər söz birləşməsi təşkil etdikdə vahid cümlə üzvü olursa, təsriflənən formada olan feilin özü xəbər, digər sözlər isə onunla bu və ya digər leksik-qrammatik əlaqə zəminində müxtəlif cümlə üzvü olur. Fikrimizcə, bu zaman təsriflənən və ya təsriflənməyən forma şəkilçilərinin özünün daxili potensial qrammatik semantikasına rol oynayır. Belə ki, təsriflənən formada hadisələr dinamik səciyyə daşıyır və

müstəqil xəbər kimi işlənmə xüsusiyyətini özündə saxlayır, təsriflənməyən forma statik vəziyyətə malikdir, daha dəqiq desək, bu forma nominativ keyfiyyətlə müşayiət olunur. Ona görə də digər sözləri də özünə birləşdirdikdə statik halda bir cümlə üzvü kimi çıxış edir.

O da maraqlıdır və təbiidir ki, uyğun feili sifət şəkilçili sözlər istər təklikdə, istərsə də tərkib şəklində xəbər funksiyasında çıxış edə bilmir. Hətta nümunə verdiyimiz bir neçə istisna fakt olsa da, onlar da tərkib yarada bilmir. Bu isə o deməkdir ki, tərkib yarada bilməyərək, özündən asılı cümlə üzvünü də meydana çıxara bilmir.

Feili sifətin morfoloji əlamətlərindən biri $-dıq^4$ +mənsubiyyət şəkilçisidir. Qədim abidələrin dilində, habelə müasir türk dillərinin bəzində bu mövqedə mənsubiyyət şəkilçisi işlənmir. M.Kazımbəy feili sifətə ötəri toxunsa da, dilimizdə keçmiş zaman məzmunlu feili sifətə misal “*sevdiük, baqktıqk (baxdıq)*” sözlərini verir [8, 534]. Müasir Türkiyə türkcəsində isə həmin morfem həm mənsubiyyət şəkilçisiz, həm də mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə işlədilir, onu da demək lazımdır ki, bu dildə feili sifətin substantivləşib müxtəlif cümlə üzvləri funksiyasında çıxış etməsi məhz mənsubiyyət şəkilçili forma üçün xarakterikdir [11, 785-794].

Əslində feili sifət formasının ismə aid hər hansı morfoloji əlaməti, o cümlədən mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi onda substantivləşmə prosesinin getdiyinin əlamətidir. Bu fikri qeyd edilən feili sifət forması haqqında da demək olar; belə ki, atributiv keyfiyyətə malik olan bu feili sifətlər digərlərindən fərqli olaraq, daha çox substantiv müstəqilliyə malikdir, yəni ismə aid digər şəkilçilər olmadan belə, onların substantiv mövqedə çıxış etməsi daha aktivdir. Bu baxımdan mənsubiyyət şəkilçisi feili sifətin morfoloji əlamətinin komponenti kimi qəbul edilməsi düz deyil. Bu fikri təsdiqləyən başqa bir fakt ondan ibarətdir ki, müvafiq sözlərə cəm şəkilçisini artırmaq istəsək, o artıq sözün sonuna deyil, mənsubiyyət şəkilçisi ilə $-dıq^4$ şəkilçisinin arasında işlənəcəkdir. Bu hal isim şəkilçilərinin sözə artırılma qanunauyğunluğuna tabelikdən irəli gəlir. Yəni Azərbaycan dilində sözlərə isim şəkilçiləri bu ardıcılıqla artırılır: cəmlük+mənsubiyyət+hal+xəbərlik. Göründüyü kimi, mənsubiyyət şəkilçisi cəmlük şəkilçisindən sonra artırılır. Bu halın müvafiq feili sifətlərdə də gözlənilməsi $-dıq^4$ və mənsubiyyət şəkilçilərinin bir kateqoriyada birləşib bir morfem səciyyəsinə malik olmadığını göstərir.

Burada bir məsələyə bir də qayıtmaq lazım gəlir: feilin təsriflənməyən formaları, o cümlədən feili sifət təsriflənən formadan təşəkkül tapmışdır [12, 13]. Məlumdur ki, $-dıq$ əslində iki morfemdən ibarətdir: $-dı$ —şühudi keçmiş zaman və $-q$ şəxs sonluğu. İki morfem qovuşmuş şəkildə feili sifət funksiyasını yerinə yetirməyə başladıda nominativləşmə prosesi gedir və həm ayrılıqda, həm də digər qrammatik şəkilçilərlə, yəni mənsubiyyət, hətta kəmiyyət şəkilçisi ilə birlikdə həmin vəzifədə işlədilir. Burada əvvəllər şəxs sonluğu olan şəkilçi tamam daşlaşır və keçmiş zaman şəkilçisi ilə birləşib yeni qrammatik təyinatla malik olur—feili sifətə çevrilir. Bütün bunlar isə göründüyü kimi,

morfoloji və sintaktik qatların birgə fəaliyyətində məhz sintaktik zəmində baş verir. Ona görə də feili sifətlər morfosintaktik vahidlər kimi öyrənilməlidir.

Nəticə. Feili sifət iki nitq hissəsinin xüsusiyyətlərinə malik olub, sintaktik zəmində bu xüsusiyyətləri reallaşdırır. Onun xarakterindəki ikilik, sintaktik səviyyədəki çoxfunksiyalılıq, dil sistemində ikipilləli əlaqə yarada bilmək, söz birləşməsi, tərkib və cümlənin formalaşmasında xüsusi rolu və s. belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, feilin digər təsiflənməyən formaları kimi, feili sifət də qatlararası səviyyənin vahididir. Ona görə də feili sifət morfosemantik vahid kimi tədqiq olunmalıdır. Feili sifətin bəzi morfoloji əlamətlərinin feilin təsiflənmə formaları ilə oxşar olması müəyyən hallarda konstruksiyanın qrammatik-semantik müəyyənliyi üçün çətinlik yaratdığına baxmayaraq, bu vahidlərin əlaqələndiyi sözlərlə olan münasibəti sintaktik-semantik təhlilin düzgün aparılmasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı: APİ nəşri, 1983, 96 s.
2. Əhmədov İ. Dilin morfosintaktik yarusu haqqında / Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual məsələləri (Elmi əsərlərin tematik toplusu). Bakı: ADU nəşri, 1987, s.86-89.
3. Əhmədov İ.Ə. Feilin afinit formalarının funksional inkişafına dair / Türk dillərinin tarixi morfoloqiyasına dair araşdırmalar. Bakı: ADU nəşri, 1990, s.33-39.
4. Əliyev V. Azərbaycan dilində feilin perifrastik formaları. Bakı: APİ nəşri, 1989, 45 s.
5. Məmmədəliyev V.M. Feilin indiki gələcək zamanının morfosemantik xüsusiyyətləri / Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məsələləri. Bakı: ADU nəşri, 1982, s.13-20.
6. Kazımbəy M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2017, 1000 s.
7. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil: Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1986, 320 s.
8. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 320 s.
9. Vəliyev K.N. Morfoloqiya ilə sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsi / Azərbaycan dilində adların morfoloqiyası (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: ADU nəşri, 1984, s.49-53.
10. Vəliyev K.N. Definitivlik morfosintaktik kateqoriya kimi (Mətn dilçiliyi aspektində) / Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual məsələləri. Bakı: ADU nəşri, 1987, 98 s.
11. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017, 1027 s.
12. Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: Элм, 1983, 110 с.
13. Мещанинов И.И. Общее языкознание. Л.: Учпедгиз, 1940, 260 с.
14. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1956, 512 с.

МОРФОНОСИНТАКСИС ПРИЧАСТИЙ

К.А.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В последнее время в лингвистике растет интерес к изучению промежуточных уровней языка, включая уровень, связывающий морфологию с синтаксисом. Хотя в азербайджанской лингвистике есть некоторые исследования, изучающие взаимосвязь между морфологией и синтаксисом, они не являются систематическими, и в большинстве случаев эти исследования не проводятся под термином морфосинтаксис. В общем, поскольку язык является системой, между всеми ярусами существует некоторая степень связи. Связь между морфологией и синтаксисом настолько обширна и неразрывна, что невозможно представить одно без другого. На их стыке стоят единицы и в последнее время в современной лингвистике появилась инициатива называть их синтаксемами. Задача морфосинтаксиса - описать закономерности построения и формирования синтаксем.

Показано, что морфосинтаксическое исследование может проводиться в двух аспектах: 1) изучить организацию членов предложения; 2) выучить средства выражения синтаксиса, создать позиционные варианты. С этой точки зрения, важно изучить неизменяемые формы глагола, в частности необходимо изучение причастий. Двойственный характер природы причастия, разнообразие его синтаксических функций, создание двухуровневой связи в языковой системе, особая роль в словообразовании, составе и образовании предложений и т.д. приводят к таким выводам. Тот факт, что в азербайджанском языке морфологические особенности причастий, в основном, совпадают с морфологическими особенностями спрягающихся форм глагола, еще больше усиливает споры об этой категории. Таким образом, формы с суффиксом $-mı\z^4$, $-acaq^2$, $-asi^2$, $-malı^2$ образуют грамматическую омонимию со спрягающимися формами. Даже если их можно проанализировать в синтаксическом аспекте и установить конкретное место, иногда бывает сложно их определить. Как их семантико-грамматические отношения со словами, с которыми они соприкасаются, так и потенциальные грамматические особенности самих этих слов учитывают их специфичность. Хотя эти формы имеют единый источник, но уже в синтаксическом аспекте обладают специфической функцией, грамматико-семантическим своеобразием.

Ключевые слова: морфосинтаксис, морфология, синтаксис, причастие, неспрягаемые формы, аффиксы-омонимы

MORPHONOSYNTAXIS OF PARTIES

K.A.ALIEVA

SUMMARY

Recently, there has been a growing interest in linguistics in the study of intermediate levels of the language, including the level connecting morphology with syntax. Although there are some studies in Azerbaijani linguistics that study the relationship between morphology and syntax, they are not systematic, and in most cases these studies are not carried out under the term morphosyntax. In general, since language is a system, there is some degree of connection between all tiers. The connection between morphology and syntax is so extensive and inextricable that it is impossible to imagine one without the other. There are units at their

junction, and recently an initiative has appeared in modern linguistics to call them syntaxemes. The task of morphosyntax is to describe the patterns of construction and formation of syntaxemes.

It is shown that morphosyntactic research can be carried out in two aspects: 1) to study the organization of the members of the sentence; 2) learn the means of expressing syntax, create positional variants. From this point of view, it is important to study the unchangeable forms of the verb, in particular, it is necessary to study the participles. The dual nature of the nature of the participle, the variety of its syntactic functions, the creation of a two-level connection in the language system, a special role in word formation, composition and formation of sentences, etc. lead to such conclusions. The fact that in the Azerbaijani language the morphological features of the participles, in general, coincide with the morphological features of the conjugated forms of the verb, further enhances the controversy about this category. Thus, forms with the suffix -miş⁴, -acaq², -ası², -malı² form a grammatical homonymy with conjugated forms. Even though they can be parsed syntactically and locate a specific location, it is sometimes difficult to define them. Both their semantic-grammatical relations with the words with which they come in contact, so the potential grammatical features of these words themselves take into account their specificity. Although these forms have a single source, in the syntactic aspect they have a specific function, grammatical and semantic originality.

Keywords: morphosyntax, morphology, syntax, participle, non-conjugated forms, homonymic affixes

UOT 811.512.162

ELXAN ELATLININ YARADICILIĞINDA ANTROPONİMLƏRİN
ÜSLUBİ-LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

N.Ş.QOCAYEVA*

Məqalədə qeyd olunur ki, bədii ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidləri öyrənmək bizdə xalqımızın həmin dövrə aid həyat tərzini, ictimai-siyasi münasibətləri, dini mənsubluğu, milli təfəkkürü və s. ilə bağlı müəyyən təsəvvürlər yaradır. Onların öyrənilməsi həm də yazıcının üslubunun, düşüncəsinin özünəməxsusluğunu aşkarlayır. Məqalədə müstəqillik illərində daha çox detektiv janrda yazdığı romanları ilə məşhurlaşan, tanınmış yazıçı Elxan Elatlının əsərlərində antroponimlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Əsərin bədii dəyərinin yüksəldilməsində və daxili məzmununun zənginləşdirilməsində şəxs adlarının, ləqəblərin, soyadların rolu qeyd olunur.

Açar sözlər: Elxan Elatlı, yazıçı üslubu, antroponimlər, ləqəblər, adların üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri

Giriş. Müstəqillik dövründə daha çox detektiv janrda əsərlər yazan yazıçı Elxan Elatlının özünəməxsus üslubu vardır. Onun əsərlərindəki antroponimlər sistemi müəyyən üslubi imkanlara malikdir. Bu antroponimlərin əksəriyyəti real həyatdan alınma adlardır. Obrazların adları əsərin mövzusu ilə əlaqədar olaraq dəyişir. Belə ki, mövzusu müstəqillik illərinə aid olan nəsr əsərlərində işlənmiş antroponimlər daha çox sadə, diləyatımlı, müasir adlardır.

Şəxs adlarının lingvistik xüsusiyyətləri. Elxan Elatlının yaradıcılığına xas olan şəxs adları quruluşuna görə həm sadə, həm də mürəkkəb tərkibliyə malikdir. Onun əsərlərində real həyatdan alınma, sadə, diləyatımlı adlar üstünlük təşkil edir. Məsələn, "Pəncərədə görünən kölgə" əsərində *Mahir, İlham, Dilbər, Cavid, Təhminə, Nemət* kimi adlar sadə adlara nümunədir. Həmin əsərdə qarışıq mənşəli adlara da rast gəlinir. *Bikəxanım, Ağamurad, Zəlimxan* və s. kimi adlar buna nümunədir. Lakin mövzusu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş tarixi hadisələrdən bəhs edən "Xəstə ruhlar" romanında çoxlu sayda mürəkkəb adlarla qarşılaşırıq. Əsərdəki antroponimlər sistemi də həmin dövrə aid adlar sistemini dolğun şəkildə əks etdirir. Q.Mustafayevanın da doğru olaraq qeyd etdiyi kimi "*Personajın adı bədii obraz yaradan vasitələrdən biridir. Həmin ad personajın ictimai mənşəyini, milli koloritini, əgər hadisə*

* *Bakı Avrasiya Universitetinin Ümumi filologiya kafedrasının doktorantı; qocayeva.nermin1991@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-8109-0295*

keçmişdə baş verirsə, tarixi həqiqəti əks etdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır" [10, 181]. Sözügedən əsərdəki antroponimlər də hadisələrin baş verdiyi dövrə aid adlar haqqında məlumat verməklə yanaşı, tarixi həqiqətləri əks etdirmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Əsərdə 90 antroponim vardır və sadə adlarla yanaşı, çoxlu sayda mürəkkəb adlar da işlənmişdir. Məsələn, *"Bu barədə danışan Şahkərim kişi özü açıq etiraf edirdi ki, ulu babasının babası Hacı Qaraxan xalq üçün gördüyü bəzi böyük işlərə görə öləndən sonra "cənnətlik" adını qazansa da, əslində xaraktercə çox rəhimsiz adam olub"* [1, 60]. *"O axşam Əlipaşa evinə getmədi. Yəqin ki, səhərə kimi şöbədə qalıb Xanverdi ilə söhbət edəcəkdə"* [1, 382]. *"Hacı Qaraxan Əbdül üçün qonşu mahaladakı kəndlərin birindən qız gözəlti eləyibmiş. Həmin kəndin hökmran ağası olan Cahangir bəyin qızı Şahnazı..."* [1, 60]. *"Pərixatun özü isə orada ali hüquq təhsili alıb, yaxşı işlərdə çalışıb"* [1, 400]. *"Və bütün iclas demək olar ki, Ağtəpə kəndinin sahə müvəkkili Fəridxana həsr olundu"* [1, 23]. *"Pristavin idarəsində tərcüməçi işləyən Şirxan bəy özü ona bildirmişdir ki, Krapetdən ehtiyatlı ol"* [1, 242]. *"Bu, Mürsəl bəyin öz arvadı Nənəxanuma adi müraciət formasıdır"* [1, 41].

Müəllifin öz əsərində *Qaraxan, Şahkərim, Xanverdi, Əlipaşa, Fəridxan, Pərixatun, Nənəxanım, Şirxan, Nisəbəyim, Cahangir* və s. kimi adlardan istifadə etməsinin səbəbi həmin dövrün ümumi mənzərəsini daha real şəkildə canlandırmaq və yazıçı məramının ifadəsinə xidmət etməkdir. Yazıcının mülkədar nəslinin nümayəndəsi olan *Hacı Qaraxan* ağa antroponiminə rəğbəti onun adından görünür. Türk sözü olan *Qaraxan* "böyük, qüvvətli, igid xan" mənalarını bildirir. Beləliklə, obrazların daxili aləminin açılmasında, əsərin ideya və süjet xəttinin inkişafında obrazlara verilən adlar böyük əhəmiyyət daşıyır. E. Elatının detektiv janrda yazdığı bir neçə əsərində biz *Qanbay Qasımlı* obrazı ilə qarşılaşırıq: *"Akt zalında Bakıdan gəlmiş kriminalistika doktoru, istefada olan polis polkovniki Qanbay Qasımlı ilə görüş keçiriləcəkdə"* [1, 22]. F. Qurbanovanın "Azərbaycan şəxs adları" izahlı lüğətində yazılır: *"Qambay türk sözü olub "qam" və "bay"ın birləşməsindən əmələ gəlmiş şəxs adıdır. Türk xalqlarının bəzilərinin dilində "qam" "cadugər", şaman, həkim" və başqa anlamları ifadə edir. "Müqəddəs, inanılan, loğman" mənələrindədir. Adın təhrif olunmuş forması Qanbay da sonradan müstəqil kişi adı kimi rəsmiləşmişdir"* [6, 406]. Yazıçı özü isə bu ad haqqında müsahibələrinin birində qeyd edir ki, *"milli obraz yaratmağı qarşıma məqsəd qoymuşdum. Çalışırdım türk əsilli ad olsun. "Qan" və "bay" əsil türk sözləridir. Daha sonra bu obrazın xarakterini yaratmaq barədə düşündüm. Qanbay Qasımlı sağlam, ciddi, mərd, ədalətli, etibarlı insandır. Qəhrəmanı Moskvadan Azərbaycana ona görə gətirdim ki, bir qədər təbii olsun. O, azərbaycanlıdır, amma bütün ruhu ilə milli obraz deyil. Ona görə də bir müddət sonra vətənpərvər Ələmdar Məlikov obrazını yaratdım. Əsil Azərbaycan türküdür"* [16]. Müsahibədən də görünür ki, yazıçı obrazlara ad seçərkən çox düşünür. Əsərlərini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, *Qanbay* obrazı müəllifin antroponimə bəslədiyi rəğbət hissi ilə əlaqədar olaraq yaratdığı müsbət obrazdır. O öz işində çox bacarıqlı bir xəfiyyədir. Ci-

nayətkar aləmdə hər kəs ondan çəkinir, çünki bütün cinayətləri aşkar edir. O bu yolda, hətta ailəsini itirsə belə, yenə də işini davam etdirir, bir çox insanlara yardım edir.

Həm Qaraxan ağa, həm də Qanbay antroponimlərinin lüğəvi mənası surəti səciyyələndirir. Müəllif obrazın xarakteri ilə şəxs adı arasında əlaqə yaradıb. Q.Mustafayevanın təbirincə desək, "*həyatda adların mənası ilə onun daşığıları arasında bir əlaqə olmasa da, bədii əsərlərdə çox zaman adlar surətin səviyyəsini tamamlamaq üçün bir açar olur*" [11, 28]. Bəzən də bunun əksini görürük, şəxs adlarının lüğəvi mənası obrazı səciyyələndirmir. Ə.Mikayılovanın isə bu məsələyə yanaşma tərzı fəqlidir. O yazır: "*Əgər bütün adlar personajın daxili aləmindən və onun keyfiyyət müəyyənliliyindən xəbər versəydi, obrazları adlandırmaq çətin olardı*" [7, 77]. "Xəyanət" romanında Ruslan adı buna nümunədir: "*Düzdür, Ruslanın bu hərəkəti dəhşətli xəyanətdir. Di gəl, bundan sonra kiməsə inan*" [15, 362]. "*Ruslan adı türk mənşəli "arşlan" sözündən olub, "şir, arşlan" mənasındadır. Rus dilində bugün də mövcud olan Ruslan adı da Arşlan adındandır*" [6, 92]. Ruslan adının mənası "iğid, qoçaq, qəhrəman" olsa da, əsərdə dostuna xəyanət edən, ikiüzlü, yalançı obraz kimi xarakterizə olunur.

"Dilənçi qadının sirri" romanında *İslam* antroponimi də bu qəbildəndir. "*Əhmədli qəsəbəsinə çatanda İslam gedəcəkləri evin yerini nişan verdi*" [2, 152]. İslam sözü "sülh, barışıq, itaətkarlıq (Allaha təslim olmaq)" anlamındadır [6, 386]. Bu obraz da mənfi xarakterə malikdir.

"Pəncərədə görünən kölgə" romanında Əhliman adının mənası ilə xarakteri bir-birinə ziddir. "*Əhl-iman sözündən olan Əhliman "iman əhli, dindar, imanlı adam" mənalərini ifadə edir*" [6, 243]. Əsərdə isə bunun əksinə – dindən xəbəri olmayan, zalım, qatildir.

"Xəstə ruhlar" romanında maraqlı üslubi çalarlardan biri də obraza ad vermə üsuludur. Əsərdə Qaraxan ağa öz sevimli nəvəsinə ad verərkən deyir: "*Adını Həmid qoyuram, – deyir, – qoy yaşını və taleyini isə uca Tanrının özü versin!*" [1, 274]. Əsərdəki ad vermə üsulu "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Dədə Qorqudun ad vermə ənənəsini xatırladır. "*Həmid adı ərəb mənşəli "hamid" sözündəndir. Hamid "şükür edən" mənasını ifadə edən, Tanrının məlum 99 adından olan əl-Hamidə əlaqədardır*" [6, 310]. Həm obrazın adı, həm də xarakteri bir-birinə uyğundur. "*Cahangir bəydən və xalasının əri Murad bəydən çox vacib idarəetmə, əxlaq, mərifət dərsləri əxz etmiş Həmid ağa kəndi babası Qaraxan ağadan da yaxşı idarə edir. Kənddə öz hesabına mədrəsə, məscid tikdirir. Ac-yalavaqlara əl tutur, arxasızlara arxa olur, heç vaxt haqqı nahaqqa vermir*" [1, 331].

Romanda tam mənfi planda verilmiş *Karapet ağa, Vahan, Haykanuş* kimi erməni obrazlarının ikiüzlülüüyü, qəddarlığı, xəyanəti tənqid olunur. "*Karapeti* əvvəl yaşadığı kənddə "Karapet ağa" adlandırsalar da o burada – Qaraxan ağanın yanında özünü az qala nökr kimi aparırmış. Ona yaltaqlanır, sağına-soluna keçib, yaxınlıq göstərməyə çalışırmış" [1, 238]. Erməni əsilli ol-

duğunu gizlədən Xanverdi də Azərbaycan xalqının içində yaşayıb onlara xəyanət edən, bir çox cinayətlərə bais olan bir obraz kimi oxucularda nifrətə səbəb olur.

Nəsr əsərlərində yazıçılar başqa millətlərə aid olan şəxs adlarını öz əsərlərində olduğu kimi verirlər. Əsərdə *Anuşa, Suren, Karapet, Vahan, Haykanuş, Volkovski, Sarkis* kimi erməni adları vardır: "*Volkovskinin qonşu mahaldan özü ilə gətirdiyi dörd nəfərlik ailə orta yaşlı lopabığ Karapet ağadan, onun qəşəng, ağmaya arvadı Anuşadan, 16 yaşlı oğlu Surendən və 13 yaşlı qızı Sonadan ibarət imiş*" [1, 236]. "*Qardaşın Vahanı, dayın qızı Haykanuşu özünə Türkerənə apar*" [1, 385]. "*O günlərdə 200 silahlı süvaridən ibarət bir erməni quldur dəstəsi də birbaşa Türkerənə yaxınlaşmış. Başlarında da Qılınc Sarkis adlı bir qaniçən*" [1, 90]. Bildiyimiz kimi, şəxs adlarının səciyyəvi cəhətlərindən biri də milli səciyyə daşmasıdır. Onlar başqa dillərə tərcümə olunmur, yəni olduğu kimi saxlanılır. "Dilənçi qadının sirri" romanında *Hakan Pektaş, Erginay, Farux Baysal, Ceylan, Ercan, Tamer, Bədri Bərksoy, Cansunar, Alpay* kimi türk adları da bu qəbildəndir. "*Amma bütün bunlar "Altun taş" şirkətinin sahiblərindən biri olan Hakan Pektaşın qətiyyənlə gözündə deyildi*" [2, 3]. "*Beş gün əvvəl naməlum şəxslər onun üç yaşlı oğlunu – sevimli Ercanını oğurlamışlar*" [2, 3]. "*Hakan Pektaşın Erginay xanımdan doğulan oğlu Alpay da həmin universitetdə təhsil alırdı. Qızı Cansunar isə Hacettepe universitetində tibb fakültəsinin ikinci kursunda idi*" [2, 7]. "*Erginaygilin ailəsi Bədri Bərksoyla qonşu idilər*" [2, 8].

Yazıcının bədii əsərlərinin dilində rast gəlinən şəxs adlarını leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. "Xan" titulu ilə şəxs adının birləşməsindən yaranan antroponimlər: "Pəncərədə görünən kölgə" əsərində Mehdixan, Zəlimxan, "Xəstə ruhlar" əsərində Qaraxan, Fəridxan, Xanverdi, Şirxan adlarını misal çəkmək olar.

2. "Ağa" titulu ilə şəxs adının birləşməsindən yaranan antroponimlər: "Pəncərədə görünən kölgə" əsərində Ağamurad, Ağayar, "Xəyanət" romanında Həsənağa, Ağatural, "Xəstə ruhlar" romanında Gülağa.

3. "Şah" titulu ilə şəxs adının birləşməsindən yaranan antroponimlər: "Xəstə ruhlar" əsərində Şahkərim, Şahnaz, Şahbəyim və s.

4. "Əli" antroponimi ilə başqa bir şəxs adının birləşməsindən düzələn mürəkkəb adlar: Əlisəttar, Orucəli, Əlipaşa, Qədirəli, Kərəməli.

5. "Xanım, xatun, bəyim" sözləri ilə şəxs adlarının birləşməsindən düzələn antroponimlər: *Bikəxanım, Nənəxanım, Pərixatun, Nisəbəyim, Şahbəyim*.

6. "Gül" komponentli sözlə şəxs adının birlikdə işlənməsi ilə düzələn adlar: *Gülafət, Gülşən, Gülnişan, Aysəgül, Gülsevər*. Bu tipli şəxs adlarını daşıyan qadın obrazlarının, demək olar ki, hamısını müəllif əsərlərində gözəl görünüşə malik obrazlar kimi təsvir etmişdir.

Soyadların üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri. Xalqın milli kimliyinin əsas əlaməti hesab olunan və ulu soykökdən miras qalan soyadlar bu və ya digər bir ailəni başqasından fərqləndirməklə yanaşı, həmin nəslin tarixini də

qoruyub saxlayır. Soyadlar bədii əsərlərdə müəyyən üslubi funksiya daşıyaraq, yazıçının bədii məqsədlərinə xidmət edir. Q.Mustafayeva yazır ki, “*adətən, adi danışıq üslubunda, səmimi münasibətlərdə müəyyən bir şəxsin familiyası yox, adı çəkilir. Familiyalardan isə, əsasən, rəsmi üslubda istifadə olunur. Buna görə də bədii əsərdə bir surətin digər bir surətin adını və familiyasını deməsindən asılı olaraq, onun başqalarına münasibəti anlaşılır*” [12, 58].

E.Elatlının “Xəstə ruhlar” əsərində işlənmiş soyadlar da müəyyən üslubi məqamlara malikdir. Həmin üslubi xüsusiyyətlərdən biri onların cəm şəklində işlənərək nəslin bütün üzvlərinə şamil olunmasıdır. Yazıçı bununla həmin nəslin xarakteri barədə oxucuda müəyyən təsəvvür yaradır. Məsələn, “*Mən özlüyümdə müşahidə etmişəm ki, Cəmillilər və Həmidzadələr adlanan bu iki qardaş nəsil arasında nəsə bir sərnlilik var. Bir-birlərinə üzdə "əmioğlu" desələr də, münasibətlərində nəsə doğmalığ, yaxınlıq hiss olunmur*” [1, 10].

Bəzən də soyadlar təkrar işlənməsin deyə iki və ya daha artıq obrazın adı bir soyadla işlənir. Məsələn, “*Bakıda yaşayan Azər və Bəxtiyar Həmidzadə qardaşları bir il əvvəl Türəkərən kəndinə gəlirlər*” [1, 10].

Müəllifin əsərlərində milli ünsürlərlə düzələn soyadlara tez-tez rast gəlirik. Onun “Xəyanət” romanında Niyazi Məlikxanlı, Ramin Əlibəyli, Fazil Məmmədli, Qanbay Qasımlı, Nemət Sabirli, Elnur Qatarlı, Səyavuş Nəzərli kimi obrazların soyadları milli ünsürlərlə düzəlmişdir: “*Bu işdə təkə Ruslan deyil xəyanətkar. Elə Məlikxanlının özünü götürək. Ona o boyda iş tapşır-mışdılar. İmkan yaratmışdılar ki, xalqına, dövlətinə xeyir versin. Ancaq o, iş görmək əvəzinə görün nə qədər obyektlər açdırıb özü üçün...*” [15, 362]. “*Artıq Qanbay Qasımlı podpolkovnik rütbəsinə idi*” [15, 34]. Nümunələrdən də göründüyü kimi, milli ünsürlərlə düzələn soyadlara maraqlı yazıçıların da diqqətindən yayınmamış, əsərlərində belə soyadlara geniş yer ayırmışlar ki, bu da milli özünüdərkə bağlıdır.

Milli ünsürlərlə düzələn soyadlardan başqa, fars mənşəli -zadə və rus mənşəli -ov,-ev şəkilçiləri ilə yaranan soyadlar da az deyil. “Xəyanət” romanında Əlisəttar Muradzadə, “Xəstə ruhlar” romanında Azər və Bəxtiyar Həmidzadə qardaşları, Həmidəğa Həmidzadə fars mənşəli, “Xəyanət” romanında Ələsgər Atayev, Ağatural Binyətov, Həsənağa Nurəhmədov, Ruslan Dadaşov, Mahir Talıbov rus mənşəli ünsürlərlə düzəlmiş soyadlardır.

Ləqəblər. Bədii ədəbiyyatda ləqəblərdən müxtəlif üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur. Belə ki, yazıçılar əsərlərində komik çalarlar yaratmaq, əsərin ideyasının asan başa düşülməsi və bədii təsir gücünü artırmaq məqsədilə ləqəblərdən istifadə edirlər. Eyni zamanda, hər hansı bir obrazın daxili aləmini açmaq və onu ifşa etmək məqsədilə də ləqəblərdən istifadə olunur. Ləqəblər obrazın xarakterinə uyğun gəldikdə, həmin obrazın səciyyəvi xüsusiyyətləri oxucu üçün daha anlaşılqılı olur. Q.Mustafayeva yazır ki, “*ləqəblərdən bədii təsvir vasitəsi kimi ekspressivliyi gücləndirmək, surəti səciyyələndirmək, onu ifşa etmək müəllifin tipə münasibətini ifadə etmək və onu fərdiləşdirmək üçün istifadə olunur*” [10, 188]. E.Elatlının “Xəyanət” romanından gətirilən bir nü-

munəyə nəzər salaq: *"Artıq gənc Qanbay Qasımlı podpolkovnik rütbəsində idi. Cinayətkar aləmdə ondan qorxurdular. "Qara xəfiyyə" adı vermişdilər ona"* [15, 34]. Bu nümunədə xəfiyyə Qanbaya "Qara xəfiyyə" deyə müraciət etməklə yazıçı obrazın təsir gücünü daha da artırır, onun işinin öhdəsindən yaxşı gəldiyini və cinayətkarların aləmində böyük bir təhlükəli qüvvə olduğunu göstərir. Burada "qara" sözü məcazi mənada "fitnəkar, cinayətkar (qara qüvvələr)" mənasında işlənir. Əsərdə müsbət obraz olan Qanbay surətinə "Qara" ləqəbi cinayətkarlar tərəfindən verilmişdir, çünki o, üzərinə götürdüyü bütün cinayət işlərini aşkarlayır, ifşa edir. Rəng bildirən bu tipli ləqəblər hər zaman insanların zahiri görünüşünü əks etdirmir. Bir çox əsərlərdə "Qara" ləqəbi obrazın xarakterini əks etdirir. Bu nümunədə də "Qara" "böyük, qüvvətli, yenilməz" mənalarında işlənib. Yazıçının "Xəyanət" romanında belə bir nümunə ilə qarşılaşırıq: *"Elnur stolların arası ilə düz gedirdi. Bu vaxt qarşısına çıxan qara, çopur sifətli, əyri burun kişi ilə görüşdü. Bu, sərrast atıcılığına görə dost-tanış tərəfindən "snayper" ləqəbi almış Mürsəl idi"* [15, 125]. Yazıçı burada ləqəbin verilmə səbəbini izah etmişdir. Belə ki, müasir texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar dilimizə daxil olan alınma sözlər öz təsirini bədii ədəbiyyatda da göstərir. Atıcı mənasını verən ingilis sözü olan "snayper" sözü də bu qəbildəndir.

"Xəstə ruhlar" romanında *dülgər Kamandar, satıcı İbiş* ləqəbləri sənət və peşəsinə görə verilən ləqəblərdir. *"Satıcı İbişdən kənddə kimlərin "Kent" siqareti çəkdiyini soruşdum"* [1, 224]. *"Həmin gün dülgər Kamandar və onun iki gənc fəhləsi ikinci mərtəbədə işləyirdi"* [1, 16].

Yetim Babayar, lüt Orucəli, quldur Murad bəy, qılınc Sarkis müəyyən naqis əməllərinə görə verilən ləqəblərdir: *"O günlərdə erməni quldur dəstəsi birbaşa Türkerənə yaxınlaşmış. Başlarında da Qılınc Sarkis adlı bir qaniçən. Azərbaycan ermənisi olan bu adamı ermənilər əsl qəhrəman saysa da, əslində vəhşinin, yırtıcının, başkəsənin biri imiş"* [1, 90]. Nümunədə obrazın qəddarlığını göstərmək üçün yazıçı "Qılınc" ləqəbindən üslubi məqsəd kimi istifadə etmişdir. *"Bu zaman Qaraxan bağı Türkerənin ən yoxsul sakini olan Lüt Orucəliyə verilir..."* [1, 119]. Burada "Lüt" ləqəbi göründüyü kimi, yoxsul olduğu üçün həmin obraza verilib.

Titullar. Bədii dildə işlənən titullar üslubi mahiyyət kəsb edərək, yazıçının müəyyən məqsədlərinə xidmət edir. Bu bərdə Ə.Mikayılova qeyd edir ki, *"titullar bədii-üslubi vasitə kimi həm obrazın cəmiyyətdə tutduğu mövqeyini əks etdirir, həm də sənətkarın yaşadığı dövrdə mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyəti hərtərəfli işıqlandırır"* [7, 135]. E.Elatlının əsərlərində rast gəldiyimiz titulların leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı mənə qrupları vardır:

1. Hərbi rütbə anlayışı bildirən titullar.

Polkovnik. Zabit rütbəsi bildirən bu titul E.Elatlının bir çox əsərlərində işlənib. *"Əyninə boz rəngli yüngül kostyum geymiş bu adam istifadə olan polis polkovniki, cinayət-axtarış eksperti Qanbay Qasımlı idi"* [15, 24]. Xəfiyyə kimi məşhur olan bu obraz Elxan Elatlının bir çox əsərlərinin əsas qəhrə-

manıdır. Bəzi əsərlərdə obrazın adı əsərin heç bir yerində verilmir, ona bəzən şərti ad verilir, ya da titulu ilə müraciət olunur.

Mayor. Yazıçının bədii əsərlərində işlənən zabit rütbələrindən biri də mayor tituludur. Məsələn, *“Polis şöbəsində cinayət-axtarış bölməsinin rəisi işləyən mayor Telman Əmirəliyev və kəndin sahə müvəkkili Ağamurad məşindən düşüb icra nümayəndəsi ilə görüşdülər və dərhal həyatə keçdilər”* [14, 43].

2. Dini mahiyyət kəsb edən titullar.

Belə titullar Məhəmməd Peyğəmbərin dövründən başlayaraq, bu gün də dövrümüzdə işlənən, dini mahiyyət daşıyan titullardır. Sovet dövründə arxaikləşərək sıradan çıxan dini titullar müstəqillik dövründə yenidən aktiv lüğət fonduna qaytarılmışdır. Bu isə öz təsirini bədii əsərlərin dilində də göstərir. Bədii əsərlərdə yazıçılar dini titullardan müxtəlif üslubi vasitə kimi istifadə edirlər. Onlar bəzən obrazın ad xatirinə, insanlar arasında özlərini din xadimi kimi göstərərək, dini qayda-qanunlara riayət etməməsini tənqid edirlər. E.Elatlının əsərlərində dini titullara da rast gəlirik. Onun *“Xəstə ruhlar”* əsərində Kərbəlayi Əsgər bu titula nümunədir. *“Həmin vaxt artıq Türkerənin əsl çörəkverən, varlı-hallı kişilərinin hamısı tutulub güllələnmiş, ailələri Sibirə sürgün olunmuşdur. Lətif ağa, Kərbəlayi Əsgər, Hacı Muradxan, Axund Əlizamin Əfəndi, Hacı Mikayıl...Dağılsın belə quruluş, necə ki, dağıldı...”* [1, 120].

Hacı. Məlumdur ki, bu titul müsəlmanların müqəddəs ziyarət yeri olan Həcc ziyarətinin adı ilə bağlıdır və oranı ziyarət edən insanlara verilir. Bədii əsərlərin dilində *“Hacı”* titulundan da müəyyən üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu titul həm mənfi, həm də müsbət mənada işlənir. E.Elatlının *“Xəstə ruhlar”* romanında *Hacı Muradxan, Hacı Mikayıl, Hacı Qaraxan ağa* buna nümunədir. *“Hacı Qaraxan ağanın bütünlükdə mahalda hörməti və nüfuzu o qədər böyük imiş ki, rus çar hökumətinin mahaldakı nümayəndələri də onunla hesablaşmış”* [1, 234]. Nümunədə verilən bu obraz müsbət xarakterlidir, eyni zamanda, iki titul daşıyır.

Axund. Dini rütbələrdən biri olan *“axund”* xüsusi təhsil görmüş din xadiminə deyilir. Bədii əsərlərin dilində belə titula çox nadir hallarda rast gəlinir, çünki müstəqillik illərində real həyatda bu titul artıq işlənmir. Axund tituluna mövzusu əvvəlki əsərlərdə baş vermiş hadisələrdən bəhs edən əsərlərdə rast gəlinir. Məsələn, *Axund Əlizamin Əfəndi* [1, 120].

Molla. Bu titul isə rütbəcə axunddan kiçik olan müsəlman ruhanisidir. *“Axund”* titulundan fərqli olaraq, *“molla”* titulu həm bədii əsərlərin dilində, həm də real həyatda işlənir. E.Elatlının *“Xəstə ruhlar”* əsərində işlənən *“molla”* tituluna nümunə olaraq, *Molla Fərəc, Molla Zülfiqarı* misal göstərmək olar: *“Şahkərim kişi, Molla Fərəcin kənddəki bir nömrəli rəqibi Molla Zülfiqar, araq içməyi tövbə edəndən sonra mollalığ eşqinə düşmüş Urşan müəllim, meşədən oğurluq ağac kəsb satmaqla ötən il Həcc ziyarətinə gedib-gəlmiş Kərəməli camaatın arasından çıxıb Molla Fərəcin arxasında dayandılar”* [1, 210].

3. Hakim təbəqənin adı ilə işlənən titullar.

Ağa. Ə.Mikayılovanın doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, *“XX əsrin əvvəllə-*

rinə kimi həm hakim təbəqələrə, həm də seyidlərə verilmiş türk mənşəli tituldur. Qədim türk dillərində "böyük, ilkin, ulu" anlamında işlənmişdir" [7, 135]. "Hacı Qaraxan ağa, Həmid ağa, Lətif ağa. "Həmid ağanın oğlu Hacı Lətif ağa yalnız mülkədar olduğu üçün güllələnib, arvadı, bir oğlu və iki qızı sürgün edilmiş" [1, 13].

Bəy. Türk mənşəli "bəy" titulu əvvəllər hakim təbəqələr istifadə edilirdilər, lakin müasir dövrdə bu titul həmin mənada işlənmir. Həm müraciət forması kimi işlənir, həm də toy edib evlənən oğlana bəy deyilir. E.Elatlının "Xəstə ruhlar" romanında Əbdül bəy, Xasay bəy, Xudaverdi bəy, Şirxan bəy, Xəlil bəy və s. personajları misal göstərmək olar. "Murad bəy mahalın ən igid, cəsur adamlarından biri sayılmış" [1, 317]. "Həyatında ilk dəfə belə zərbə aldığı üçün sarsılan Əbdül bəy əli ilə üzünü tutub atasına heyrətlə baxır" [1, 265]. "Həm də deyirlər ki, Xəlil bəy bu cavan atı göz bəbəyi kimi qoruyur" [1, 76].

Xanım. Müasir dövrümüzdə bu söz titul kimi deyil, müraciət forması kimi işlənir, lakin əvvəlki dövrlərdə bu titul yüksək təbəqəyə mənsub olan qadınlara verilirdi. "Görün kim imiş bu Şahnaz xanım? Həmin mahalın birinci kişisi, igidlikdə, mərdlikdə hətta Qaraxan ağanı belə üstələməyə qadir olan məşhur Cahangir bəyin qızı" [1, 235].

Yekun. Beləliklə, Elxan Elatlının yaradıcılığında işlənən antroponimlər əsərin bədii dəyərinin yüksəldilməsində və daxili məzmununun zənginləşdirilməsində böyük rol oynayır. Yazıçının romanlarında real həyatdan bədii üsluba gətirilmiş adlar dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini özündə əks etdirir.

E.Elatlının bədii əsərlərində işlənən antroponimlər yazıçının öz dövrünə, yaşadığı cəmiyyətə aid adlardır. Romandakı antroponimlərdən bəziləri obrazın xarakteri ilə əlaqəli olsa da, bəzi adların mənası obrazı səciyyələndirmir. Yazıçının bədii əsərlərində ekspressivlik yaratmaq, obrazın daxili aləmini açmaq, onun yadda qalan olması üçün ləqəblərdən də istifadə olunub. Obrazın ictimai mənşəyini bildirmək üçün onların adları ilə birlikdə titulları da işlənib. Titulların leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə müəyyən qrupları da verilib. Yazıçı şəxs adlarını öz poetik üslubuna daxil edərkən, təbii ki, yaşadığı dövrün, mühitin tələblərini də nəzərə almış, onları bütövlükdə əsərin ideyasına, sujet xəttinə, hadisələrin inkişafına uyğunlaşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Elatlı E. Xəstə ruhlar. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2019, 404 s.
- 2.Elatlı E. Dilənçi qadının sirri. Bakı: MBM, 2009, 160 s.
3. Əliyeva D., İsmixanova G., Hüseynov Ş. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Mü-tərcim, 2012, 92 s.
- 4.Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı: ADPU nəşri, 2017, 190 s.
- 5.Qurbanov A. Poetik onomastika. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1988, 40 s.
- 6.Qurbanova F. Azərbaycan şəxs adları. İzahlı lüğət. İstanbul: İmak, 2019, 1328 s.
- 7.Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC, 2008, 302 s.
- 8.Mikayılova Ə. Azərbaycan dilində ləqəblər (Şamaxı rayonunun materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 224 s.

9. Mustafayeva Q. Adların üslubi imkanları. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1990, 98 s.
10. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Elm, 2010, 388 s.
11. Mustafayeva Q. "Anarın beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" romanında antroponimlər / Azərbaycan onomastikası problemləri. IV. Bakı: ADPU nəşri, 1993, 243 s.
12. Mustafayeva Q. S.Rəhimovun romanlarında antroponimlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri / Azərbaycan onomastikası problemləri. VIII. Bakı: ADPU nəşri, 2000, 151 s.
13. Paşayev A. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: Maarif, 1996, 208 s.
14. Elatlı E. "Pəncərədə görünən kölgə". <https://www.kitabyurdu.org>. Müraciət tarixi: 16.04.2020
15. Elatlı E. "Xəyanət". <https://www.kitabyurdu.org>. Müraciət tarixi: 20.05.2020
16. Elatlı E. "Dedektiv deyilən bir janrda heç vaxt yazmamışam". Müsahibə. reopr.az. Müraciət tarixi: 14.09.2018.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНТРОПОНИМОВ В ТВОРЧЕСТВЕ ЭЛЬХАНА ЭЛАТЛИ

Н.Ш.ГОДЖАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что изучение ономастических единиц, используемых в художественной литературе, дает нам определенное представление об образе жизни, социально-политических отношениях, религиозной принадлежности, национальном мышлении и так далее нашего народа в то время. Их исследование также показывает уникальность стиля и мышления писателя. В статье рассматриваются стилистические и лингвистические особенности антропонимов в произведениях известного писателя Эльхана Элатли, прославившегося в годы независимости романами в жанре детектива. Отмечается роль личных имен, прозвищ, фамилий, титулов в повышении художественной ценности произведения и обогащении его внутреннего содержания.

Ключевые слова: Эльхана Элатли, писательский стиль, антропонимы, прозвища, стилистико-лингвистические особенности имен

STYLISTIC AND LINGUISTIC FEATURES OF ANTHROPNYMS IN THE WORKS OF ELKHAN ELATLI

N.Sh.GOJAEVA

SUMMARY

The article notes that the study of onomastic units used in fiction gives us a certain idea of the lifestyle, socio-political relations, religious affiliation, national thinking and so on of our people at that time. Their research also reveals the uniqueness of the writer's style and thinking. The article examines the stylistic and linguistic features of anthroponyms in the works of the famous writer Elkhan Elatli, who became famous in the years of independence for his novels in the genre of detective stories. The role of personal names, nicknames, surnames, titles in increasing the artistic value of a work and enriching its internal content is noted.

Keywords: Elkhan Elatli, writing style, anthroponyms, nicknames, stylistic and linguistic features of names

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82; 82: 81-26

ŞEİRİMİZİN MƏHƏBBƏT ŞAİRİ VAQIF

S.M.SEYİDOVA*

Məqalədə Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mövqe, Qarabağ mühiti nəzərdən keçirilir. Onun adı həm də Azərbaycan tarixi taleyində özünəməxsus yeri olan ictimai-siyasi xadimlərindən biri kimi çəkilir. Şair Azərbaycanın xanlıqlar dövrünün tanınmış dövlət xadimlərindən biri kimi ölkə əhəmiyyətli məsələlərin həllində, xüsusən xarici əlaqələrin genişlənməsində və zəhmətkeş xalqla saray arasında münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Sonra Vaqifin əsərlərinin bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri (leksik-semantik söz qrupları, bədii sual və bədii təzad, bədii xitab, bədii ədat, təkrirlər və s.), onların poetik xüsusiyyətləri, dili və üslubu araşdırılır. Eyni zamanda bu fiqurların işlənmə yeri, üslubi məqamları göstərilir. Təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Vaqif poeziyasında işlənən bu bədii fiqurlar şairin əsərlərinin metaforik gücünü, enerjisini əks etdirir, poetizmini daha da gücləndirir. Bunların hamısı şairin yaradıcılığından alınmış bədii nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Bundan əlavə, məqalə müəllifi diqqəti bir əhəmiyyətli məsələyə də yönəldir ki, Vaqifin yaradıcılığında hər hansı bir bədii təsvir və ifadə vasitəsi, şairin poeziyasının məna-məzmun xüsusiyyətləri tam şəkildə dərk edilmədən ətraflı şəkildə araşdırıla bilməz. Çünki bu poeziyada bədiiilik, bədii zənginlik tək bir misra və ya beytlə deyil, bütünlükdə şeirin məzmunundan güc alır.

Vaqif siyasi və ədəbi fəaliyyəti ilə xalqla bağlı olduğu kimi, onun şeirlərinin dili və XVIII əsr canlı xalq dilinə olduqca yaxındır. Onun yaşadığı dövr və ədəbiyyatda mövqeyi elə idi ki, o, öz əsərlərində həm klassik şeir üslubundan, həm də aşiq şeirindən ən yaxşı və ən geniş yayılmış söz və ifadələri işlətməmişdir.

Açar sözlər: Vaqif, Qarabağ mühiti, ictimai-siyasi və bədii fəaliyyəti, dil və üslub

Giriş. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafına kömək etmiş Molla Pənah Vaqif öz ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqa bağlı olan qüdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur. Vaqif yaradıcılığı ilə şeir tariximizin yeni səhifəsi açılır. O, ədəbiyyata xəlqi və milli şeirin, ilkin realizmin böyük nümayəndəsi kimi daxil olur. Vaqif klassik şeirin köhnəlmiş ənənələrini qırır, şeiri yeni realist inkişaf yoluna salır, poeziyamızda nikbin əhval-ruhiyə yaradır.

O, öz yaradıcılığı ilə ədəbi pedaqoji fikrin inkişafında yeni bir dövr

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; sultanseyidova@bsu.edu.az; ORCID İD: 0000-0002-6961-7960*

açmış, öz sələflərindən öyrənmiş olsa da, onların görə bilmədiyi son dərəcədə mühüm bir işi görmüşdür. O da bundan ibarətdir ki, Vaqif ədəbiyyatı milli həyata, milli məişətə, milli xarakterə doğru yönəlmiş, realist bədii təfəkkürə getdikcə genişlənən və dərinləşən daimi bir cığır açmışdır. Onun şeirlərinin mövzusu da, forması da, üslubu da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xalqın həyatından, məişətindən, milli keyfiyyətlərindən doğmuşdur. Vaqif tam mənası ilə milli bir şairdir. Ona qədər heç bir Azərbaycan şairinin əsərlərində milli həyatımız bu qədər dolğun, səmimi və təbii bir şəkildə təsvir edilməmişdir.

M.P.Vaqif 1717-ci ildə Qazağın Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Mənbələrə görə, onun babaları Bayat tayfasından olub. O, babalarından ərəb və fars dillərini öyrənmiş, gənclik illərində isə Qazaxda tanınmış alim və pedaqoq Şəfi Əfəndinin yanında oxumuşdu: astronomiya, riyaziyyat, musiqi və poetika üzrə geniş biliyə malik olmuşdur.

Vaqif əvvəlcə Qazaxda, sonra isə Qarabağda mədrəsədə dərs demiş və burada Molla Pənah adını almışdır. Bu zaman onun alimliyi haqqında xəbərlər yaşadığı ərazinin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda yayılır. Bir müddətdən sonra o, Şuşaya köçür. Burada məktəb açan şair tez bir zamanda şəhər sakinləri arasında həm müəllim, həm də istedadlı şair kimi tanınmağa başlayır. Şairin şöhrəti Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xana çatır. Vaqifin ayın tutulması və zəlzələ olacağı haqda əvvəlcədən dəqiq xəbər verməsi xana çatdırılır. İbrahim xan Mirzə Vəli Baharlının təklifi ilə bu bacarıqlı münəccim ilə tanış olur və Vaqifin dərin ağıl və zəkasını görən xan ona sarayda qalıb işləmək təklif edir. Vaqif ömrünün son günlərinə qədər sarayda yaşayır. O, əvvəl eşik ağası, sonra isə baş vəzir kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Vaqif cürətli, öz izzət-nəfsini qoruyan, mərd və mübariz bir şəxsiyyət olmuş, ölüm qarşısında belə düşməyə əyilməmişdir.

Məqalədə Qarabağ mühiti, Vaqifin ictimai-siyasi və bədii fəaliyyəti, dili və üslubu, onun şeirlərinin bədii təsvir və poetik ifadə vasitələri etibarlı mənbələrə istinadən elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilir. Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, Vaqif həm klassik ədəbiyyat, həm də xalq şeiri üslubunda yaradılan böyük Azərbaycan ədəbiyyatının layiqli davamçısı və eyni zamanda, yaradıcılarından biridir. Bu da məqalənin aktuallığını bir daha təsdiqləyir.

Məqalədən ali və orta məktəblərin müəllimləri, eləcə də tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Vaqifin ictimai-siyasi fəaliyyəti. Təxminən 2 il müddətində ta ömrünün sonunadək Vaqif Qarabağ sarayının ən mötəbər və uzaqgörən xadimi olmuş və geniş şöhrət qazanmışdı. "Hər oxuyan Molla Pənah Vaqif olmaz" məsələsinin xalq arasında yayılması da buna sübutdur. Sarayda Vaqif əsasən xanlığın xarici siyasəti ilə məşğul olurdu. XVIII əsr Azərbaycan tarxinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrləri idi. Məlum olduğu kimi iki xanlıq - Qarabağ və Quba xanlığı siyasi müstəqillik qazanmalarına baxmayaraq bir-birinə düşmən münasibət bəsləyirdilər. Belə bir ictimai-siyasi şəraitdə Vaqif Qarabağın xarici siyasətinə, sarayın qonşu ölkələr və Azərbaycan xanlıqları ilə yazışmasına rəhbərlik edir.

O, Qarabağ sarayında ikən xanlıq mürəkkəb siyasi problemlərlə rastlaşır, çevik və uzaqgörən bir siyasi xətt yürütməyə çalışırdı. Bu baxımdan Vaqifin az xidmətləri olmamışdır. Onun müxtəlif qonşu xanlıqların və dövlətlərin nümayəndələri ilə görüşdüyü məlumdur.

Vaqif az bir vaxtda öz ağıl və istedadı nəticəsində sarayda böyük nüfuz qazanır və xanlığın bütün daxili, xarici işlərini əlinə alır. Onun haqqında ilk dəfə diqqətəlayiq məlumat verən müəllimlərdən Mirzə Camal, Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağda olmuşlar, onlar Vaqifin İbrahim xanın yanında böyük nüfuza malik olduğunu, xanın ona "ixtiyari-küll" verdiyini qeyd etmişdilər. Qarabağ sarayının görkəmli xadimlərindən olan Mirzə Adıgözəl bəy Vaqifi İbrahim xanın "hüzuruna yaxın, qulluğunun nədimi, baş katib və dövlətinin möhkəm bir sütunu kimi nişan verir" [7, 80].

Vaqif hər sahədə kamil və qabil bir şəxsiyyət olmuşdur. Şair Qarabağ xanlığının bütün fəaliyyətinə istiqamət vermiş, hətta Şuşa şəhərinin abadlığı və təmir işlərinə də şəxsən rəhbərlik etmişdir. O, saraya gəldikdən sonra Şuşada abadlıq işlərinin aparılmasını, yeni binaların salınmasını, şəhərə arxların çəkilməsini xeyli sürətləndirmişdir. Şəhərin və onun ətraflarının xarici hücumlara qarşı müdafiəsinin əhəmiyyətini yaxşı anlayan Vaqif bu nöqtəy-nəzərdən İbrahim xana faydalı məsləhətlər vermişdir. Tədqiqatçılar Vaqifin Qarabağ xanı İbrahim xanın "baş katib və dövlətinin sütunu" olduğunu qeyd edir, onu "kamil, ədəb və elm sahibi bir sima" kimi yüksək dəyərləndirirdilər [5, 78].

Bildiyimiz kimi Vaqif dövründə Azərbaycan bir sıra xanlıqlara ayrılmışdır. Ölkənin gələcəyini düşünən fədakar dövlət xadimləri bütün xanlıqları bir mərkəzdə birləşdirib, müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu zaman ölkənin azadlığını qorumaq və müstəqil Azərbaycan yaratmaq uğrunda siyasətə Vaqif rəhbərlik edirdi. O, vətənpərvər bir şair, eyni zamanda bacarıqlı bir sərkərdə idi. 1975-ci ildə İran qoşunu Şuşanı mühasirəyə alanda qalanın müdafiəsinə şəxsən Vaqif özü rəhbərlik edirdi.

İbrahim xan Vaqifi oğlu qədər sevirdi. Tədqiqatlardan görünür ki, o, dostluq münasibətləri yaratmaq və bu münasibətlərin möhkəmləndirilməsində Vaqifin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. 1784-cü ildə İbrahim xan Tiflisə gəndə onu Vaqif müşaiyət etmişdir [6, 68]. Vaqif xanlığ daxilində daim sabitliyin, əmin-amanlığın qorunub saxlanması, eyni zamanda xanlığın hərbi qüdrətinin artırılması üçün çalışmışdır. Bütün bu xüsusiyyətlər onun müdrik dövlət xadimi olduğu fikrini deməyə əsas verir: "Vaqif təmsil etdiyi dövlətin – Qarabağ xanlığının xarici siyasətinin müəyyənləşdirilməsində və beləliklə, onun beynəlxalq aləmdə tanınmasında xüsusi rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsr Azərbaycan tarixinin mürəkkəb dövrlərindən idi" [1, 442].

Vaqifin bədii fəaliyyəti. Dil və üslubu. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində M.Füzulidən sonra bütöv bir dövr yaradan M.P.Vaqifdir. Onun üslubu klassik üslub, şifahi xalq yaradıcılığı və canlı dilin sintezindən ibarətdir. Vaqif dilinin ən mühüm cəhəti onun xəlqiliyidir. Şairin dilinin xəlqiliyi hər şeydən əvvəl folklor dilinin, adi danışiq dilinin ədəbi-bədii dilə gətirilməsi ilə ölçülür.

Onun yaradıcılığında klassik şeirlə folklorun qarşılıqlı təsiri parlaq bir şəkildə meydana çıxmış və bu da həmin dövrdən başlayaraq həm şeirin, həm də bədii dilin inkişaf istiqamətini müəyyən etmişdir.

Vaqif siyasi və ədəbi fəaliyyəti ilə xalqa bağlı olduğu kimi, onun əsərlərinin dili də XVIII əsr canlı xalq dilinə olduqca yaxındır. Şairin yaşadığı dövr və onun ədəbiyyatdakı mövqeyi elə idi ki, o öz əsərlərində həm klassik şeir üslubundan, həm də aşıq şeirindən ən yaxşı, ən geniş yayılmış söz və ifadələri işlətməmişdir.

Bu dövrdə bədii dilimiz bir tərəfdən danışıq dilinin hesabına daha da zənginləşir, səlisləşir və danışıq dilinə yaxınlaşır, digər tərəfdən Vaqifəqədərki ədəbiyyatdan nisbətən asan anlaşılan söz və ifadələrdən istifadə edilir. Vaqif hər bir sözü, hər bir ifadəni xalq deyim tərzinə uyğun bir şəkildə o qədər təbii, o qədər dəqiq və yerində işlədir ki, istər-istəməz oxucunun qəlbinə yol açır, bütövlükdə onu özünə "əsir edir":

Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyin: toya gələn oynasın,
Adını demərəm eldən ayıbdı,
Filankəsin qızı filan oynasın [9, 16].

Vaqif söz sərrafıdır. Şair bir bənddə 4 dəfə **üz** sözünü işlətməli olduqda, o, dörd müxtəlif söz işlədir. Bunu aşağıdakı bənddə görürük:

Sevdiyim olaydı **üzündə** niqab,
Bir də baxıb o **camalı** görəydim.
Tamaşa edəydim qaşa, **qabağa**,
Hələqə zülfü **xətti**, xalı görəydim [9, 27].

Vaqif poeziyasını dərinlən-dərinə incələdikcə şairin dil və üslub xüsusiyyətlərinə heyran qalmaya bilmirsən. Bu poeziya Azərbaycan dilinin demək olar ki, bütün potensialından istifadə edərək, adi söz və ifadələri belə bədii sözə – "diri söz"ə çevirir, oxucusunu öz təsiri altına salıb "ovsunlayır". Bunun üçün şair müxtəlif və rənarəng bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir.

Vaqif poeziyasında belə təsvir və ifadə vasitələrindən biri də (dəqiq desək, çox hissəsi) sual əvəzliliklərinin vasitəsi ilə formalaşan cümlələrdir:

Ey sevdiyim, insan **kim** deyər sənə? [9, 32].

Bu bədii sualın yaratdığı poetizmi təkcə bu misranı oxumaqla dərk etmək çətinidir; bədii fiqurun əsaslandırılması həmin misranın daxil olduğu bəndin əvvəlki üç misrasında verilir:

Ya bədirlənmiş bir mahi-tabansan,
Ya cənnət bağında güli- xəndansan,
Ya mələksən, ya da huri-qılmansan... [9, 32].

Bədii sualların bir qismi **necə** əvəzliyinin vasitəsi ilə qurulur; buna şairin müxəmməs və müstəzadlarında rast gəlinir. Məşhur misrası "Mərhaba, Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin" olan "Var" rədifli müxəmməsdə **necə** sözü sual mənasını itirərək, güclü emosional təsirə malik olan, şairin heyrət və təəccübünü ifadə edən ritorik sualın yaranmasına səbəb olur: Məsələn,

Bu **necə** huri-liqadır, bu **necə** zibü cəmal,
Ki, veribsən bu qədər bunlara binəqsü zaval... [9, 222].

Bədii təzadlar da poetizm yaradan fiqurlardan hesab olunur. Vaqif yaradıcılığında bədii təzad müxtəlif üsul və vasitələr ilə yaradılır. Diqqəti çəkən bir-birinə bu və ya digər dərəcədə əks olan antonim sözlərin və ya onların əvəzedicilərinin bir beyt və ya misra daxilində işlədilməsidir. Bu söz və ifadələrdən biri və ya birincisi şad və qəm sözləridir. Məsələ burasındadır ki, Vaqif "qəm" və "şad" sözlərini sadəcə olaraq qarşılaşdırıb oxucusunun ovqatını təlx eləmir; onları bir-birinə yaxın, bir-birinə bəzək kimi təqdim edir. Məsələn :

Şami-**qəm şad**lıq əyyamına xoş ziyvərdir,
Necə kim, xali-siyəh arizi-cananə düşər [9, 162].

Təzadların bir qismi müqayisəli səciyyə daşıyır; özü də bu müqayisədə əsas rolunu feillər oynayır: feillərin bir qismi leksik mənasına görə, bir qismi isə təsdiq və inkarlıqına görə qarşılaşdırılır və ya təkrar olunur. Məsələn:

Tutubsan ətəyin Şahi-mərdanın,
O, **gülər – gülərsən, ağlar – ağlarsan** [9, 254].
Dözürsən döz bu ayrılıq dağına,
Mən **dayannam**, amma sən **dayanmazsan!** [9, 77].

Vaqif yaradıcılığının son dövrünü səciyyələndirən iki əsər – "Ey Vidadi, gərdişi-dövrani gəcrəftara bax!" qəzəli və "Görmədim" müxəmməsi bədii təzadlar baxımından xeyli zəngindir.

"Şairin poeziyasının gücü onun məzmun və forma gözəlliyindədir. Sənətkar öz əsərlərinin məzmununu ilə əlaqədar elə bədii formalardan istifadə edir ki, bunları cəsarətlə *bədii kəşf* adlandırmaq olar. Belə formalardan biri də ədəbi dilimizin məcazi gücünə söykənən, xalq dilinin rəngarəng ifadə vasitələrindən olan bədii təkrirlərdir" [9, 79]. Məsələn:

Xumar-xumar baxan ala gözlərin... [9, 15];
Qərib-qərib durduq biganələr tək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələr tək... [9, 21].

Bədii xitablar da Vaqif poeziyasında aparıcı mövqeyə malikdir. Demək olar ki, şairin əksər şeirlərində belə xitablara rast gəlirik. Bu xitablar poetizmi daha da qüvvətləndirir. Məsələn:

Yar, mənə qan ağladıb, əğyarı xürrəm eyləmə... [9, 183];
Sənsən ey **nazənin**, gözəllər şahı... [9, 291].

Bəzən bu tipli xitablar silsilə şəkilində işlənir, bütün bəndləri əhatə edir və şeirin qafiyəsi rolunda çıxış edir. Məsələn,

Məni qərq eylədin qəm dəryasına,
Ey çeşmi-xumarım, nöşün ağladın?
Ey gözüm, nə dəyib köyrək könlünə?
Ey şirin göftarım, nöşün ağladın? [9, 88].

Metaforlu xitabların bir qisminə gözəl **qibləyə, Kərbəlaya, Məkkəyə, Mədinəyə** bərabər tutulur və lirik qəhrəman məşuqəyə *ey Kəbəm, Məkkəm, Mədinəm; şahım, qibləgahım, pənahım mənim* ifadələri ilə müraciət edir.

Məsələn,

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm... [9, 108];
Şahım, qibləgahım, pənahım mənim... [9, 143].

Vaqif yaradıcılığında bədii xitabların öyrənilməsi, onun oxucu ilə canlı dialoqunu meydana çıxartmaqla əvəzsiz rol oynayır. İstər xalq şeiri üslubunda, istərsə də, klassik janrlarda yazılmış əsərlərində şairin hiss-emosional duyğuları poetik vasitələrlə çatdırılır.

Xalq danışığı dilinə yaxın bir üslubda yazıb-yaradan öz təbiiliyi və anlaşılıqlığı ilə diqqəti çəkən şairin əsərlərində işlənən əsas vasitələrdən biri ədatlardır.

Nitq mədəniyyətindən danışan mütəxəssislər də ədatların nitqdəki roluna xüsusi fikir vermiş, onların bu sahədə digər köməkçi nitq hissələrini "qabaqladığını" nəzərə çatdırmışlar [2, 141].

Vaqifin şeirlərində nə, təki, ha (ki əvəzinə), heç, haşa, hərgiz, -mı⁴, bəs, ki, məgər və s. ədatlar daha çox işlənir. Məsələn:

Xəstə Vaqif ölsə, başına fəda,
Təki olsun sənin canın sağ, gəlin! [9, 79];

Sən **ha** bir sonasan cüda düşübsən,
Bir bölük yaşılbəş sondan, Pəri! [9, 41];

Olsa yüz üzü gül, girməz eynimə,
Mən **ancaq** bir gülüzərə aşiqəm [9, 54].

"Molla Pənah Vaqifin şeir dili – Azərbaycan dilinin sadəliyini, xəlqiliyini, incəliyini, gözəlliyini və zənginliyini dolğun şəkildə əks etdirir. Xalq öz diriliyi olan dilinin təmizliyini, saflığını, munisliyini onun şeirlərində tapdı. O xalqın folklor dilini, danışığı-ünsiyyət dilini yazılı ədəbi dil hüququna qaldırdı. Vaqif Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında heca vəznli şeirin yaradıcısıdır; Vaqif – xalq həyatının böyük nəğməkarıdır; Vaqif – Azərbaycan mövzusunun şeirin əsas mövzusunə çevimişdir; Vaqif – Azərbaycan ədəbi dilinin banisidir. Vaqif – erkən yeni dövr Azərbaycan realist ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur" [8, 4].

Nəticə. Milli mədəniyyətin və milli varlığın ən etibarlı daşıyıcılarından biri də xalqın yetirmiş olduğu böyük istedadlardır. Xalq ruhundan qidalanan və el sözünün qədrini bilən elə sənətkarlar var ki, onlar öz yaradıcılıqları ilə söz-sənət dünyasında özünəməxsus yer tutur, xalqın tarixi keçmişi və gələcəyi arasında körpü rolunu oynayırlar. Zaman adlanan amansız bir qüvvə onları bizdən cismən uzaqlaşdırır, amma həmin sənətkarlar söylədiyi sözlər, oxuduğu nəğmələrlə, həyata, dünyaya sönməz məhəbbətlə yazılmış əsərləri ilə ruhən yanımdadırlar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realizm ədəbi cərəyanının əsasını qoyan, xalq ruhunda yazdığı şeirləri ilə "gözəllik Məcnunu" Vaqif də belələrindəndir.

Vaqif poeziyasının xüsusiyyətlərini araşdırarkən onun ədəbiyyat tarixində tutduğu poetik mövqə haqqında akademik T.İ.Hacıyevin belə bir fikri yerinə

düşür: " ... XVII-XVIII əsrlərin dil təkamülünü Vaqif ümumiləşdirdi, XIX əsrin novator mühitinə ötürdü" [4, 455].

Müasir ədəbi-bədii yaradıcılıq ikinci əsrdir ki, bu qüdrətli şairin sənətini tədqiq-təqdir-təbliğ edir. İllər ötdükcə, nəsillər dəyişdikcə bu böyük şairin haqqında yeni-yeni yazarlar yaranacaq. Zaman və nəsillər dəyişdikcə bu böyük sənətkara baxış bucaqları da dəyişəcək, təzələnəcək. Hər gələn nəsil onu yənidən kəşf edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, III cild (XVII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 2007, 592 s. + 56 s. illüstrasiya.
2. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Ali məktəblər üçün dərslik (Akad. N.Q.Cəfərovun redaktəsi ilə). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 232 s.
3. Cəfərov N. Molla Pənah Vaqif. Bakı: Renessans-A, 2017, 238 s.
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II cild. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
5. Qarabağnamələr. Qarabağ xanlığının 1747-1845-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Birinci kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216 s.
6. Qarabağnamələr. Qarabağ xanlığının 1747-1845-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. İkinci kitab. Bakı: "Şərq-Qərb", 2006, 288 s.
7. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı: Azərneşr, 1950, 214 s.
8. Məmmədov E. Molla Pənah Vaqif. / "Molla Pənah Vaqif və müasirlik" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2017, 7 dekabr, s.3-5.
9. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 204 s.
10. Seyidova S. Vaqif yaradıcılığında bədii təkrir poetizm yaradan vasitə kimi. / "Molla Pənah Vaqif və müasirlik" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 7 dekabr, s. 78-81.

ВАГИФ ПОЭТ ЛЮБОВНОЙ ЛИРИКИ

С.М.СЕЙДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о великом азербайджанском поэте М.П.Вагифе, занимающем особое место в азербайджанской литературе, о Карабахской среде, о его общественно-политической деятельности, сыгравшей важную роль в истории Азербайджана. Вагиф как один из выдающихся государственных деятелей времен Азербайджанских ханств принимал участие в решении важнейших государственных проблем, расширении внешних связей, урегулировании отношений между дворцовой знатью и народом.

В статье также анализируются средства художественного описания и выразительности в произведениях Вагифа (лексико-семантические группы, риторические вопросы, художественный контраст, лексические повторы, обращение, частицы и т.д.), их поэтические и стилистические особенности. Проведенное исследование показало, что художественные фигуры, используемые в поэзии Вагифа, отражают метафорическую выразительность, усиливают экспрессивность и эмоциональность поэтизмов. Выводы обосновываются конкретными фактами и примерами из произведений Вагифа. В статье, в частности, отмечается, что творчество Вагифа не может быть всесторонне изучено без понимания используемых им средств художественного описания и выразительности, семантических особенностей поэтизмов, т.к. в поэзии Вагифа художественное богатство обусловлено не одной строкой или строфой, а содержанием всего стихотворения в целом.

Политическая и литературная деятельность Вагифа была связана с народом, и язык его поэзии был также близок к живому народному языку XVIII века. Его позиция в тот исторический период и в литературе была такова, что он широко использовал в своих произведениях не только стиль классического стиха, но и всё богатство и разнообразие ашугской поэзии.

Ключевые слова: Вагиф, Карабахская среда, общественно-политическая и литературная деятельность, язык и стиль

VAGIF THE POET OF LOVE LYRICS

S.M.SEIDOVA

SUMMARY

The article deals with the great Azerbaijani poet Molla Panah Vagif who takes a special place in Azerbaijani literature, with the Garabakh environment, with his social-political activities which played an important role in the history of Azerbaijan. Vagif as one of the outstanding statesmen of the times of the Azerbaijani khanates took part in solving the most important state problems, expanding the external relations and regulating the relations between the palace nobility and people.

The article also analyzes the means of artistic description and expressiveness in Vagif's works (lexical-semantic groups, rhetorical questions, artistic contrast, lexical repetitions, artistic appeal, particles, etc.), their poetic and stylistic features. The research showed that the artistic figures used in Vagif's poetry reflect metaphorical expressiveness, enhance the emotionality of his poetry. The conclusions are based on the concrete facts and examples from Vagif's works. It is emphasized that Vagif's works cannot be comprehensively studied without understanding the means of artistic description and expressiveness, the semantic peculiarities of poetisms, because the artistic richness of Vagif's poetry is determined not by one line or stanza but by the content of the entire verse as a whole.

Vagif's political and literary activities were connected with the people, and the language of his poetry was also close to the people's language of the XVIII century. His position in that historical period was such that he widely used in his works not only the style of the classical poetry but also all the richness of the Ashug poetry.

Keywords: Vagif, Garabakh environment, social-political and literary activities, language and style

TARİX**UOT 94 (479.24)****XX ƏSRİN 50-Cİ İLLƏRİ VƏ 60-Cİ İLLƏRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN SSR MƏDƏNİYYƏT NAZİRLİYİNİN
FƏALİYYƏTİ HAQQINDA****İ.X.ZEYNALOV***

Müstəqillik dövründə Azərbaycan SSR-in tarixinin yeni tələblər baxımından araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sovet dövründə aparılan tədqiqatlar dövrün ideologiyasını özündə əks etdirirdi. Sovet dövrünə aid tədqiqat aparmaq üçün hazırda arxiv materialları daha etibarlı hesab edilir. Bu materialları ideoloji təsir olmadan təhlil etmək həmin dövrə obyektiv nəzər salmaq üçün vacibdir.

Məqalədə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin IX plenumunun qərarlarının Azərbaycan SSR Mədəniyyət nazirliyi tərəfindən icrası barədə Arayışı təhlil edilir. XX əsrin 50-ci illəri – 60-cı illərin əvvəllərində Mədəniyyət nazirliyinin fəaliyyətini əks etdirən Arayış həmin dövrdə baş verən prosesləri təhlil etmək üçün tarixi mənbə kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sənəddə əksini tapan məsələlər mədəniyyət sahələri üzrə ümumiləşdirilir, həmin sahələr üzrə mühüm proseslərə diqqət yetirilir. Sonda belə qənaətə gəlmək olur ki, sənədin tərtibi mərkəzi hakimiyyətin Azərbaycana olan qərəzini əks etdirir.

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, Azərbaycan KP MK, Azərbaycan Dram teatri, sovet ideologiyası, Mədəniyyət nazirliyi

Giriş. II Dünya müharibəsindən sonra başlayan quruculuq prosesi milli-mədəni proseslərdə də yenilənmənin əsasını qoymuşdur. Görkəmli ziyalı İmam Mustafayevin Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Azərbaycan SSR KP MK) birinci katibi (1954-1959) olduğu dövr respublikanın iqtisadi və sosial həyatında milli dəyərlərin üzə çıxarılmasında mühüm başlanğıc olmuşdur. Respublika rəhbərliyinin milli təşəbbüskarlığı, müxtəlif sahələrin inkişafı və uğurlar qazanılması ümumi əhval-rühiyyənin artmasına və milli-mədəni mühitin canlanmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə SSRİ və respublika konstitusiyalarına əsaslanan qərarların verilməsi, respublikada milli mədəni mühitin formalaşması totalitar rejimin maraqlarına cavab vermədiyi üçün bu prosesin qarşısını almaq məqsədilə təcili tədbirlər görülür [bu barədə bax, 4, 344-651]. Məsələnin mərkəzdə müzakirəsindən sonra Azərbaycan KP

* *Bakı Dövlət Universitetinin professoru, zeynalov_ibrahim@hotmail.com; ORCID ID 0000-0002-5503-4801*

MK-nın IX plenumu (6-8.07.1959) çağırılır və İmam Mustafayev vəzifəsindən kənarlaşdırılır. Bundan sonra isə respublikada müxtəlif sahələrin yoxlanmasına başlanılır. İdeoloji işdə əsas nöqsanların Kommunist quruculuğu deyil, tarix və ənənələrə əsaslanması idi [2, 118-120; 4, 3385-400].

Sovet sisteminin bu dövrü Azərbaycan tarixi üçün hər zaman aktual məsələdir. Məhz bu mövzuların tədqiqi sovet sisteminin bütün məhdudiyyətlərinə baxmayaraq milli-mənəvi mühitin formalaşması və qorunması, Azərbaycan dilinin istifadəsi, adət-ənənələrin itməməsi üçün görülən tədbirləri və digər məsələləri üzə çıxartmaqda kömək edir.

Bu dövrə aid sovet hakimiyyəti illərində və müstəqillik illərində aparılan tədqiqatlar fərqli nəticələr üzə çıxarır. Çünki belə mövzulara zamanın ideologiyasından yanaşmağı tələb edir. Bu tədqiqatda məhz sovet dövrünə aid arxiv materialını – Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin IX plenumunun qərarlarının Azərbaycan SSR Mədəniyyət nazirliyi tərəfindən icrası barədə Arayışı təhlil edəcəyik. Arayışda mədəniyyətin müxtəlif sahələri barədə məlumatlar əks edilmişdir. Məqalədə bu sahələr barədə məlumatlar ayrı-ayrı başlıqlarda tədqiq edilir.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin IX plenumunun qərarlarının Azərbaycan SSR Mədəniyyət nazirliyi tərəfindən icrası barədə Arayış. Arayış dövrün tələblərinə əsasən rus dilində tərtib edilmişdir. Sənəd IX plenumun ideoloji işdə “ciddi çatışmazlıq və səhvlər üzə çıxarması” fikri ilə başlayır. Bununla da geniş həcmli arayışda əskini tapmış bütün fəaliyyətin “nöqsanlı” olduğu əvvəlcədən vurğulanmağa çalışılmışdır.

Arayışda IX plenumun qərarları əsasında Mədəniyyət nazirliyi tərəfindən tərtib edilən planın ümumi xarakter daşdığı, zəhmətkeşlərə mədəni xidməti nəzərdə tutan konkret vəzifələrin əks olunmadığı göstərilir. Nazirliyin Azərbaycan KP MK-nın IX plenumunun Nazirliyin ünvanına etdiyi tənqiddən nəticə çıxarmadığı, qərarların əhəmiyyətini dərk etmədiyi bildirilir. Azərbaycan KP MK-nın IX plenumunun qərarlarından sonra Mədəniyyət nazirliyinin öz fəaliyyətini ciddi təhlil edəcəyi gözlənilirdi. Lakin yoxlama aparılan və Arayış tərtib edilən müddətə qədər bu baş verməmişdi.

Arayışda qeyd edilir ki, mədəni-maarif işinin zəif olmasının səbəbi bu quruma aid təşkilatların və mədəniyyət şöbələrinin yaxşı rəhbərlik etmədiyi, kadrların düzgün seçilməməsidir. Eyni zamanda, kadr çatışmazlığı və kadrların düzgün seçilməsinin vacib məsələ olduğu vurğulanır. Mədəniyyət nazirliyinin işinin təşkilində ən vacib nöqsanlardan birinin yaradıcı təşkilatlarla sıx əlaqənin olmaması göstərilir. Nazirliyin rəhbərləri bəstəkarlar, yazıçılar, rəssamlar, kinomatoqrafiyaçılar ilə birlikdə onlara aid məsələlərin müzakirəsi üçün yaradıcılıq görüşləri keçirməmişlər. Nazirliyin kolleqalarının keçirilməsi, müxtəlif məsələlərin müzakirəsi və əmrlərin verilməsi isə formal hesab edilmişdir.

Sənəddə göstərilən bu məsələlər, həmçinin nazirliyin işinə yanaşma təsdiq edir ki, totalitar rejimin cəmiyyəti idarə etməsi üçün ideologiya və mədəniyyət əhəmiyyətli sahələr idi. Bu səbəbdən də onlar partiya vasitəsilə tam

nəzarətə götürülməlidir. Sənəddə teatr, kino, musiqi, təsviri sənət və sair digər sahələrin fəaliyyəti barədə məlumatlar verildikdən sonra Mədəniyyət nazirliyində partiyanın işi təhlil edilmişdir. Arayışdan məlum olur ki, onu tərtib edənlər bu sahədə də qüsurların olduğunu yazmışlar. Belə ki, 1959-cu ilin iyununda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində Azərbaycanda işlərin vəziyyəti ilə bağlı müzakirəyə aid materiallarda, nəşr edilən kitablarda inqilabi hərəkətdə Azərbaycan bolşeviklərinin rolunun, bir çox sahələrdə azərbaycanlıların fəaliyyətinin qabardılması, qəzet və jurnallarda, bədii ədəbiyyatda, televiziya və radio verilişlərində ittifaq respublikalarının həyatını, digər millətlərdən olan zəhmətkeşlərin işlərinin zəif əks olunması tənqid edilirdi [3; 4, 479-481, 574-576, 610, 629]. Tənqid olunan məsələlərdə əsas xətt kadrlar arasında partiya tərəfindən ideya işinin təşkili, marksizm-leninizm və beynəlmiləl ruhda hazırlanması məsələsi olmuş, bu mövzuya xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, incəsənətdə rəssamların, bəstəkarların, yazıçıların tarixə müraciət etməsi, müasir mövzulardan uzaqlaşması mənfi hal kimi qiymətləndirilmişdir.

Sənədin təhlili əsasında belə demək olar ki, Arayışın hazırlanmasının əsas məqsədlərindən biri nazirliyin xalqlar dostluğuna ziyan vuran fəaliyyətini “göstərmək” imiş. Məhz repertuarlarda və dərc edilən əsərlərin milli məzmunun göstərilməsi bu fikri söyləməyə imkan verir. XX əsrin 50-ci illərində və 60-cı illərin əvvəllərində respublikada ideoloji sahədə və milli məsələdə aparılan iş, görülən tədbirlər, xüsusilə Azərbaycan dili barədə məsələ rejimin beynəlmiləl tərbiyə işinə ziyan kimi səciyyələndirilmişdir.

Teatr sahəsində işin təşkili. Arayışda teatrların repertuarı geniş tənqid edilir. Göstərilir ki, “Mədəniyyət nazirliyi teatr fəaliyyəti barədə əsasnamədən və əsas vəzifələrinin icrasından əməli olaraq uzaqlaşmışdır. Müasir repertuarın tərtibi ağırlı vəziyyətdədir. Respublikanın teatr səhnələrində zəhmətkeş sovet insanının obrazı yoxdur” [1, 1]. Son sezonda Məşədi Əzizbəyov adına Dram teatrında və Səməd Vurğun adına Rus Dram teatrında respublikanın müasir həyatına həsr edilmiş pyeslərin səhnələşdirilmədiyini tənqid edilir. Nazirliyin müasir repertuarların yaradılması üçün heç bir işin görülməməsi, ancaq Bakıda yerləşən teatrların deyil, həmçinin digər şəhərlərdə yerləşən teatrların fəaliyyətinin araşdırılmasının nəticəsi olaraq göstərilir. Məsələn, Naxçıvan, Quba, Stepanakert (1991-ci ildən Xankəndi – İ.Z.), Kirovabad (1991-ci ildən Gəncə – İ.Z.) şəhərlərinin teatrlarında repertuarların müasir tələblərə cavab vermədiyini, ixtisaslı mütəxəssislərin olmadığı göstərilir.

Arayışda teatr səhnələrində SSRİ xalqlarının dostluğu və proletar internasionalizm mövzularının olmaması, SSRİ xalqlarının, xüsusilə müasir rus yazıçılarının pyeslərinin səhnələşdirilməməsi, rus və xarici, hətta Azərbaycan klassiklərinin əsərlərin olmaması tənqid edilir. Bu məsələlərin sadalanması respublikada ideoloji işin kommunizm quruculuğu prosesinə uyğun gəlmədiyini, sinfi mübarizənin kino və teatrlarda nümayiş etdirilmədiyini göstərmək üçün idi. Yəni fakt olaraq fikirlərini təsdiq etmək üçün sübut idi.

Arayışdan məlum olur ki, bu dövrdə repertuarlarda əsasən tarixi mövzu-

lar yer tuturdu.

M.F.Axundov adına Opera və balet teatrının repertuarı isə xüsusilə tənqid edilmişdir. Arayışda Teatrın səhnəsində muğam operalarına üstünlük verilməsi yazılır. Azərbaycan musiqi teatrının inkişafında yer tutan “Nərgiz” (Müslüm Maqomayev), “Vətən” (Qara Qarayev və Cövdət Hacıyev), “Şahsənəm” (Reynqold Qliyer) kimi əsərlər operanın səhnəsində yenidən göstərilir [1, 3].

IX plenumdan sonra repertuarlarının hələ də təsdiqlənmədiyi qeyd edilir.

Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn və İlyas Əfəndiyev kimi yazıçıların, Əli Zeynalov, Barat Şəkinskaya, Ələsgər Ələkbərov, Nəcibə Məlikova kimi aktyorların teatrdan uzaqlaşdığı və bəstəkarların teatrlarla daimi əlaqəsinin olmamasının Mədəniyyət nazirliyini narahat etmədiyi tənqid edilir [1, 2, 4].

Teatrlarda rejissor işi, xüsusilə ixtisaslı səhnə rejissorlarının olmaması, aktyor truppalarının tərkibi, uzun müddət rol almayan aktyorların teatr truppalarında yer alması, Opera və balet teatrına lazımı aktyorların cəlb edilməməsi, opera teatru üçün lazımı səslərin olmaması və digər bu kimi məsələlər tənqid edilir. Məsələn, Ədil İsgəndərovun teatr direktoru kimi, demək olar ki, rejissor işini bütünlükdə öz nəzarətində saxladığı mənfi hal kimi tənqid edilir [1, 3]. Teatrlara gənc aktyorların cəlb edilməməsi nəticəsində səhnədə gənc qəhrəmanların olmaması vurğulanır.

Bütün bu məsələlərin teatrlara gələnlərinin sayının azalmasına səbəb olduğu statistik məlumatlarla təsdiq edilir. Məsələn, 1955-ci ildə Azərbaycan Dram teatrında hər tamaşaya 617 izləyici gəldiyi halda, 1959-cu ildə 441 nəfər gəlmişdi. Rus Dram teatrında isə izləyicilərin sayı 676 nəfərdən 441 nəfərə azalmışdı. Opera və balet teatrında isə 1785 yerlik zala 400-500 nəfər izləyici gəldiyi bildirilir [1, 4-5].

Həmin dövrdə bir sıra müəssisələrdə xalq teatrları da fəaliyyət göstərirdi. Arayışda Mədəniyyət nazirliyinin Sumqayıt, Ağdam, Nuxa və Mingəçevirdə fəaliyyət göstərən xalq teatrlarına diqqət yetirməməsi tənqid edilmişdir [1, 9].

Arayışı tərtib edən nümayəndələr sonda belə qərara gəlirlər ki, teatr mədəniyyətinin inkişafı və inkişafa mane olan məsələləri aradan qaldırmaq, zəhmətkeşlərin teatrlara gəlməsini təmin etmək məqsədilə Nazirlik tərəfindən, demək olar ki, heç bir iş aparılmır [1, 5].

Kino sahəsində işin təşkili. Arayışda verilən materiallardan həmin dövrdə kino sahəsinin vəziyyətini də aydınlaşdırmaqla bilirik. Sənəd nə qədər qərəzli hazırlansa da, biz bu dövrdə çəkilən filmləri bugün izləyərkən onların yüksək keyfiyyətlə çəkildiyini, ssenariləri və aktyorların oyununa əsasən həmin dövrdə Azərbaycanda kino işinin təşkili haqqında məlumat əldə edə bilirik.

Sənəddə göstərilir ki, “Azərbaycanfilm” studiyasının ssenari şöbəsinin işi zəifdir [1, 4]. Həmin dövrdə filmlərin sayı artsa da studiyanın özündə çatışmazlıqlar var imiş, ideya və bədii tərtibat baxımından ssenarilər tərtib edilməmiş. Ssenarilərin yazılması üçün müxtəlif ixtisaslardan olan təsadüfi şəxslərlə müqavilə bağlanmış. Sənəddə bu barədə faktlar təqdim edilir [1, 6]. Zəif ssenarilərin film çəkilişləri zamanı problemlər yaratdığı, ssenarilərin müzakirə

edilmədiyi və təsdiqinin formal xarakter daşdığı göstərilir. Belə filmlərdən biri kimi “Onu bağışlamaq olarmı?” filminin adı verilir. Halbuki bu film bu günə qədər kifayət qədər böyük rəğbət qazanmış filmlərdən biridir [1, 7].

Çəkiliş qruplarının və sexlərin təşkilində ciddi problemlərə yol verildiyi, filmlərin çəkilişinə plandan artıq vaxt sərf edildiyi, nəticədə maliyyə xərclərinin artdığı göstərilir. Arayışda studiya rəhbərlərinin Nazirliklə birlikdə maliyyə intizamını pozduqları barədə faktlar göstərilir. Məsələn, filmlərin çəkilişinin vaxtından əvvəl bitdiyi barədə rəhbərliyə saxta məlumat verildiyi üçün mükafat ödənilməsinin qanunsuz olduğu bildirilir [1, 7].

Həmin dövrdə kino klubların fəaliyyəti və əhalinin kino klublara getməsi məsələsi də dövlətin diqqətində olmuşdur. Azərbaycan kinoklublara gedilməsi üzrə SSRİ respublikaları arasında 12-ci sırada olmuşdur. Bir sıra kəndlərdə illərlə film nümayiş edilmir. Arayışda bunun səbəbinin ölkədə olan kinoklubların yarısında film nümayiş edilmədiyi bildirilir [1, 9]. Bu prosesin isə öz səbəbləri var idi. Belə ki, kinoklublarda nümayiş edilmək üçün Azərbaycan dilinə dublyaj olunmuş filmlər az olmuşdur. Arayış hazırlanan ildə “Azərbaycanfilm” tərəfindən nəzərdə tutulan 40 filmdən sadəcə 17-si dublyaj edilmişdir. Eyni zamanda prokat verən mərkəzlər və onlardakı filmlərin də sayı yetərli qədər deyildi.

Musiqili incəsənət və konsert təşkilatları. Mədəniyyət sahəsində mühüm tədbirlərdən biri kütləvi konsertlərin və musiqi tədbirlərinin təşkilidir. IX plenumdan sonra mədəniyyət sahəsində aparılan yoxlamalarda bu məsələ də öz əksini tapmışdır. Azərdövlətəstrada (Azqosestrada), filarmoniya və digər təşkilatların fəaliyyəti araşdırılmış və Arayışda onlar da tənqid edilmişdir.

İlk qeyd edilən qüsurlardan biri Filarmoniyanın simfonik orkestrinin repertuarında rus və Qərbi Avropa klassiklərinin əsərlərinin olmamasıdır [1, 5].

Dövlət estrada kollektivinin rayonlara nadir hallarda səfər etdiyi, ümumiyyətlə, qastrolların təşkil edilmədiyi, izləyicilərin maraqlarının təmin edilməməsi, repertuarların zəif olması göstərilir. Belə ki, IX plenumdan sonra qastrola gedən truppaların repertuarı “Şeyx Sənan” və “Hamlet” pyeslərindən səhnələr olmuşdur.

Sənəddə musiqili incəsənət işinin təşkilində bütün problemlərin nazirliyin musiqili incəsənət işinə rəhbərlik edən şəxslərin bu sahədə təhsilinin olmadığı ilə əlaqələndirilir. Həmçinin nazirlikdə kadrların iş bölgüsünün aparılmadığı, müxtəlif sahələr üzrə - dirijor, rejissor, aktyor, kino işçiləri və digər sahələrdə mütəxəssis hazırlığına diqqət yetirilmədiyi tənqid edilir [1, 12-14].

Mədəni-maarif qurumları, mədəniyyət evləri və klubların, muzeylərin vəziyyəti. Azərbaycan KP MK-nın IX plenumundan sonra zəhmətkeşlərə xidmət edən mədəni-maarif qurumlarının vəziyyəti də hərtərəfli tənqid edilmişdir. Arayışda bu sahədə vəziyyətin daha ciddi olduğu, “həyəcan siqnalı çalındığı” bildirilir [1, 7]. Yevlax, Zaqatala, Salyan, Ağcabədi, Qasım İsmayılov (1991-ci ildən Goranbay – İ.Z.), Ağdam, Ucar və digər bir çox rayonlarda böyük vəsait cəlb edilərək yaradılan klub, mədəniyyət sarayları və evlərində, de-

mək olar ki, heç bir mədəni-kütləvi tədbirlər keçirilmir. Kitabxanalar isə xüsusilə baxımsız qalmışdır [1, 7-8].

Xalq yaradıcılıq mərkəzləri zəhmətkeşlərə yaradıcılığın bütün formaları üzrə imkanlar yaratdığına görə geniş imkanlara malik olmuşdur. Lakin Arayışda partiyanın XXI qurultayı və Azərbaycan KP MK-nın IX plenumunun qərarlarının iclasında zəiflik göstərdiyi yazılır [1, 8]. Belə yaradıcılıq evlərinin sovet ideologiyasının yayılmasında, sovet mədəniyyətinin təbliğində mühüm funksiyaları var idi. Lakin arayışdan belə məlum olur ki, Xalq evlərinin respublikanın rayonları ilə əlaqələri zəif olmuşdur. Bu səbəbdən də Ağdaş, Qasım İsmayılov (1991-ci ildən Goranbay – İ.Z.) kimi rayonlarda klub və dərnəklərin fəaliyyəti qənaətbəxş hesab edilməmişdir.

Arayışda Mədəniyyət nazirliyinin təsviri sənətin və rəssamlığın inkişafına lazımi diqqət yetirməməsi, təsviri sənət emalatxanalarına maraq göstərməməsi, bu sahənin təbliğatının aparılmaması göstərilir. Rəsm əsərlərinin az olması, Rüstəm Mustafayev adına İncəsənət muzeyində daimi ekspozisiyanın fəaliyyət göstərməməsi, rayonlarda sərğilərin təşkil edilməməsi, nazirliyin kəlxoz muzeylərinin yaradılmasına kömək etməməsi tənqid edilir [1, 6].

Nəşriyyat və poliqrafiya işləri. Maraqlıdır ki, Mədəniyyət nazirliyinin fəaliyyəti barədə yoxlamaların yekunu olaraq hazırlanan Arayışda ədəbiyyatların nəşrinə də diqqət ayırmışdır. Çünki nəşrlər ideologiyanın yayılması üçün önəmli hesab edilirdi. Nəşr edilən əsərlərin məzmununun ideyası və bədii tərtibatına nəşriyyatların redaksiya şuraları cavabdeh idi.

Arayışda bu sahədə də qüsurların olduğu, nəşr sahəsində Mədəniyyət nazirliyinin dəqiq planının olmadığı bildirilir. Respublikanın tanınmış yazıçılarının əsərlərinin təkrar nəşri tənqid edilir.

Arayışda nəşriyyatların işinin təşkilində kədr çatışmazlığı, tipografiya materialları ilə təminat və məzmunə nəzərətin zəif olduğu əks olunmuşdur [1, 10-11].

Nazirlik tərəfindən kitab satışı məsələsi müsbət qeyd edilsə də, siyasi ədəbiyyatın, marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinin yayılmasının aşağı səviyyədə olduğu göstərilmişdir. Bu fikirlərin sübutu olaraq Leninin əsərlərinin maqazinlərdə satılmadan qalan kitabların nüsxəsinin sayı verilmişdir. Bununla IX və X plenumun qərarlarının icra edilmədiyini sübut etməyə çalışırdılar.

Sənəddən bu dövrdə kitab maqazinlərinin sayının azlığı da məlum olur. Azərbaycanda kitab satışı SSRİ üzrə orta səviyyədə aşağı olmuşdur.

Nəticə. XX əsrin 50-ci illəri – 60-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan SSR-də milli mədəni mühitin formalaşması, cəmiyyətdə baş verən mütərəqqi proseslər respublikanın iqtisadi və sosial həyatında mühüm dəyişikliklərə başlanğıc oldu. Tədiqatın yekununda demək olar ki, Arayışda göstərilən bir sıra məsələlər həmin dövrdə baş verən prosesləri aydınlaşdırmağa imkan verir. SSRİ dövründə digər respublikalarla müqayisədə Azərbaycana daha çox təzyiqlər olmuşdur. Lakin respublika rəhbərliyi bu sistemin içində milli ideologiyanın təzahürlərinin qorunmasına çalışmışlar. Dövlət idarəçiliyində iştirak edən

İmam Mustafayev kimi ziyalılar rejimin bütün mümkün imkanlarından istifadə edərək azərbaycanlıların hüquqlarının azaldılmasına və məhv edilməsinə yol verməmişlər [2, 114-120, 124-126]. Milli mədəniyyətin və milli dəyərlərin qorunması üçün görülən işlərdən ən mühümü isə Azərbaycan dilinin Azərbaycan SSR-in dövlət dili elan edilməsi olmuşdur. Bu proseslərin dəyərləndirilməsi üçün müraciət edilən arxiv materialları, mənbələrdəki faktlar bizə çətinlikləri üzə çıxartmağa kömək edir.

Azərbaycan KPMK-nın IX plenumunun qərarlarının Mədəniyyət nazirliyi tərəfindən icrasını əks etdirən Arayışın təhlili onun qərəzli tərtib edildiyini göstərir. Milli-mədəni sahədə görülən işlərə qısqançlıqla yanaşılmış, əldə edilən uğurların əhəmiyyətini azaltmaq məqsədilə faktlar qərəzli təqdim edilmiş, respublikanın ümumi fəaliyyəti subyektiv şəkildə tənqid edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq biz sənədin tarixi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndiririk. Bu sənəd həm mərkəzin Azərbaycana olan qərəzini əks etdirən mühüm bir sübut, həm də 50-60-cı illərdə mədəniyyət sahəsində görülən işlərin əhəmiyyətini anlamaq üçün vacib materialdır.

Belə arxiv materiallarının təhlil edilməsi Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqımızın qaranlıq qalmış tarixini mühüm faktlar əsasında işıqlandırmaq baxımından vacibdir. Tariximizi arxiv materialları cəlb edərək tədqiq etmək daha ciddi elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin IX plenumunun qərarlarının Azərbaycan SSR Mədəniyyət nazirliyi tərəfindən icrası barədə Arayış. / ARPIİSSA, Fond 1, siyahı 46, Saxlanılan vah.N123.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 608 s. pdf
3. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində Azərbaycanda işlərin vəziyyəti ilə bağlı müzakirə. iyun, 1959. / ARPIİSSA, Fond 1, siyahı 46, iş 25, s. 195-214
4. Zeynalov İ. Totalitar Sovet Cəmiyyəti: Tarixin ibrət dərsləri – Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində. Bakı, “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC, 2017, 720 s.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МИНИСТЕРСТВА КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 50-Х- НАЧАЛЕ 60-Х ГОДОВ XX ВЕКА

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Исследование истории Азербайджанской ССР в рамках новых требований имеет значение в период независимости. Произведения советского периода носят идеологический отпечаток своего времени. Сейчас для проведения исследований по советскому периоду более достоверным источником являются архивные документы. Это необходимо для полного отражения реальной картины событий тех лет, без идеологического влияния советского периода.

В статье рассматривается справка Министерства культуры Азербайджанской ССР о выполнении решений IX Пленума ЦК КП Азербайджанской ССР. Это справка имеет важное источниковедческое значение для проведения исследований о деятельности Ми-

нистерства культуры Азербайджанской ССР в 50-х начале 60-х годов XX века. В документе обобщается деятельность Министерства культуры Азербайджанской ССР в рассматриваемый период в определенных сферах и выражаются предрассудки центральной власти к республике.

Ключевые слова: Азербайджанская ССР, ЦК КП Азербайджана, Азербайджанский Драматический Театр, советская идеология, Министерства культуры

ON THE ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF CULTURE OF THE AZERBAIJAN SSR IN THE 50s – EARLY 60s OF THE XX CENTURY

I.X.ZEINALOV

SUMMARY

The study of the history of the Azerbaijan SSR within the framework of the new requirements have an importance in the period of independence. The transactions of the Soviet period have the ideological imprint of its time. Nowadays, archival documents are a more veracious sources for conducting research on the Soviet period. It is important, to fully reflect the real picture of the events of those years, without the ideological influence of the Soviet period.

The manuscript examines the inquiry of the Ministry of Culture of the Azerbaijan SSR on the implementation of the decision of the IX Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Azerbaijan SSR. This reference has an important source study significance for conducting research on the activities of the Ministry of Culture of the Azerbaijan SSR in the 50s and early 60s of the XX century. The document summarizes the activities of the Ministry of Culture of the Azerbaijan SSR in the period under review in certain areas and expresses the preconceptions of the central government towards the republic.

Keywords: Azerbaijan SSR, Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, Azerbaijan Drama Theater, Soviet ideology, Ministry of Culture

UOT 94 (574.3); 930

**ПАРФЯНСКАЯ ПРАВЯЩАЯ ДИНАСТИЯ И ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ
В УСТНОЙ ТРАДИЦИИ КАЗАХОВ И САХА****Ж.О.АРТЫКБАЕВ***

Статья посвящена одному из самых сложных периодов истории Великой степи. После распада империи Александра Македонского происходит инфильтрация больших групп кочевников в пределы селевкидских владений, что приводит к образованию нового мощного Парфянского государства. В дальнейшем Парфия под руководством степной династии арсакидов противостоит Римской империи.

На основе интерпретации исторических сказаний саха и казахского племени Адай автором выдвигается интересная гипотеза о происхождении правящей династии Парфии.

Ключевые слова: Парфия, Великая степь, саха, казаки, династия арсакидов

Статья написана в рамках научного проекта «AP08856996 Концептуальное пространство сакральных текстов в Мангистау (поэтические тексты жырау, эпитафические тексты, петроглифы)», финансируемого грантом МОН КР

После смерти Александра Македонского (Ескендір Зулхарнайн – так его звали в казахских сказаниях) в 323 году до нашей эры среди конгломерата стран и народов, вошедших в его империю, начинается брожение, которое привело к образованию нескольких новых государств. Среди них эллинистическое наследие более сильно укрепилось в трех образованиях, то есть в Македонском, Египетском и Селевкидском государствах. В нашей статье основной акцент мы сделаем на событиях, происходивших на территории последнего политического образования.

Селевкидское государство было создано Селевком, одним из военачальников Александра Македонского. Еще при жизни Александра Селевк утвердился в качестве сатрапа в стране Бабыл (Вавилон), затем на протяжении последующих десяти лет расширял границы своих владений как на западе, так и на востоке. Сразу же надо отметить аморфность границ данного политического образования, охватывавшего в том или ином периоде истории огромные пространства от Сирии на западе и до Индии на юго-востоке. В той или иной степени в пределы влияния селевкидских прави-

* д.и.н., профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева; socantropology@mail.ru; ORCID ID: 0000-0003-3621-4820

телей входили территории Средней Азии, которые в источниках тех лет более известны под названиями Хорезм, Бактрия, Согдиана. Севернее этих оседло-земледельческих регионов, по правую сторону Сырдарьи, находилась Великая степь, где обитали различные племена кочевого этнокультурного круга, входившие в массагетские, дайские (*дахские*) и сакские политические образования.

Распад империи Александра Македонского сопутствовал масштабным процессам не только в оазисной части, он также вызвал мощные движения среди кочевых племен Евразии. В целом в III-IV столетиях до нашей эры мы наблюдаем формирование нескольких имперских политических систем, и вызванные с этим движения кочевых сообществ Великой степи в нескольких направлениях. Как образно отметил в свое время Б.Гафуров, «кочевой мир северной части Средней Азии представлял собой волнуемое море, волны которого то и дело набегали на греко-бактрийские берега, захлестывая и затопляя побережье» [6, 112].

Во главе одного из этих движений, в данном случае направленных против селевкидских владений на территории Средней Азии, находились парны (апарны), из конфедерации даев (дай, даһа). Предводительствовал над ними вождь по имени Арсак I (на греческом: Ἀρσάκης, на парфянском: Aršak, на персидском: اشك ASK), который отнял у греческих наместников территорию современного Туркменистана и отчасти восточные районы Ирана (Хорасан), и основал Парфянское царство. Его имя в дальнейшем служило эпонимом династии Арсакидов (Аршакидов), правившей с 247 г. до н.э. по 224 г. н.э. Безусловно, завоевание даями Парфии стало возможным благодаря затяжным войнам между Селевкидами и Птолемеями (так называемые «сирийские войны»). В это время политическая активность Селевкидов перемещается на запад. В результате от государства отпали восточные области, во главе которых стояли греческие наместники. В Бактрии правил Диодот, в Согде – Евтидем, а в Парфии – Андрагор. Местные народы, недовольные греко-македонским господством постоянно поднимали восстания. Таким образом, неустойчивое положение и смуты способствовали подчинению Парфии кочевниками Великой степи. Для нас в контексте нашей темы очень важны рассказы о воцарении в Парфии даев и создание ими мощного государства. Как и во всех образцах устной традиции, в дошедших до нас легендах много противоречий, но в них есть и рациональное зерно. Приведем по порядку три рассказа из письменного наследия современников. В первом из них, выдающийся античный географ Страбон указывает место обитания даев, для него это народ, живущий над Меотидой: «Апарны-даи, как говорят, были переселенцами из области даев, живущих над Меотидой, которых называют ксандиями или париями. Однако не является общепризнанным, что среди скифов, живших над Меотидой, были какие-то даи. От этих скифов,

говорят, ведет свой род Арсак; другие, напротив, считают его бактрийцем, который, чтобы спастись от растущего могущества Диодота и его преемников, поднял восстание в Парфии» [16, 125]. Как правило под Меотидой античных авторов мы принимаем Азовское море, но в данном случае речь идет о движении, как в свое правильно отметил Жан-Поль Ру «со стороны Аральского моря» [14, 126].

Во втором, Марк Юстин исходя из сочинении Помпея Трога указывает на то, что во владениях греко-македонян на Востоке царил хаос, что привело к отпаду многих районов, чем и воспользовался пограничные группы: «...в то время происходили раздоры между двумя братьями-царями: Селевком и Антиохом, которые, сражаясь за власть, упустили возможность покарать отложившихся от них парфян. Тогда же отложился от (македонян) и Диодот, правитель тысячи бактрийских городов, и приказал именовать себя царём; следуя этому примеру, от македонян отпали народы всего Востока. В это время жил Арсак, человек неизвестного происхождения, но испытанной доблести. Обычно он занимался разбоем и грабежом. Получив известие, что Селевк потерпел поражение в Азии, он, не боясь более царя, с шайкой разбойников напал на парфян, победил их правителя Андрагора и, убив его, захватил власть над (парфянским) народом» [19, 47].

В третьем рассказе Арриан уже указывает на то что Арсак и его племя участвовали в политической жизни еще при последних греко-македонских правителях: «Арсак и Тиридат были братьями Арсакидами, сыновьями Арсака, потомка Фриапита. Они с пятью сообщниками убили Ферекла (Арриан, цитируемый у Фотия, дает имя Ферекл, но Синкелл, предположительно также цитируя Арриана, называет его Агафоклом), назначенного сатрапом в Парфию царём Антиохом (имеющего прозвище Теос), мстя за оскорбление, нанесенное одному из Арсакидов. Они изгнали македонян, стали править самостоятельно и так окрепли, что достойно сражались с римлянами, а, иногда, одерживали победы в войне» [2].

Таким образом, вождь парнов (апарнов), одного из трех племен конфедерации дай (дахе), Арсак отвоевал в середине III века до нашей эры (примерно в 249-248 годы до н.э.) Парфянскую сатрапию у Андрагора и основал свою династию. Затем он успешно боролся против попыток Селевкидов вернуть Парфию. После смерти прах Арсака I был предан погребению в Нисе (Старая Ниса), в древнем городище находящемся в 20 км к западу от Ашхабада. В последующем здесь стали хоронить и других арсакидских царей, и в результате несмотря на то, что местоположение столицы Парфянского государства менялось, пантеон этой династии вплоть до I века находился в Нисе.

При Тиридате Парфия выдержала еще одну попытку селевкидов восстановить свою власть. Эта, неудачная для греков попытка возвраще-

ния Парфии произошла в 230-227 до н. э., после чего Селевк II был вынужден окончательно признать власть Арсакидов над Парфией. В 209 году до н.э. Парфия на некоторое время была подчинена селевкидским царём Антиохом III, в последующем еще предпринимались попытки оказать силовое давление на парфянских правителей, но государство выстояло.

Парфия постепенно усиливалась, и около 170-138/137 гг. до н.э. завоевала восточные сатрапии Селевкидов: Мидию, большую часть Месопотамии, территорию древнего Элама, включая Сузы и часть Греко-Бактрийского царства. Под парфянским политическим влиянием находилась громная территория, граничащая с Римской империей. Однако дальнейшая экспансия Парфии была приостановлена восстаниями греческих городов в Вавилонии, недовольных утратой своего привилегированного положения, а также наступлением саков Турана у северо-восточных границ царства. Стабилизация наступила при Митридате II (около 123-88/87 до н.э.), завоевавшем занятую саками Дрангиану (в последующее время Сакастан), затем Маргиану (известную своим главным городом Мервом), а на западе – северную Месопотамию. В этот период парфянские правители активно вмешивались в политическую борьбу последних Селевкидов в Сирии.

Первое столкновение парфян с Римом произошло в начале I в. до н. э., в результате чего границей между Парфянским царством и Римской империей была признана река Евфрат. При парфянском царе Ороде II (около 57-37/36 гг. до н.э.) римские войска под командованием соратника Цезаря Марка Красса вторглись в Месопотамию, но потерпели сокрушительное поражение от парфянской армии при Каррах (53 до н.э.). В результате чего к 40-м годам до н.э. парфяне захватили почти всю Малую Азию, Сирию и Палестину. В последующем Рим с трудом восстановил свои позиции в этих областях Востока. Одновременно римские правители попытались использовать внутреннюю борьбу в Парфии, где среди политической верхушки сложились две группировки. Правящие классы Месопотамии и Вавилонии, а также торговая элита этих районов были заинтересованы в тесных контактах с Римом; тогда как в коренных районах Парфии, с преобладающим кочевым населением предводители занимали непримиримую позицию по отношению к Риму. В конечном счете это привело к усилению антиэллинистической и антиримской тенденции, а также возрастанию интереса к развитию местной культуры. При правлении Вологеса I (около 51/52-79/80) внутренняя стабилизация парфянского общества позволила вновь вести активную политику. Однако, вскоре начался период резкого упадка Парфии, вызванный ростом местного сепаратизма, династийными распрями в среде арсакидов и набегами кочевников. Это позволило римлянам жестоко опустошать западные области Парфии и захватить Северную Месопотамию. Хотя парфянам удавалось временами наносить поражения римлянам, процесс политического распа-

да государства остановить было невозможно. Практически независимыми стали области Маргиана, Сакастан, Гиркания, Парс и др. Внешние и междоусобные войны истощили страну. В 224 году правитель вассальной Парсы (Персии) Ардашир нанёс Артабану V на равнине Ормиздаган решающее поражение, после которого Парфянское царство прекратило существование; его территория вошла в состав государства Сасанидов.

Постепенно парны (*анарны*)-даи, которые создали это могущественное государство и были его защитниками на протяжении веков, были ассимилированы, слились с местными оседлыми общинами, и переняли их культуру, язык и верования. Однако они сохранили свой привилегированный статус в государстве и главенствующее положение в войске сасанидов. Крупнейшие парфянские племена являлись опорой сасанидского престола и безусловно способствовало сохранению парфянского самосознания. Это заметно и в период усиления Бахрама Чубина, который в VI веке сместил сасанидского шаха Ормизда IV и провозгласил воссоздание Парфии. В дальнейшем часть парфян, проживавших на степных территориях современного Казахстана, Туркменистана, Каракалпакии, были поглощены новыми волнами тюрков, однако они составили один из компонентов в их этническом составе.

Теперь время вернуться к вопросу о происхождении Арсака и к его племени. Дело в том, что несмотря на то, что довольно солидные источники утверждали о степном происхождении этой династии, параллельно существовали и другие версии. Нередко сами правители Парфии из потомков великого Арсака давали повод к различным домыслам. Например, поздние парфянские цари с целью поддержать веру в то, что они продолжают славные дела ахеменидского Ирана провозглашали своё происхождение от Артаксеркса II.

Здесь мы считаем нужным обратиться к генеалогиям в устной традиции кочевников Великой степи, где то и дело встречается упоминание о царе Арсахе. Наиболее в полном варианте оно зафиксировано в материалах К.В.Ксенофонтова, собравшего и систематизировавшего исторические предания народа саха о своем легендарном прародителе Эллей (Элдей) баатыр: «Эр-Соготох-Эллэй прибыл с юга, его отец, как рассказывают, происходит из татар. Отца звали Арсаах, он бежал с сыном от войны. Воевали татары и русские. Последние победили. Арсаах прибыл к верховьям нашей реки верхом на жеребце...» [11, 34].

В другом варианте исторических легенд народа саха отцом Эр Элдея назван человек по имени Татар-Тайма, выходец из татарского народа: «Отцу Эр Элдея Татаар-Тайма исполнилось 200 лет. В это время правителем был Хаан-Боллох. Эр-Соготох-Элдэй «при нем был богатырем, вроде главного должностного лица». Однажды Хаан-Боллох издает указ о том, чтобы в течение семи дней убить стариков и старух старше ста лет. Эр-Элдей рассказал своему отцу об этом приказе. Тогда они вдвоем

подумали и сделали из шкур большой мешок, в котором спрятался отец. Проходя через многие испытания и невзгоды в конце концов Эр Элдей попадает на берега Лены, к стоянке легендарного аборигена этого края Омогой-бая. Наиболее яркие сюжеты из легенд саха, связанных с родоначальником Элдей баатырем в целом, а иногда и важные детали, находят отклик и в казахском фольклоре [3, 185-197; 5, 5-14]. Легенда об Эр Элдей (*Алтай, Елтай, Ел ата*) позволяет нам обратиться к параллелям дай//адай, и во вторых, что немаловажно, провоцирует нас на попытку интерпретации эпонима Татар.

Мы полагаем что существование в устной традиции народа саха имени прородителя Арсаах (Арсах) не случайно, не случайно также совпадение названия народа (саха) с именем легендарного основателя Парфянского государства. Попробуем разобраться с этими вопросами, используя для этого исторические и генеалогические материалы нескольких крупных компонентов из этнического состава казахов. В своих предыдущих публикациях мы писали о том, что у некоторых казахских племен, например у аргынов, занимающих основную часть центрального и северного Казахстана, у баганалы-найман, обитающих в центральных и южных районах Казахстана и у адаевцев проживающих в районах Мангыстау, Устюрт Западного Казахстана, в низовьях Сырдарьи и Амударьи родоначальники также носили имя Элдей (*Алтай батыр, Елата, Елтай батыр и др*). Попробуем разобраться с помощью устной традиции и письменных источников с историей происхождения Адай, одного из крупнейших и известных казахских племен, который был более близок территориально с древней Парфией.

По данным сельскохозяйственной переписи Российской империи 1887 года адаевцев насчитывалось около 110 тыс. человек, в том числе в Мангышлакском (современная Мангыстауская область РК) и Красноводском (современная Туркмения) уездах Закаспийской области – 74 тыс. человек, в Темирском уезде (1, 2 и 3 Адаевские волости) – 34 тыс. человек. В 1926 г. существовал Адаевский округ с населением 131,5 тыс. человек. В 1999 г. по переписи населения Казахстана только в Мангыстауской области проживало 247,6 тыс. казахов, главным образом адаев. Среди историков и этнографов отсутствует единое мнение о происхождении казахского племени Адай. Некоторые ученые полагают, что конфедерация Байулы, состоящее из 12 племен, в число которых входит Адай, является союзом различного происхождения. По мнению известного лингвиста С.Аманжолова адаи являются потомками древних даев Геродота и Страбона, обитавших на восточном побережье Каспия еще во II в. до н.э. («ада» на протогузком языке – «остров», отсюда «адаи» – островитяне).

С.Аманжолов, как лингвист, не мог не обратить внимание на созвучие эпонимов дай//адай. Также языковед учёл факт проживания казахов-адаев на Мангышлаке, где, как отмечали еще античные авторы, после

ухода массагетов, примерно с III в. до н.э. проживали дахи~даи [1, 36].

В устной традиции адаев сохранилось феноменальные рассказы о рождении первопредка от луча солнца. О сверхъестественном происхождении Адая есть небольшая поэма («*Адай теги*») известного сказителя XIX века Кашагана Куржиманулы. В ней поэт свое повествование о чудесном происхождении племени Адай начинает издалека, приведя в первую очередь примеры из истории пророков, а затем излагая происхождение дальнего предка Чингисхана Танирберды (*Борджигин*) [12]. Впрочем, есть вторая, и более реалистичная версия происхождения племени Адай. Вот что рассказывает со слов известных знатоков генеалогии Көпбол Демесинулы «Ханбибы, дочь известного богача Кыдыркожа (Байулы), была засватана батыром из племени Аргын Среднего жуза по имени Елтай. Калым был полностью пригнан, и оставалось провести проводы невесты. Но в это время аул Елтай батыра подвергся нападению врагов. В кровавой битве Елтай был убит. В те времена женихи после частичной уплаты калыма могли навещать свою невесту, поэтому Елтай до своей смерти приходил к своей невесте. Эти посещения назывались «урын келу». Так поэтому Ханбибы, наша прапраматерь, осталась беременной от Елтая и родила будучи еще на правой стороне отцовского дома (*оң жақта отырып*)... Наша прапраматерь Ханбибы родив ребенка, завернула его в весеннюю шерсть овцы (жабағы) и оставила у кустарника, там, где обычно утром совершает омовение Кыдыркожа бай. Кыдыркожа, готовясь к утренней молитве (намаз), и совершая омовение, нашел новорожденного младенца, завернутого в овечью шерсть (*жабағы*). Принес младенца к своей жене Кара моншак, которая только недавно родила сына. Как бы то ни было Кыдыркожа принародно обращаясь к Богу назвал (*азан шакарып ат қойды*) найденного им мальчика именем Адай» [8].

Последний сюжет очень напоминает содержание легенды о происхождении племени Алтай из состава Аргынской конфедерации в Среднем жузе [9, 236-240].

Есть и другие варианты вышеизложенной истории, но в целом большого расхождения между ними нет. Суть всех их сводится к тому, что настоящий предок адаевского племени Елтай-батыр.

Однозначно, что племя адай, так и другие основные компоненты конфедерации Байулы, вошли в состав союза в различные времена. Наиболее ярким свидетельством этого является легенда о том, как племена вошедшие в Байулы, делили между собою знаки (*таңба бөлісу*). Когда старшая жена (*бәйбіше*) Кыдыркожа начала делить между сыновьями знаки – тамги, якобы их не хватило младшим – Адаю и Тазу. Эта легенда безусловно свидетельствует о позднем вхождении этих двух племен в состав союза.

Подобная история сохранилась и о происхождении племени Баганалы-Найман. Это племя занимало в прошлом огромные степные просторы

к северу от среднего течения Сырдарьи до Улытауских вершин Центрального Казахстана. Судя по рассказам баганалинских найманов их предком является табунщик по имени Елтай: «После смерти Наймана, провели торжественную трапезу (ас) в честь годовщины. После чего в соответствии с традицией, молодую вдову Наймана по имени Гульше выдали замуж за Елтая, который приходился Найману родственником. Он был внуком Шомака, а он в свою очередь братом деда Наймана». В одном из вариантов шежире племени Найман говорится, что Елтай с детства был другом Токпана, умершего сына Наймана. Гульше, которую называли «Кыз-ене», т.е. девушка-свекровка, поскольку по возрасту, хотя и была младше всех, но была старшей по своему рангу. По этой причине Елтай также, поскольку он как бы занял место Наймана, стали называть «Ел ата». *«Между ними родился один сын, и назвали его Серикбай, все хотели чтобы он был товарищем для сына Наймана Белгибая. От Серикбая родились два сына – Келбука, Кетбука. От Келбука – племя Балталы, а от Кетбука – Баганалы. Так говорили раньше»* [15, 91]. Здесь в казахском шежире есть увязка истории племени Баганалы и его родоначальника Елтая со знаменитым Кетбукой (первая половина XIII века), современником Джучи-хана, сообщившем об его смерти Чингисхану. Кетбука вел войска Хулагу в Западную Азию и в Египет, он был известен как аталык-воспитатель, жырау, и полководец.

Таким образом, по материалам устной традиции Елтай-батыр (Елата, Алтай батыр, Элдей баатыр) – ровесник Наймана, который в свою очередь является родоначальником многочисленной конфедерации степных племен огузского происхождения. Мы однозначно связываем происхождение огузских племен, в том числе сегиз-огузов (так раньше называли найманов), с сакским конгломератом племен Великой степи. Саки создали высокую для того времени культуру, влияние которой сказалось на огромных просторах Восточной Европы, Западной и Центральной Азии. Эта культурная общность, включавшая Северное Причерноморье и Крым, Евразийскую аридную зону, служила звеном между Передней, Средней Азией и Европой.

К этнокультурному ареалу саков примыкали районы обитания даев. «Большая часть скифов, начиная от Каспийского моря, называются даями, живущие далее на восток зовутся массагетами и саками, а прочих называют вообще скифами, но каждое племя имеет частное имя», - отмечает Страбон (I век до н.э.) [16, 140].

Затем наступила эпоха Великого переселения народов. Этот новый своеобразный виток миграции жителей степи свое начало берет с восточных горных долин Евразии. Безусловно, это движение не миновало степей Центрального Казахстана и Западной Сибири. Если вначале стремительное возвышение гуннов на востоке сопровождалось сильнейшим давлением на дунху (на севере) и на юечжи (на юге), которые, в конце

концов, вынуждены были, бросив свои родные кочевья, отправиться в дальние миграции, то впоследствии в середине первого столетия до нашей эры начался кризис самой империи. В 71 г. до н.э. Китай нанес тяжелое поражение гуннам с помощью кочевых соседей гуннов – ухуаней, усуней, динлинов. В 56 г. до н.э. общество гуннов раскололось на южных и северных, и началось то, что мы называем Великим переселением народов. Гунны, пройдя тысячи километров по сибирским и уральским степям сквозь земли угрозычных народов, затем, присоединив приазовских алан, переправились через Керченский пролив и разгромив города Боспорского царства, оказались непосредственно у стен Рима. Поэтому понятно, почему имя Елтай (Элдей, Эр Элдей) часто встречается на огромных просторах Центральной Азии в качестве первопретка.

Таким образом, в начале нашей эры на территорию заселения сако-скифских племен, известных по устной традиции под названием саха, канглы, огуз, вступили гунны. Вероятно, самоназванием аборигенов было «саха», соседи их называли «қаңлы» т.е. люди степи, а идеология их связана с именем легендарного Огуз-хана. В авангарде нового движения воинственных кочевников доминирующей силой была группа имеющая в своем идеологическом арсенале легенду об Елтай-батыре (Элдей баатыр). В Северо-Центральном районе казахской степи эта группа занимает пограничные территории Канлы и ассимилирует значительную часть. Современные канжигалинцы в составе аргынов являются потомками второй группы (*Ишпекбай тобы*). Эта группа в античных источниках известна еще в VIII-VII вв. до н.э. как «народ царя Ишпакая» и участвовала в скифских завоеваниях на территории Западной Азии, в частности в 28-летнем походе [7, 4-15].

В это же время часть потомков Елтай-батыра уходит на север, занимает Прибайкальские области, заселяет побережье Лены (Уленд) и смешивается с сака-кангаласами. Об этом четко говорят предания, записанные еще в начале XX века Г.В.Ксенофонтовым. «Омогой – исконный житель этого края, имел жену и семь или восемь дочерей. Были ли у него люди – неизвестно» рассказывали старики [11, 54-72]. Вопрос о том, в какие времена предки Омогоя заселили Якутию остается открытым. Вероятно, это последствие борьбы за металл, которая разгорелась в VII-VI веках до н.э. в степях Казахстана. Археологи отмечают движения племен, входивших в Тасмолинскую общность на север: «Все они входили в тасмолинскую историко-этнографическую общность, ведущую роль в которой играли племена Центрального Казахстана. Главенствующее положение центральноказахстанских номадов в общности базировалось на контроле над источниками цветного металла – медными месторождениями региона. Вероятно сразу же за «скифами» в Южное Зауралье, также как и в Южное Приуралье, приходят саки Юго-Восточного Приаралья. Основной причиной, вызвавшей включение сакских племен Приаралья в

состав кочевого населения Южного Урала, а также проникновения их в лесостепь Зауралья и Западной Сибири были исторические события в Средней Азии, связанные с политикой Ахеменидов в этом регионе во второй половине VI в. до н.э...» [17, 17].

Одна из воинственных групп из потомков Елтай-батыра занимает территорию Западного Казахстана и вступает в контакты с даями. С.Г.Кляшторный и Т.И.Султанов отмечают, что эта территория когда-то принадлежала массагетам, а затем перешла к даям: «Массагеты – общее древнее имя приаральских племен; в III веке имя дахов (даев) полностью вытесняет более древнее общее имя – массагетов; ...массагеты окончательно стали дахами» [9, 42 б.].

Вот здесь, в качестве связывающего узла всей этой комбинации события выступает Арсаах, легендарный проотец саха-якутов. Есть ли взаимосвязь между Арсаах, из мифо-этногонии саха, и Арсак, вождь приаральских даев? Получается, что на среднее течение Лены какая-то группа саха попала уже с территории Великой степи, имея в арсенале устной традиции имя Арсак, то есть после покорения даями Парфии.

И наконец, для подведения итогов нашей темы нам требуется дать какие-то пояснения по поводу татарского происхождения Арсааха. В качестве дополнительного аргумента можно апеллировать к имени легендарной прародительницы народа саха – Сайсары. В «Словаре якутского языка» Э. Пекарского, изданного в конце XIX в. говорится: «Сай-сар жена киргиза (*казаха* – Ж.А.) Сарыбай-тойона, родом татарка, которая по смерти мужа, с детьми прибыла с юга на то место, где теперь стоит г. Якутск, около рукава Лены Сайсары» [13]. Работавший в Якутском крае в начале XX века этнограф В.Ф.Трошанский оставил следующие уточнения: «Сарыбай тойон – имя киргиза (*казаха* – Ж.А.), от которого, по одному из преданий, произошли якуты».

Татарами якуты называли народы, жившие до них в Средней Азии. В своем словаре Э. Пекарский называет казахов «киргизами». Это связано с тем, что в то время в русской официальной и научной литературе «киргизами» называли казахов, а самих кыргызов – «кара киргизами» или «дикочаменными киргизами». Сегодня большинство исследователей не осведомлены об этих вещах и понимают слово «киргиз» в прямом значении, в связи с чем связывают этногенез саха с кыргызами.

Согласно историческим преданиям саха, их предки «пришли из страны, находящейся на три тысячи верст южнее того места, где стоит Иркутск». В статье В.Ф. Трошанского есть очень важные сведения о том, что знаток устных преданий Николай Прядезников – один из первых якутов, выучивших русскую грамоту – при прочтении второй главы «Этнографических очерков» члена Русского географического очерка В.Л. Приклонского, сделал ряд замечаний, в том числе подметил, что Элдей баатыр «имеет киргизское происхождение из племени хана Харабая».

Таким образом, якуты знают в качестве своих первопредков не только Сарыбая, но и Карабая, т.е. главных героев древнейшего эпоса «Козы корпеш – Баян сулу». Поэтому, наверное в «Козы корпеш – Баян сулу» так часто упоминается *Муз тенгиз т.е.* Северный Ледовитый океан. Можно подвести итог – земля саха, так далеко расположенная от нас, для наших предков не являлась краем света.

Для интерпретации вышеизложенного следовало бы также привлечь материалы К. Халида, одного из известных казахских историков начала XX века. В разделе «История татаро-монгол» своей книги «Тауарих хамса шархи» он пишет: «После хана Турка его сын Ильчи пришел на его смену, был правителем некоторое время и передал власть сыну Дибба Кохану, его заменил сын Кийк, его продолжил сын Алаша (*Алынча*). В то время численность народа составила 60 тысяч. Название «шесть алашей» пошло отсюда. В те времена объединение такого большого количества родов в одно большое государство было выдающимся явлением. Государство стало считаться большим. После смерти хана Алаша среди народа распространилось огнепоклонство и безудержное идолопоклонство. От Алаша родились сыновья Монгол и Татар, и перед смертью его все имущество, земля была поделена между ними поровну. Когда Монгол умер, Татар прибрал все в одни руки....

Эпоха Татар-хана протянулась на 100 лет, народ увеличился. По письменным источникам, если брать период от Яфеса до Алаша, то только при Татар-хане население очень значительно увеличилось. Они разошлись к западу от Или, Алатау, Сыр-Дарьи, к Каспийскому морю. На севере по Уралу, Иртышу, Алтаю, Байкалу, Амуру; на востоке городу Чанчину столицы Чинов, на юге, пересекая горы Тибета, дошли до границ Индии. После смерти Татар хана господство его перешло к сыну Бука, затем его сыну Елчи, затем его сыну Арсалы. После него правил его сын Ардак, затем его сын Байдух. До этого не было разногласий между монголами и татарами. С правления Байдуха начинается междоусобица между ними, монголы упорно споротивлялись и началась вражда. После смерти Байдуха его сын Суюниш несколько раз воевал с монголами. Его потомки, включая прежние 300 лет, больше 700 лет господствовали над монголами. Суюниш был современником хана Ирана Манушахара, ханов Турана Афрасияба и Асфандияра...» [18, 156].

Мы полагаем, что приведенный выше рассказ о сыновьях легендарного Алаша-хана имеет прямое отношение к эпохе сосуществования и последующей вражды между арианами (*арья*) и туранами (*тур*). Вероятно, нам нужны дополнительные и убедительные аргументы для того, чтобы охарактеризовать это далекое время, но одно не вызывает сомнения – татарами в устной традиции казахов и других тюркских народов подразумевались первоначально арийские племена. Конечно, в данное время такое утверждение может и выглядит не совсем аргументированным, разве что

совпадения при сравнении *tat*- как корневой основы татар и *tat*, под которым в древности воспринимались представители восточноиранских народов. Но если читать вместе *tat* и *ap*, то мы получаем человека говорящего на арийских языках. Как следует из текстов древнейших образцов устной традиции народов Евразии на территории Великой степи первоначально жили татары и монголы, потомки Алаша-хана. Этот эпоним, олицетворяющий раннеконеводческую историю Евразии служит своеобразным символом, а также мощным началом единения кочевников. Внутренний порядок и сосуществование в среде Великой степи многочисленных племен связаны их верой в свое происхождение от легендарного Алаша [4, 300]. Основоположник парфянской династии великий Арсак также был представителем Великой степи, что зафиксировано в устной традиции казахов и саха. По всей видимости он представлял татарское, то есть арийское крыло племен Великой степи, в отличие от саков – носителей туранских традиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата: Казучпедгги, 1959.
2. Арриан Луций Флавий. Поход Александра. Перевод с древнегреч. М.Е.Сергеенко. М.-Л., 1962 (Приложение: Арриан. Парфика в изложении Фотия. Перевод Д.В.Мещанского. Мириобиблион.).
3. Артыкбаев Ж.О. Казахское сказание о джигите Алтай: общие мотивы в этногенеалогических сюжетах казахов и саха Всадники Северной Азии и рождение этноса. Этногенез и этническая история саха. Новосибирск, 2014, с.185-197.
4. Артыкбаев Ж.О. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. Астана-М., 2017.
5. Артыкбаев Ж.О. Первопредок саха – Елтай батыр (Элдей батыр) в историко-генеалогических сказаниях казахских племен Адай и Баганалы-Найман // Северо-Восточный гуманитарный Вестник. 2016, № 1 (14), с.5-14.
6. Гафуров Б. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Москва, 1972.
7. Геродот. История в девяти книгах / Перевод с древнегреч. Г. Мищенко. – 2-е. изд. Москва, 1888.
8. Демесінұлы К. «Адай тарихын екі мыңжылдықтан әрі іздеу керек» // <http://old.abai.kz/content/kopbol-demesinyly-adai-tarikhyn-ekimynzhyldyktan-eri-izdeu-kerek>; <https://abai.kz/post/14218>. дата обр. 20.10.2020
9. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата, 1992.
10. Көпейұлы М.-Ж. Шығармалары. Т. 1–20. т.9. Павлодар, 2013.
11. Ксенофонт Г.В. Элэйада: материалы по мифологии и легендарной истории якутов (Отв.ред. акад. А.П.Окладников. Академия наук СССР, Сибирское отделение. Якутский филиал. Институт языка, литературы и истории). №21, М., 1977.
12. Назарбекұлы С., Жылқышыұлы Ж. Қазақ халқының шежіре тарихы. Адай тайпасы. 1 т. Алматы, 2015.
13. Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т. 1–3. 2 т, стб. 2137. М., 1958,
14. Ру Жан-Поль. История Ирана и иранцев. От истоков до наших дней. СПб, 2012.
15. Сейдімбек А. (Тарақты). Балталы, Баганалы, ел аман бол. Алматы, 1993,
16. Страбон. География. Перевод Г.А.Стратановского. Книга XI, глава 3, М., 1994.

17. Таиров А.Д. Ранние кочевники урало-казахстанских степей в VII–II вв. до н.э. М., 2005.
18. Халид Қ. Тауарих хамса шархи. Алматы, 1992
19. Юстин Марк Юниан. Эпитома сочинении Помпея Трога «История Филиппа». Книга XLI. СПб, 2005.

QAZAX VƏ SAKLARIN ŞİFAHİ ƏDƏBİYYATINDA PARFİYANIN HAKİM SÜLALƏSİ VƏ BÖYÜK ÇÖL

J.O.ARTYKBAEV

XÜLASƏ

Məqalə Böyük Çöl tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən birinə həsr edilmişdir. Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının süqutundan sonra köçərilər böyük qruplarla Selevki ərazilərinə yayılırlar. Bu da yeni güclü Parfiya dövlətinin yaranmasına səbəb olur. Arsakilər sülaləsinin rəhbərlik etdiyi Parfiya dövləti Roma imperiyasına qarşı duruş gətirə bilmişdi.

Müəllif sak və Aday adlı qazax tayfalarına aid tarixi hekayətlər əsasında Parfiya hakim sülaləsinin mənşəyi ilə bağlı maraqlı bir fərziyyə irəli sürmüşdür.

Açar sözlər: Parfiya, Böyük Çöl, saklar, qazaxlar, ərsaklar

THE PARTHIAN RULING DYNASTY AND THE GREAT STEPPE IN THE ORAL TRADITION OF THE KAZAKHS AND SAKHA

Zh.O.ARTYKBAEV

SUMMARY

The article is devoted to one of the most difficult periods in the history of the Great Steppe. After the collapse of the empire of Alexander the Great, large groups of nomads infiltrate into the Seleucid domain, which leads to the formation of a new powerful state. After that, Parthia opposed the Roman Empire under the leadership of the steppe dynasty of Arsakids.

The author puts forward an interesting hypothesis about the origin of the ruling dynasty of Parthia based on the interpretation of historical legends of the Sakha and the Kazakh tribe Adai.

Keywords: Parthia, Great Steppe, the Sakha, the Kazakh, dynasty of Arsakids

The article was written within the framework of the scientific project "AR08856996 Conceptual space of sacred texts in Mangistau (zhyrau poetic texts, epitaph texts, petroglyphs)", funded by a grant from the Ministry of Education and Science of the Kazakhstan Republic

UOT 94 (479.24)

**ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN ELMİ-PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİNİN
İLK MƏRHƏLƏSİ: PARİS DÖVRÜ (1888-1894-cü illər)**

K.T.NƏCƏFOVA*

Elmi məqalədə Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində dərin iz qoymuş mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlunun ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşmasında Paris elmi-ədəbi mühitinin və mətbuatının müstəsna rolundan bəhs olunur. Bununla yanaşı, məqalədə Əhməd bəy Ağaoğlunun elmi-publisistik fəaliyyətinin başlanmasında Fransa mətbuatının yeri və rolu müəyyənləşdirilir, “La Nouvelle Revue” jurnalı və “Journal des Debats” qəzeti ilə bir sırada “La Revue bleue politique et litteraire” və “Journal de Economists” dərgilərində dərc olunmuş əsərləri elmi cəhətdən təhlil olunur. Elmi məqalədə, həmçinin Əhməd bəy Ağaoğlunun ictimai-siyasi görüşlərinin təkamüllü inkişafı və XX əsrin əvvəllərində tam formalaşması prosesi də izlənilir.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, Ernst Renan, Ecole des Hautes, fransız mətbuatı, ictimai-siyasi görüşlər

Giriş. XIX əsrin son rübü - XX əsrin əvvəllərində dünyada və Rusiya imperiyasında gedən dərin iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin fonunda Azərbaycanda formalaşan milli hərəkatın rəhbərlərindən biri də Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur.

Çarizmin senzura məngənəsində boğulan, sadə vətəndaş haqları uğrunda mübarizədən yorğun düşüb ətalətə bürünən Azərbaycan mətbuatına yeni təfəkkür tərzini gətirən Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində milli oyanış hərəkatının ön sıralarında olmuş, Qərb sivilizasiyasının liberal görüşlərini Şərqi minilliklərlə formalaşan əvəzsiz dəyərlərinə uyğunlaşdırmağa çalışmış, Əli bəy Hüseynzadə və Əlimərdan bəy Topşubaşovla birlikdə milli təfəkkürümüzün təməl prinsiplərini işləyib hazırlamışdı.

Azərbaycan ictimai fikrinin böyük nümayəndələrindən biri, görkəmli publisist, tənqidçi, tanınmış hüquqşünas və şərqşünas alim Əhməd bəy Ağaoğlunun 150 illik yubileyinin keşirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 aprel 2019-cu il tarixli fərmanında göstərildiyi kimi, bu cəsur və fədakar ziyalı ümumxalq mənafeyinin qorunması naminə çoxşaxəli, gərgin və məhsuldar fəaliyyət göstərmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu ötən əsrin əvvəl-

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; kamalanacafova@bsu.edu.az;
ORCID İD: 0000-0003-1711-7937*

lərindən etibarən Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarında cərəyan edən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak etmiş, parlaq bədii publisistik və dolğun elmi-nəzəri irs yaratmış, Azərbaycanın ədəbi-mədəni və sosial-fəlsəfi fikir xəzinəsinin yeni ideya və konsepsiyalarla daha da zənginləşməsində diqqətəlayiq xidmətlər göstərmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlunun ictimai problemləri mənəvi - əxlaqi aspektdə işıqlandıran, cəmiyyəti tərəqqiyə doğru yönəlməyə və qabaqcıl dünya mədəniyyətindən bəhrələnməklə yeniləşməyə çağıran geniş mövzu dairəsinə dərin məzmunlu əsərləri Azərbaycan maarifçiliyinə mühüm töhfədir [1].

Məhz Əhməd bəy Ağaoğlunun ideyası və birbaşa rəhbərliyi ilə qurulan “Difai” partiyası vasitəsilə erməni şovinizminə qarşı cavab zərbəsi vurulmuş, milli burjuaziyanın sərvəti, ziyalı zümrəsinin zəkası xalqın gücü ilə birləşdirilmiş və Azərbaycan millətinin zülmə və istibdada qarşı ümumxalq mübarizəsi “Daşnaksutyun” partiyasının Azərbaycan xalqını məhv etmək və Azərbaycanın xarabaları üzərində erməni xalqının xoşbəxt gələcəyini təmin etmək planlarını puça çıxarmışdır. Ə. Ağaoğlu istər mətbuatda, istərsə də, yüksək kürsülərdən cəsərtli çıxışları ilə sənədlər və faktlar əsasında Qafqazda erməni terrorizmi məsələsini gündəmə gətirərək çar hökumətinin müstəmləkə siyasətinin antitürk, ermənipərəst mahiyyətini üzə çıxarmışdı.

Bu gün fəxrlə deyə bilərik ki, 8 noyabr 2020-ci ildə Müzəffər Azərbaycan Ordusunun tarixi əhəmiyyətli xüsusi əməliyyatı ilə işğaldan azad olmuş Şuşanı Avropada və Türkiyədə layiqincə təmsil edən ziyalılar sırasında Əhməd bəy Ağaoğlunun özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində dərin iz qoymuş mütəfəkkirin ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşmasında nüfuzlu Sorbonna Universitetində təhsil aldığı dövrdə daxil olduğu Paris elmi-ədəbi mühitinin və mətbuatının müstəsna rolu olmuşdur.

Əsas hissə. Azərbaycan türklərindən Fransaya təhsil almağa gedən ilk gənc olan Əhməd Ağaoğlu Peterburqdan Parisə getmək qərarını qəbul edəndə 19 yaşı var idi. Şuşada real məktəbin 7-ci, Tiflisdə isə sonuncu – 8-ci sinfini başa vurub Rusiyanın ali məktəblərində təhsil almaq hüququ qazanan Əhməd bəy 1887-ci ilin yayında Texnologiya İnstitutuna daxil olmaq niyyəti ilə Sankt-Peterburqa gəlir və burada Qafqazdan olan 35-40 gənc arasında sonralar birlikdə çalışacaqları Əli bəy Hüseynzadə və Əlimərdan bəy Topçubaşov ilə rastlaşır. Lakin tale onu daha uzaqlara – Fransaya, məşhur Sorbonna universitetinə aparır. Sankt-Peterburq şəhərinin əsasının qoyulmasının 200 illiyi münasibəti ilə “Kaspi” qəzetində dərc etdirdiyi “Peterburq xatirələri” adlı məqaləsində Əhməd bəy Texnologiya İnstitutunda bu hadisənin səbəbini belə izah edir: “... antisemitist rus “çinovnik-professor” məni yəhudi sayaraq tələbə adını qazanmama imkan vermədiyini üçün hiddətimdən ertəsi gün Rusiyanı tərک etdim, Fransaya yollandım” [3].

Ağaoğlunun yaxın dostlarından və ilk bioqraflarından Yusuf Akçura isə özünün “Türkçülüyn tarixi” kitabında tamamilə fərqli bir versiya irəli sürür: “Realni məktəbi bitirib yüksək təhsil üçün Peterburqa gedib “Institut Polite-

chnique” müsabiqə sınağında uğur qazandısa da, sonra gözləri ağrıdığından məmləkətə dönməli oldu. Gözləri yaxşılaşınca 1888-ci ilin əvvəllərində təhsilini tamamlamaq üçün Parisə getdi. Parisə çatan kimi ilk işi yarımçıq öyrəndiyi fransızcanı tamamlamaq oldu” [2, 246].

Əhməd bəyin Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan “Tərcümeyi-hali-acizanəm” adlı əlyazma bioqrafiyasında da hadisələr təxminən eyni şəkildə izah olunur: “...Məktəbi-məzkurədən (Tiflis real məktəbi nəzərdə tutulur) şəhadətnamə istehsal edərək mərkəzi-hökumətə, Peterburqa əzimet eylədim. Orada... mühəndis məktəbi-alisinə girdim. İqlimin abü həvası ilə imtizac edəmədiyimdən bir sənə sonra Parisə əzimet ilə hüquq məktəbinə girdim” [5, v.2].

Əgər nəzərə alsaq ki, XIX əsrin son rübündə çarlıqda velikorus şovinizmi özünün pik həddinə çatmış və “özgə xalq”ların nümayəndələrinin sıxışdırılması isə adı hala çevrilmişdi [13, 17], onda müəllifin birinci versiyasının həqiqəti əks etdirdiyini qəbul etmək daha məqsədəuyğun olardı. Çünki əlyazma bioqrafiyasında deyildiyinin əksinə olaraq ailənin razılığını almadan Parisə yollanan Əhməd bəy ilk dövrdə orada maddi sıxıntılar içində keçirdiyi çətin günləri, sonralar, həyatının imtahan çağları adlandırmışdı. İnadkar olduğu qədər əzmlə və prinsipial gənc olan Əhməd bəy məhz bu keyfiyyətləri sayəsində düşdüüyü bu çətin vəziyyətdən üzüağ çıxmış, dostlarının yardımını ilə altı aydan sonra fransız dilini mükəmməl şəkildə mənimsəməyə nail olmuşdu: “Evdən yalnız günortadan sonra çıxırdım. Getdiyim yer Panteonla rəsədxananın arası idi. Bəzən Sent-Jenevyeu kitabxanasına baş çəkər və tapa bilmədiyim kitabları orada oxuyardım. Amma vaxtım ən çox Odeon qalereyası ilə Lüksemburq bağlarında keçirərdim. O zaman fransız dilini öyrənmək üçün seçdiyim Alfred de Müsso ilə Lamartini də orada oxuyar, bəzən isə oxuduqlarımı əzbərləyərdim” [4, 66].

1888-ci ilin yayında mühazirələri dinləmək üçün College de Franca gələn Əhməd bəy, tarixşünaslıq və filologiya sahəsində tədqiqatçılar hazırlamaq məqsədilə College de Francın tərkibində açılan Ecole Pratique des Hautes Etudes - Ali Təcrübi Tədqiqatlar Məktəbinin (1868) Tarix və ədəbiyyat bölümünün fransız şərşünası, qədim fars mətnlərinin, ilk növbədə isə “Avesta”nın tərcüməçisi və tədqiqatçısı kimi tanınan professor Ceyms Darmesteterin (1849-1894) mühazirələrini dinləməyi qərara alır. Elə ilk mühazirədə Firdovsinin “Şahnamə” eposundan bir beyti leksik-semantik baxımdan incələyən Darmesteterin “gül” kəlməsinin uğradığı dəyişikliklərə verdiyi izah dinləyici Əhməd bəydə dərin təəssürat yaradır [3, 71-72]. Çox keçmir ki, fars dilini bilməsi və Şərq tarixinə, mədəniyyətinə bələd olması onu Ceyms Darmesteterin sevimli tələbəsinə çevirir. Ecole des Hautesdə qədim fars dilini tədris edən bu yəhudi əsilli alim 1875-ci ildə “Avesta” ilə bağlı dissertasiya işini müdafiə etmişdi. Tədqiqatın nəticələri kimi 1880-90-cı illərdə “Hindistan məktubları”, “Fars poeziyasının mənşəyi”, “İsrail peyğəmbərləri”, “Şərq məktubları” kitablarını nəşr etdirmişdi. “Revue de Paris” (“Paris məcmuəsi”) adlı ədəbi-siyasi jurnalın

redaktoru idi, “Revue Asiatique”nin (“Asiya məcmuəsi”) nəşrində yaxından iştirak edirdi [7, 5-6]. 1892-1893-cü illərdə Ceyms Darmesteterin tarixi-filoloji şərhilə birlikdə “Avesta” Parisdə üç cildə çap olunmuşdu. Ehtimal olunur ki, fransız alimin bu şərhlərində fars dilini mükəmməl bilən tələbəsi Əhməd bəy Ağaoğlunun da öz payı olmuşdur.

Qısa zamanda Ceyms Darmesteterin qeyri-rəsmi asistenti kimi universitetdə onun yaxın köməkçisinə çevrilmiş Əhməd bəy məhz onun vasitəsilə Parisin elmi və mədəni mühitinə daxil olur, professor Ernst Renan (1823-1892) və “Le Nouvelle Revue” məcmuəsinin nəşiri xanım Cülyetta Adam (1836-1936) ilə tanış olur [15, 893]. Bu barədə Əhməd bəy sonralar yazırdı: “Professor Ceyms Darmesteterin sevgisini qazandım. O, haqqımda unudulmaz yaxşılıqlar və qeyrətlər göstərməyə başladı. Məni evinə dəvət etdi. Parisdə önəmli bir ədəbi salon sahibəsi kimi tanınan və Paris ədibləri arasında seçkin bir yer qazanmış olan xanım Meri Robinsonla tanış etdi. Mən də Robinsonun salonuna müntəzəm davam edilməyə başladım. Bu salonun ziyarətçiləri arasında o zaman Fransanın məşhur alim və ədiblər sayılan Ernst Renan, Hippolit Ten, Qaston Paris, Yulius Oppert, madam və müsyö Dielafo kimi şəxslər vardı. Ev sahibəsi məni onlara təqdim elədi” [4, 250].

Sorbonna universitetinin nəzdindəki Siyasi Elmlər Məktəbinin (Ecole Libre des Sciences Politiques) qurucusu kimi tanınan İppolit Ten görkəmli filosof, yazıçı, tarixçi, psixoloq idi. Qaston Paris 1901-ci ildə yeni təsis edilən Nobel mükafatının ilk nominantlarından olmuşdu, görkəmli yazıçı və alim idi. Qədim Şərq dillərinin və tarixinin mahir tədqiqatçısı Yulius Oppert Fransa Mixi Yazılar Akademiyasının üzvü, “Midiya xalqı və onun dili” kitabının müəllifi idi. Marsel Avqust Dielafo görkəmli arxeoloq və sənət tarixçisi idi. Xanımı, görkəmli iranşünas Ceyn Meqrenin köməkliyi ilə hazırladığı 5 cildlik “Qədim İrənin incəsənəti” kitabı ilə şöhrət qazanmışdı.

XIX əsr fransız elmi və ictimai fikrinə istiqamət verən ziyalılardan sayılan Ernst Renan 1879-cu ildən Fransız Akademiyasının üzvü və Fransa Asiya Cəmiyyətinin prezidenti idi. 1884-cü ildə College de Fransın rektoru olmuşdu. Yazıçı, tarixçi - filoloq alim “Xristianlığın mənşəyinin tarixi”, “İsrail xalqının tarixi” kimi fundamental elmi əsərlərin, “Millət nədir?”, “İslam və elm”, “Sivilizasiya tarixində sami xalqların yeri” və s. kitablarının müəllifi idi. Ə.Renanın “İsanın həyatı” kitabında sərgilədiyi müstəqil fəlsəfi görüşü isə ənənəvi kilsə əhkamları ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Əhməd bəy Ağaoğlunun Fransanın intellektual dairələri ilə əlaqələrindən söz açan Yusif Akçura yazırdı: “Bu zaman Əhməd bəy Parisin alimləri, ədibləri ilə tanış olur. Alim və ədiblərin toplandıqları salonlarda qəbul edilir. Paris həyatına bələdliyi olanlar bunun o qədər də asan olmadığını bilirlər. Bir-iki il ərzində alimlərin və ədiblərin toplandıqları salonlara yol tapmaq və sonra da həmin toplantılara davam edə bilmək üçün Əhməd bəyin özünü müəllimlərə ciddən təqdir etdirmiş olması vacib idi” [2, 250].

1891-ci il fevralın 2-də Ernst Renan Əhməd bəyi “La Nouvelle Revue”

jurnalının sahibi xanım Jülyetta Adama “cənab Jeyms Darmstater tərəfindən tövsiyə olunan çox dəyərli fars gənci kimi” təqdim edir. Tövsiyyədə Cənab Ağayevin məcmuəyə öz ölkəsi haqda olduqca dəyərli araşdırmalar təqdim edə biləcəyi qeyd olunur, fransızcasının çox yaxşı olması vurğulanmışdır: “Cənab Darmstater onun yazı üslubunun mükəmməl hala gəlməsi üçün kiçik redaktə aparılmasını yetərli sayır”.

Əhməd bəyin özünün də söylədiyi kimi “Qarabağ, Şirvan ilə birlikdə türk mədəniyyətinin, türk musiqisinin, ədəbiyyatının və eləcə də türk millətçiliyinin beşiyi olan Azərbaycan” [5, 112] türkünün, gələcəkdə türkçülük ideologiyasının banilərindən biri olan bir şəxsin tarixi-mifoloji “İran-Turan” dilemmasının əks tərəfində dayanması ilk baxışdan qeyri-inandırıcı və xoşagəlməz təsir bağışlayır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Ağaoğlu türkçülük düşüncəsinə bircən-birə gəlməmişdi və bu dövrdə Azərbaycan ziyalılarının milli kimlik axtarışlarında “türkçülük” düşüncəsi hələ ön plana çıxa bilməmişdi. Fransadakı rus icması kifayət qədər böyük və imkanlı olsa da, Əhməd bəy kimi qeyri-slavyan mənşəli rus təbəələrinə xüsusi ehtiyac duyulmurdu. Əhməd bəy isə, Parisə rus şovinizmindən, imperiyanın milli ayrı-seçkilik siyasətindən incik düşərək gəlmişdi.

Əgər nəzərə alsaq ki, dil milli şüurun formalaşması, həm də ifadəsində ən başlıca vasitələrdən biridir, Əhməd bəyin özünü Azərbaycan türkü kimi hiss etməsi və bu mövzunu ələ alması üçün hələ böyük bir təcrübəyə ehtiyacı vardı. O, fars və ərəb dillərindən özəl dərs almış, Şuşa realnı məktəbdə rusca, ali məktəbdə isə fransız dilində təhsil almışdı. Yazarığa isə fransız dilində və İran mövzusunda başlamışdı.

Holly Şissler hesab edir ki, onun özünü “iranlı” kimi təqdim etməsində müəyyən mənada şəraitdən yararlanma meylləri də var idi. Çünki, Osmanlı dövlətindən fərqli olaraq Avropa üçün tədqiq olunmamış məkan kimi qalmaqda davam edən İranın tarixi, mədəniyyəti və ən əsası, bu dövrdə arilik nəzəriyyəsinin elmi-ictimai fikrin gündəmində olması, fransızca bilən, Avropa təfəkkürünə malik “iranlı” üçün Parisdə geniş imkanlar açılırdı: “Əhməd bəy, hətta “özünü gerçəkdə türk, yaxud azərbaycanlı hesab etsə də, qatıldığı Avropa mədəni mühitində nüfuz qazanmaq üçün fərqli eyniyyəti - “ariliyi” qəbul etməli olmuşdu” [7].

Hesab edirik ki, Əhməd bəyin fars millətinə, dilinə və mədəniyyətinə mənsubluqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Əksinə, “hümmətçilikdən” türkçülüyə gedən yolda bu onun tərəfindən dəf edilməsi zəruri olan keçici bir mərhələ idi. Onun “iranlı” kimi fəaliyyət göstərdiyi Parisdən qismən türkçü kimi Vətənə dönməsi, xüsusilə də II Sultan Əbdülhəmid rejiminə müxalifətdə dayanan “gənc türklər” hərəkatının tanınmış nümayəndələri ilə əlaqələri və gələcəkdə türkçülük ideya cərəyanının liderlərindən biri kimi tanınması bunun isbatıdır. Beləliklə, Əhməd bəyin türk milliyyətçiliyinə gedən yolunun rus təbəəliyindən və fars mədəni-məzhəb arealından keçməsi nəinki, gələcəkdə onun inanclı bir türkçü kimi yetişməsinə, hətta bu hərəkatın liderlərindən birinə çevrilməsinə

mane ola bilməmişdi.

Beləliklə, “Le Nouvelle Revue” jurnalı tezliklə Əhməd bəyin şəxsində elmi düşüncəyə və maraqlı yazı üslubuna malik bir müəllif tapmış oldu. “Ağaoğlunun madam Adamla əməkdaşlığı onun əsrin sonlarındakı Fransanın mədəni və siyasi dairələrinin ən parlaq nümayəndələri ilə əlaqə qurmasına imkan yaratdı”.

Daim axtarışda olan Ə.Ağaoğlu Fransada təhsil alarkən Universitetlərin kitabxanalarının zəngin fondlarından istifadə edərək araşdırma və tədqiqatlar aparmaqla Avropa həyatını öyrənməyə çalışır və bu həyatı Şərq həyat tərzi ilə müqayisə edib bəzi nəticələrə gəlməyə çalışır. Bu mülahizələrin bəzilərində rast gəldiyimiz təzadlar da onun istifadə etdiyi qaynaqlardan aldığı məlumatlarla uzlaşmayan yaşadığı real həyatın müəyyən məqamlarıyla izah olunur.

Buna bir neçə misal gətirmək də olar. O, Parisdə olarkən Şərq və Qərb dünyasını qarşılaşdırmağa səbəb olmuş bir xoşa gəlməyən hadisənin şahidi olur. Fransaya gəlişindən bir il sonra - yəni 1889-cu ildə fransız inqilabının 100-cü ildönümü münasibəti ilə açılan dünya miqyaslı sərgidə İran (Qacarlar) şahı Nəsrəddin Şah ilə Fransa Prezidenti M.François Sadi Carnotu - azad Qərbin lideri ilə Şərqlin despot liderini ilk dəfə yan-yanı görəndən Ə.Ağaoğlu özünün ilk müqayisəsini aparır: “Prezident nə qədər sadə geyimli, rəftarlı idisə, şah bir o qədər dəbdəbəli və qəddar idi” [9, 15].

Əhməd bəyin Paris mətbuatında dərc olunan ilk məqaləsinin yazılma tarixçəsi isə belə olmuşdur. 1890-cı ilin yayında əlində kəşkül və əsa Paris küçələrində dolaşaraq uca səslə mərsiyə oxuyan bir əfqan dərvişin Fransa polisi tərəfindən yersiz-yurdsuz sərsəri kimi həbs edilməsi barədə qəzetlərdən xəbər tutan Əhməd bəy onu mənzilində saxlamaq şərti ilə həbsdən çıxarır, sonra isə, müəllimi Darmesteter və digər şərqşünaslarla tanış edir. Bəlli olur ki, Nəsrəddin şah Qacarin Fransa paytaxtına səfər etməsindən xəbər tutan bu şəxs “Bir halda ki, İran şahı Parisə gedib, mən ki, dünyanın şahıyam, mən niyə getməyim?” deyərək yola çıxmış, amma mənzil başında gözləmədiyi bir mənzərə ilə rastlaşaraq məhbəsə düşmüşdür [3, 251]. “Çox yaraşığı, uca boylu, əsmər və dolğun üzlü, köksünə qədər uzanan qalın qara saqqallı, üzəri təsbəhlərlə örtülüdür” [3, 251] bu qəribə təriqət adamı hər kəsdə böyük maraq və rəğbət doğurur. Professor Darmesteter tələbəsinə dərvişin söhbətləri əsasında yazı hazırlamağı tapşırır. Dərhal qələmə alınan “Dərvişin etirafı” (“Confession du Dervish”) məqaləsi onun kiçik müqəddiməsi ilə “Journal des Debats”da çap olunur. Əhməd bəy xatirələrində dərvişin tarixçəsini anlatdıqdan sonra yazırdı: “Mənim birinci dəfə mətbuat sahəsinə atılmam bu şəkildə başlandı və o gündən bu günə qədər taleyimi müəyyənləşdirdi” [2, 252].

“Dərvişin etirafı” Darmesteterin ön sözüylə “Journal des Debats” qəzetinin 27 sentyabr 1891-ci il tarixli sayında çap edilmişdi. Y.Akçura bu barədə yazırdı: “Demək olar ki, Ağaoğlu Əhməd bəy hələ 21 yaşında ikən yazarlığa fransızca bir məqalə yazaraq 1890-cı ildə Parisdə başlamış olur. Onu mətbuata bir ön sözlə təqdim edən şəxs o zamanın məşhur fransız alimlərindən olan

ustadı Ceyms Darmesteter idi. Məqalədə əfqan dərvişə istinadən Şərqin fəlsəfə və təsəvvüfündən, həyat və ədəbiyyatından bəhs edilməkdədir. Məqalənin qaralaması və ya basılmış variantı bu gün Əhməd bəyin özündə də yoxdur” [2, 252].

Lakin əslində “Dərvişin etirafı” məqaləsi Əhməd bəyin fransız mətbuatında ilk yazısı deyildi. Çünki onun “Əhməd bəy Ağayev” imzalı “Fars qadınları” (“La Femme Persane”) adlı ilk yazı eyni ildə, amma altı ay əvvəl Jülyetta Adamın “La Nouvelle Revue” jurnalının mart-aprel saylarında çap olunmuşdu. Məqalə fransız elmi mühitində maraqla qarşılanan “Fars cəmiyyəti” (“La Societe persane”) ümumi başlığı altındakı yeddi məqalədən ibarət silsilə yazılardan birincisi idi. “Fars cəmiyyəti” ümumi başlığı altında çap olunan silsilə məqaləsinə “Fars qadınları” məqaləsindən başqa aşağıdakı yazılar daxil idi: “Ruhanilər”, “Din və dini təriqətlər”, “Teatr və onun xüsusiyyətləri”, “Xalq təhsili və ədəbiyyat”, “Fars hökuməti və farslarda dövlətçilik duyğusu”, “Avropalılar İranda”. Bu məqalələr digər Avropa ölkələrində də diqqət çəkmişdi. Romada nəşr olunan “Minerva” jurnalı onun “Fars cəmiyyəti: Xalq təhsili və ədəbiyyat” yazısını italyan dilinə çevirərək çap etmişdi. Bütünlükdə isə, yuxarıda sadalanan məqalələrə XIX əsrin son rübündə dərin ictimai, iqtisadi və mənəvi böhran içərisində olan İran cəmiyyətinin gerçək mənzərəsinin ən fərqli, həssas və mühüm rəqəmlərdən yaranan monoqrafik bir araşdırmanın hissələri kimi də baxmaq mümkündür. Bu silsilədən ilk üç məqalə eyni zamanda rusca çıxan “Qafqaz” qəzetinin 31 mart 1892-ci il tarixli 86-cı sayında “Əhməd bəy” imzası ilə də dərc olunmuşdur.

Elmdə və publisistikada hələ ilk addımlarını atan Ə.Ağaoğlu eyni mövzuya müraciət edən avropalı həmkarlarından fərqli olaraq İran mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, ölkədə baş verən prosesləri daha obyektiv və təəssübkeşlik hissi ilə əks etdirməklə yanaşı, İran rejimini və Britaniya müstəmləkəçiliyini ittiham etməkdən belə çəkinməmişdi.

O, müsəlman ölkələrində savadsızlıq və cəhəlin hökm sürdüyü bir şəraitdə İranda öz demokratik fikirlərini açıq şəkildə ifadə edən din xadimlərini mütərəqqi qüvvə sayırdı. Halal, saf və müdrik müctəhidlərin cəmiyyət həyatında çox şeyi müsbətə doğru dəyişə biləcəklərinə inanırdı. İslamın “qızıl dövrünə” müraciət edən Əhməd bəy Ərəb xilafətinin hakimiyyətini Avropanın mərkəzinə qədər genişləndirməsini ilk növbədə müsəlmanların elmi biliklərə daha geniş şəkildə yiyələnməsi, cəmiyyətdə ictimai tərəqqiyə nail olunması ilə bağlayırdı. Xəlifə institutunun aradan qaldırılmasını islamın birliyinə, mədəni və mənəvi səviyyəsinə endirilən zərbə kimi dəyərləndirirdi.

“İran cəmiyyəti” silsiləsindən olan “Ruhanilər” araşdırmasında dini və dünyəvi hakimiyyətin fərqli əllərdə olmasından yaranan problemlərdən çıxış yolu kimi (şah və onun əshabələri özlərini Nuşirəvan taxt-tacının, din adamları isə ərəblərin varisləri sayırdılar) “şah həzrətlərinin məsələni nəzarət altına alıb iyerarxik bir təşkilat qurması” təklifini irəli sürür və məhz bu yolla “sivil hakimiyyətin dini iqtidarın boyunduruğunu öz əlində tutacağına və bir millətin

içerisində iki ayrı dövlətin yaranması sıxıntısının aradan qalxacağına” inanırdı.

“İran hökuməti və farslarda dövlətçilik duyğusu” məqaləsində Əhməd bəy bir neçə il əvvəl Marsel çölündə və Eyfel qülləsinin yaxınlığında despot ədalarını gözləri ilə gördüyü Nəsrəddin şahı, eləcə də onun şəxsiində əsrlər boyu doğma xalqlarına qənim kəsilmiş şərqli hakimi-mütləqləri, şahın zəifliyindən yararlanaraq İranın daxili işlərinə qarışan, onun sərvətlərini çapıb-talayan Qərbi, ilk növbədə isə Britaniya imperiyasını kəskin tənqid edirdi. İranda və digər Şərq ölkələrində Avropa imperializminin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizənin hər iki aspektdə - həm yerli müstəbidlərə, həm də xarici işğal qüvvələrinə qarşı aparılmasını xalqın təbii hüququ sayırdı.

“Fars cəmiyyəti: Teatr və onun xüsusiyyətləri” məqaləsində Əhməd bəy İranın gələcəyini Avropada təhsil alan və yetişməkdə olan yeni ziyalı nəslin fəaliyyəti ilə bağlayırdı: “Davranışları və kübar hərəkətləri ilə onlar sizə tam bir parisli təsiri bağışlaya bilərlər. Amma daha yaxından tanıyınca bu Paris cilvəsi altında əl dəyməmiş, bakir və bəsit Şərq ruhunu görə bilərsiniz. Onlar vətənlərinə döndükləri zaman heç bir tənqid qəbul etməyən ifrat avropalılılaşmış asiya olurlar. Şərqdə doğulub böyüyənlər onları “şikəst”, yaxud “itirilmiş adam” sayırlar. Bu adamlar, həmin epitetləri öz pozulmuş mənəviyyatları və ölkələrinə vurduqları ziyanla doğruldurlar” [7, 14]. Qeyd etmək lazımdır ki, vətəninə “firəng Əhməd” ləqəbi qazanan müəllif özü də həmin aqibətdən xilas ola bilməmişdi. Əhməd Ağaoğluna görə, Avropa həyat tərzi və düşüncəsinin faydalı şəkildə Şərq mühitinə və mədəniyyətinə daxil ola bilməsi üçün onun filtdən keçirilərək şərqli ruhuna uyğun hala salınması lazımdı. Parisdən qayıtdıqdan sonra bu iş on illər boyu onun publisist, ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini təşkil etmişdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu həyatının Paris dövründə “La Nouvelle Revue” jurnalı və “Journal des Debats” qəzeti ilə bir sırada “La Revue bleue politique et litteraire” və “Journal de Economists” kimi fransız dilli nəşrlərdə də iştirak etmişdi. “La Revue bleue”də onun “Müsəlman dünyası. Yaxınlarda nəşr olunan bir kitab haqqında”, “Farslar və ingilislər”, iqtisadi məzmunlu dərgidə isə “Fars iqtisadiyyatı, maliyyəsi və ticarəti” kimi yazıları işıq üzə görmüşdü [7, 18].

Nəhayət, Parisdə təhsil aldığı dövrdə müəllimi Ceyms Darmesteterlə birlikdə 1892-ci ilin sentyabrında Londonda keçirilən Avropa Şərqsünasların IX Beynəlxalq konqresinin işinə qatılmış və İran bölməsində “Şiə dinində məz-dəki inancları” mövzusunda maraqlı elmi məruzə ilə çıxış etmiş, Məhəmməd peyğəmbərin yaxın əshabələrindən olan Salman əl-Farsinin İslamda və bütünlükdə, İran amilinin şiəliyin formalaşmasına mühüm təsirindən bəhs etmişdir. Həmin məruzənin fransızca mətni konqresin E.Delmar Morqan tərəfindən hazırlanan materiallarında (London, 1892) və 1968-ci ildə təkrar çap olunmuşdu [5, 313].

Fransız mütəfəkkirlərlə yanaşı, Parisdə tanış olduğu türk və müsəlman ictimai-siyasi xadimlər və alimlər də Əhməd bəyin ilkin görüşlərinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Belə ki, qeyd olunan dövrdə Paris həm də II Əb-

dürlhəmid rejimindən qaçan ziyalıların toplaşdığı bir şəhər idi. Ə.Ağaoğlu 1890-cı ildə burada Gənc Türklərin tanınmış simalarından olan Əhməd Rza bəylə və Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanış olur. O, xatirələrində Cəmaləddin Əfqanini həftələrlə evində qonaq saxladığından bəhs edir. Ernest Renanla birlikdə İslam aləminin modernist mütəfəkkirlərindən sayılan Cəmaləddin Əfqani onun İslamla bağlı düşüncələrinin formalaşmasına önəmli dərəcədə təsir etmişdir. Məhz onun təsiri altında müqəddəs kitabımız - Qurani-Kərimin siyasi təsisatın, müxtəlif elmi biliklərin, ideal əxlaq əsaslarının qaynağı və müsəlmanlar üçün bir davranış kodeksi olması haqqında fikir Əhməd bəyin gələcək məqalələrinin əsas xəttini təşkil etmişdir.

Fransadakı təhsil illərində fransız inqilabının nəticəsi kimi meydana gələn cərəyanlar, xüsusilə də Qərbdə geniş yayılan liberalizm nəzəriyyələri Ə.Ağaoğlunun diqqətini cəlb etmişdir. Ə.Ağaoğlu bu nəzəriyyələrdə geniş şəkildə öz əksini tapan və fransız inqilabının təməlinə dayanan şəxsiyyət azadlığı və demokratiya anlayışlarının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmiş və bütün yazılarında bu iki anlayışın müdafiəçisi olmuşdur.

Əhməd Ağaoğlu 1891-ci ildə Hüquq məktəbini Lisan an Durda diplomu ilə bitirir. Mətbuatda dərc olunan cəsarətli yazıları ilə Paris ziyalı mühitində özünü yetkin şərqşünas – alim kimi isbat etmiş Əhməd bəy burada qalıb olduqca rahat bir həyat sürə bilirdi. Onun yaxın dostuna çevrilən Ernst Renan da Fransada qalmağa təşviq edir. E.Renanın “Sən dünya miqyaslı alim olacaq səviyyədə insansan. Məmləkətinə getmə, Şərq səni udar!” sözlərinə Əhməd bəy “Şərqi də oxumuş insanlara ehtiyacı var, sizdən öyrəndiklərimi məmləkətimdəki vətəndaşlarıma öyrədəcəyəm” [9, 22], - deyər cavab vermişdi. Bu sözlər Ə.Ağaoğlunun Paris elmi və ictimai-siyasi mühitində bir ziyalı kimi yetişməsindən və təmsil etdiyi millətin çarizmin müstəmləkə zülmündən qurtulması uğrunda ağır və məşəqqətli bir mübarizəyə hazır olmasından xəbər verirdi.

Əhməd bəyin həyatının bir sıra faktları kimi, Parisdən vətənə dönməsi məsələsi də indiyə qədər tam təsbit edilməyib. “Tərcümeyi-hali-acizanəm” əsərində o, özü bu barədə belə məlumat verir: “1894-cü ildə pədərimin irtihalı xəbərini alınca məskəni-rə`sim olan Qarabağa övdətə məcbur oldum. Məxsus Dəri-Səadət yolunu tutduraraq şu paitaxti-üzmadə o vəqtin iləri gələn ərbabifəzl və kəməli ilə şərfi-məarifəyə nail oldum. O cümlədən nam və iştihari-ələmi islamcə məruf olan mərhum Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə müsafirxaneyi-Əbdülhəmidi də mülaqat eylədim” [6, v.3].

Ağaoğlu irsinin bütün tədqiqatçıları onun 1894-cü ildə qayıtması fikrinə tərəfdar çıxsalar da, Vilayət Quliyev yeni faktlar əsasında onun Fransadan vətənə 1894-cü ildə deyil, 1893-cü ilin ortalarında döndüyünü bildirir [7, 18]. O, sonralar da fransız mətbuatı ilə əməkdaşlığını davam etdirmişdi. Onun Tiflisdə qələmə aldığı “Qafqazdan məktub” və “İrandan məktub. İranla İtaliya arasındakı diplomatik əlaqələrin kəsilməsi” adlı məqalələri “Journal des Debates”in 1894-cü il saylarında dərc olunmuşdu.

XX əsrin sonlarında Azərbaycanda milli ziyalı təbəqəsini bir yerdə tuta

bilən yeganə mərkəz 1898-ci ildən sonra Əlimərdan bəy Topçubaşovun (bəzən qısa müddətdə Həsən bəy Zərdabinin) redaktəsi ilə çıxmağa başlayan “Kaspi” qəzeti idi. Yeni redaktorun gəlməsindən sonra rusca çıxmasına baxmayaraq, bu qəzet yerli məsələlərə, milli həyatın müxtəlif sahələrinə aid yazılar çap etməyə başladı. Məhz buna görə, “Kaspi” qəzeti rusdilli milli mətbuat orqanı kimi qəbul edilir. Yazı müəlliflərinin sırasında Azərbaycanın artıq tanınmış ictimai xadimlərinə çevrilmiş şəxslər - Həsən bəy Zərdabidən tutmuş onlarca gənc qələm sahibi də vardı. Qəzetin 1898-ci ildən sonrakı dövründə məqalələrin əsas müəllifi Əhməd bəy Ağayevdi. O, tez-tez ən müxtəlif mövzularda – İslam tarixi, siyasi-ideoloji məsələlərlə bağlı, milli və beynəlxalq həyatın çeşidli yönəri, beynəlxalq siyasət haqqında onlarca məqalə dərc etdirmişdir [16, 1191].

Əhməd bəy bir cəsarətli yazar kimi, müxtəlif mövzularda yazılmış kitab və məqalələrə öz münasibətini bildirir, müəlliflərlə canlı polemikaya girməkdən çəkinmirdi. “Kaspi”nin 1899-cu il 16 mart tarixli sayında məşhur şərqşünas alim Krımskinin “Müsəlmanlıq və onun gələcəyi” adlı kitabı Əhməd bəy Ağayevin sərt tənqidinə hədəf olur. Kitabın əsas müddəaları ilə razılaşmayan Əhməd bəy farsların İslam tarixində oynadığı rolla bağlı əsaslandırılmış, maraqlı fikirlər irəli sürür. Məqalə müəllifinə görə, “qalıbları təsiri altına salmaq” qabiliyyətinə malik fars etnosu “İslamın özünü sonralar təhrif edən müxtəlif məzhəb və təriqətlər yaratdı”. Az sonra o, “Məhərrəm” başlıqlı geniş məqaləsində yenidən farsların İslam tarixində rolu mövzusunda qayıdır. O, farsların Abbasi xilafətində təsirinin artmasını və yüksək mövqeləri tutmasını izah edəndən sonra yazır: “...Farslar İslamın ürəyini gəmirmiş, hər il yeni təriqət yaratmışlar; nəzakət xatirinə və rahat olduğu üçün bu təriqətlərə dini don geyindirmiş, amma (bu təriqətlərin) mahiyyəti tamamilə siyasi olaraq qalmışdır; beləcə Zeydilər, İsmaililər, Bəttanilər, Qərmətilər və saysız başqa təriqətlər yaranmışdır” [15, 894-895].

Əhməd bəyin “xilafət üzərində İranın siyasi qəyyumluğu” adlandırdığı dövr bütpərəst monqolların hücumları və ondan sonrakı siyasi hadisələrlə qapandı. “Bu cür əlverişsiz şəraitdə belə fars müsəlmanları milli müstəqillik və onun gerçəkləşməsi uğrunda mübarizəni daha böyük əzm və inadla davam etdirmişlər”. Əhməd bəy Ağayevə görə, bu mübarizə “Səfəvi sülaləsi başda olmaqla ayrı dövlətin yaranması ilə uğurla başa çatdı. Səfəvilər seyid, yəni Hüseynin nəslindən idilər. Onlar şiiyə, yəni Əli, Hüseyn və onların davamçıları kultunu farsların milli dini elan etdilər, bu dini dəbdəbə ilə ört-basdır etmək və farsların ürəyini mümkün qədər ona bağlamaq üçün heç bir vasitədən çəkinmədilər”.

Əhməd bəy Ağayevin “Bizim millətçilər” adlı məqaləsi Paris dövrünün yanlış fikirlərindən onun tamamilə uzaqlaşdığını bir daha göstərir. O, İranın İslam tarixindəki rolu haqqında başqa bir maraqlı fikir irəli sürür. “Özünəməxsus orijinallığını, öz dilini saxlamağa” müvəffəq olmuş bu ölkə, Əhməd bəyə görə, “İslamı özü bildiyi şəkildə, özünün mənəvi ehtiyaclarına uyğun olaraq dəyişdi, öz “ərəbçiliyini” elə zorladı, ona elə pozğunluq və dekadentlik gətirdi

ki, indi də İslam özünə gələ bilmir. İslama bütün məzhəblər, bütün təfriqələr, bütün zorlamalar, subversiv nəzəriyyələr İrandan gəldi və yalnız “assimilyatora” qarşı sönməz-tükənməz nifrətlə təlqin edildi. İran bu nifrəti ört-basdır edərək, bəzən onu gizlədərək, səbrlə öz vaxtını gözlədi” [14, 285].

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, Əhməd bəy Ağayevin ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşmasında Sorbonnada aldığı ali təhsillə yanaşı, Paris elmi və ədəbi, ictimai-siyasi mühitinin böyük təsiri olmuş, milli inkişaf haqqında dahi mütəfəkkirin özünəməxsus konsepsiyasının hazırlanmasında müstəsna rol oynamışdır. Bir sivilizasiya olaraq Şərqi Qərbdən ayırmayıb, əksinə riyazi mənada birləşdirərək bölünməz bir vahid kimi görənlərlə həmfikir olan Əhməd Ağaoğlu Parisdən Vətənə yalnız mükəmməl fransız dili və ali təhsil diplomu deyil, həm də özünü təsdiq etmiş yaradıcı şəxsiyyət, ictimai xadim kimi geri dönməyi bacarmışdı. O, dünya şərqşünaslığının və islamşünaslığının vacib mərkəzlərindən birində yetişmiş, Mirzə Kazım bəydən sonra cəsarət göstərən nəinki, özünü bu sahədə sınağa bilməmiş, eyni zamanda elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul etdirməyi də bacarmışdı. Məhz Avropa mədəniyyəti və elmi ilə yaxından tanışlıq və mənimsəmə ona imkan vermişdi ki, türk millətçiliyi fikrinə birdən–birə deyil, bütün insanların (fərq etməz şərqli, yaxud qərblilə olsun) həyat, azadlıq, xoşbəxt gələcək arzularından keçərək mərhələli şəkildə gəlsin. Bu həm də elə bir dövr idi ki, Azərbaycan milli hərəkatı hələ yeni başlamış və böyük maarifçi – mütəfəkkir, milli mətbuatımızın banisi, görkəmli ictimai–siyasi xadim Həsən bəy Zərdabinin söyləri ilə “Əkinçi” mərhələsinə (1875-1904) qədəm qoymuşdu. Əhməd bəy Ağaoğlunun bu dövrə aid fikirləri də elə öz dövrünün məhsuludur, bu fikirlərdəki təzadlar isə, təhsil aldığı mühitdə formalaşmış kök salan fəlsəfi, sosioloji, tarixi, siyasi və s. görüşlərlə yanaşı, Azərbaycanda ictimai-siyasi fikrin tam olaraq formalaşmaması ilə bağlıdır. Çünki, bu mühiti o özü və onun qədər dahi olan daha iki ziyalı şəxsiyyət ilə - Əli bəy Hüseynzadə və Əlimərdan Topçubaşovla birlikdə yaradacaqdı!

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 aprel 2019-cu il tarixli Sərəncamı // <http://anl.az/el/emb/AGAAGLU/pdf/10.04.2019.pdf>
2. Akçuraoglu Y. Türkçülüğün tarixi. Bakı: Qanun, 2006, 308 s.
3. Ахмед бек Агаев. Воспоминания о Петербурге // газета “Каспий”, 14 мая 1903, №104.
4. Əhməd bəy Ağaoğlu. Xatirələr. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2019, 216 s.
5. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 392 s.
6. Əhməd bəy Ağayev. Tərcümeyi-hali-acizanəm. Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu, f.21, s.v. 403, v. 1-7
7. Quliyev V. Əhməd bəy Ağayev Paris ədəbi mühitində və mətbuatında // Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2019, s. 3-21
8. Ağaoğlu S. Bir ömür böyle geçti. İstanbul: İshak Basımevi, 1975, 187 s.
9. MİRƏHMƏDOV Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ərgünəş, 2014, 264 s.
10. İsmayil Qaspralı. Seçilmiş eserləri. Dil, edebiyat, səyahat yazıları. C. 3. İstanbul: Ötügen

- yayınları, 2008, 512 s.
11. “Kaspi” qəzeti, 25 sentyabr 1903-cü il, № 207.
 12. “Kaspi” qəzeti, 1 noyabr 1903-cü il, № 235
 13. Наджафова К. Участие интеллигенции в Азербайджанском национальном движении (1905-1918-е гг.). Баку, АДДФ, 2015, 30 с.
 14. Наджафова К. Ахмед бек Агаев об ущемлении религиозных прав мусульман России (на основе статьи «Наши националисты») // Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı, 2019, s. 278-292
 15. Наджафова К.Т. Роль Ахмед бека Агаоглу в формировании мусульманского движения в России в начале XX века // *Scientific Collection «InterConf»*, (38): with the Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference «Science, Education, Innovation: Topical Issues and Modern Aspects» (December 16-18, 2020). Tallinn, Estonia: Uhingu Teadus juhatus, 2020, pp. 808-816
<https://www.interconf.top/documents/2020.12.16-18.pdf>
 16. Наджафова К.Т. Характерные особенности зарождения, основные этапы формирования интеллигенции в Азербайджане и ее роль в пробуждении национального сознания. Ахмед бек Агаев (Агаоглу) // *Scientific Collection «InterConf»*, (39): with the Proceedings of the 8 th International Scientific and Practical Conference «Science and Practice: Implementation to Modern Society» (December 26-28, 2020). Manchester, Great Britain: Peal Press Ltd., 2020, pp. 1189-1203
<https://www.interconf.top/documents/2020.12.26-28.pdf>

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АХМЕД БЕКА АГАОГЛУ: ПАРИЖСКИЙ ПЕРИОД (1888-1894-е гг.)

К.Т.НАДЖАФОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается исключительный роль научно-литературной среды и прессы Парижа в оформлении общественно-политических воззрений мыслителя, оставившего глубокий след в истории общественно-политической мысли Азербайджана – Ахмед бека Агаоглу. В статье определяется место и роль французской печати в начале научно-публицистической деятельности Ахмед бека Агаоглу и дается научный анализ его статей этого периода на страницах газеты “Journal des Debats” и журналов “La Nouvelle Revue”, “La Revue bleue politique et litteraire” и “Journal de Economists”. Также прослеживается процесс эволюционного развития и полное оформление его взглядов в начале XX века.

Ключевые слова: Ахмед бек Агаоглу, Эрнст Ренан, Эколь дес Хаутес, французская печать, общественно-политические воззрения

**THE INITIAL STAGE OF SCIENTIFIC AND PUBLIC ACTIVITIES
OF AHMED BEK AGAOGLU: PARIS PERIOD (1888-1894)**

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

The paper examines the exceptional role of the scientific and literary environment and the press of Paris in formation the socio-political views of thinker Ahmed bey Agaoglu who made profound contribution to the history of the socio-political thought of Azerbaijan.

The manuscript defines the place and role of French press at the beginning of the scientific and journalistic activities of Ahmed bey Agaoglu and provides a scientific analysis of his papers of this period on the pages of "Journal des Debats", "La Nouvelle Revue", "La Revue bleue politique et litteraire" and "Journal de Economists". Manuscript also traces the process of evolutionary development and the complete registration of his views at the beginning of the 20th century.

Keywords: Ahmed bey Agaoglu, Ernst Renan, Ecole des Hautes, French press, socio-political views

UOT 94 (479.24)

CAVAD XANIN RUSİYA İŞĞALINA QARŞI MÜBARİZƏSİ
TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA (XIX ƏSRİN ƏVVƏLİ)

V.U.UMUDLU*

XIX əsrin əvvəlində Şərqi Gürcüstanla birlikdə Gəncə xanlığına məxsus Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqlarını işğal edən Rusiya imperiyasının növbəti hədəfi xanlığın qalan ərazilərini ələ keçirmək olmuşdur. Çar Rusiyasının Gəncə xanlığına yürüşü və qalanın mühasirəsi zamanı Cavad xanın göstərdiyi qəhrəmanlıqların Türkiyə tarixşünaslığında öyrənilmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi tarixşünaslığımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cavad xan tərəfindən müdafiənin təşkilini, işğalçılara qarşı ciddi müqavimət göstərilməsini və xan qoşunlarının əks-həmlələrini təqdir edən türk tarixçilər hadisələrin gedişini hərtərəfli şəkildə təhlil etmiş, Cavad xanın diplomatik və hərbi məharətini, şəxsi igidliklərini yüksək qiymətləndirmişlər.

Məqalədə, Türkiyə tarixçilərindən M.Saray, M.S.Bilge, C.Gökçe, A.Çeçen və digərlərinin Cavad xanın qəhrəmanlığı ilə bağlı araşdırmaları təhlil edilmiş, əldə edilən nəticələr elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır. Türkiyəli müəlliflər tərəfindən mövzunun obyektiv şəkildə işıqlandırılması Azərbaycan tarixşünaslığının zənginləşməsinə bir töhfə olmuşdur.

Açar sözlər: Gəncə xanlığı, çar Rusiyası, Cavad xan, Türkiyə tarixçiləri, Mehmet Saray

Giriş. Məlumdur ki, 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanla birlikdə Gəncə və İrəvan xanlıqlarına məxsus olan Qazax, Şəmşəddil, Borçalı, Pəmbək, Şorayel sultanlıqlarının çar Rusiyası tərəfindən ilhaq edilməsi Azərbaycan torpaqlarının işğalının əsasını qoydu. Həmin sultanlıqlara rus qoşunlarının yeridilməsi Gəncə və İrəvan xanlarının ciddi narazılığına və sonda həmin xanlıqların nəhəng Rusiya imperiyası ilə müharibəsinə səbəb oldu. Hər iki xanlıqda Rusiya imperiyasına ciddi müqavimət göstərilsə də, çoxsaylı çar qoşunları silah gücünə həmin əraziləri zəbt edə bildi.

Xanlığın çar Rusiyası tərəfindən işğalı zamanı Gəncə qalasının qəhrəman müdafiəsi və Cavad xanın göstərdiyi fədakarlıqlar Türkiyə tarixşünaslığında da yetərinə bəhs olunan mövzulardandır. Türkiyə tarixçilərindən M.Saray, J.Gökçe, M.S.Bilge və digər müəlliflərin araşdırmalarında Gəncənin müdafiəsinin təşkili, Cavad xanın qəhrəmanlığı və eləcə də qalanın ruslar tərəfindən ələ keçirilməsində ermənilərin rolu xüsusi yer tutmaqdadır. Məqalədə, həmçinin Başbakanlıq Osmanlı Arxivlərində saxlanılan bir çox sənədlər də təhlil edilərək

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçi, dosent
v.umudlu@yahoo.co.uk; ORCID ID: 0000-0002-4766-2998

elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır.

Cavad xanın qəhrəmanlığı Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində. Məlumdur ki, Gəncə xanlığını işğal etmək üçün Tiflisdə komplektləşən rus qoşunu 1803-cü il noyabrın sonlarında Şəmkir istiqamətində hərəkətə başladı. Hərbi yürüşlə yanaşı ruslar çoxsaylı məktublar yazaraq xanlığın təslim olmasını tələb edirdilər. Gəncə xanlığını idarə edən Cavad xanın isə tabe olmaq və xanlığı təslim etmək kimi fikirlərdən çox uzaq idi.

XIX əsrin əvvəlində başlayan Rusiya işğalından bəhs edən türk tarixçisi M.Saray “Azərbaycan Türkləri Tarihi” adlı əsərində Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalından geniş şəkildə bəhs etmiş, Gəncə xanlığının qəhrəman müdafiəsi və Cavad xanın rolu əsərdə xüsusilə qeyd olunmuşdur. Müəllif Azərbaycana gələn hərbi və ticarət yollarının qovuşduğu əsas məntəqədə yerləşən Gəncənin Rusiya tərəfindən işğal edilən ilk Azərbaycan xanlığı olduğunu qeyd etmişdir [8, 17]. Tarixçi C.Yücel də rusların hədəf olaraq seçdikləri ilk xanlığın Gəncə olduğunu qeyd edir [6, 78]. Rusiyanın Gəncə xanlığına işğalçı yürüşündən bəhs edən C. Gökçe yazır ki, Gəncə xanı Cavad xan daxil olmaqla bir çoxları ruslara qarşı çıxaraq canlarını fəda etdilər. Gəncə xanlığı ruslar tərəfindən işğal edildi [6, 189-190].

Rusiya qoşunlarının vəhşiliyi və Gəncənin alınmasında verdiyi çoxsaylı itkilər Türkiyə tarixçilərinin diqqətindən yayınmamış, bunun Cavad xanın rəhbərliyi ilə xalqın mübarizəsinin bir nəticəsi olduğunu qeyd etmişlər. Türkiyə tarixşünaslığının digər nümayəndəsi A.Çeçen “Türk Devletleri” adlı tədqiqat əsərində qeyd edir ki, Qafqazı istila etməyə çalışan Rusiya Gəncə və Qarabağ xanlıqlarında daha ciddi müqavimətlə üzləşmişdi, Gəncə qalası uzun müddət işğalçılara müqavimət göstərmişdi [5, 286]. Çar qoşunun qəddarlığından bəhs edən Azərbaycan əsilli tarixçi N.Keykurunun (Şeyxzamanlı) fikrincə ruslar ən çətin mübarizəni Gəncə xanlığı ilə edərək çoxlu itkilər vermişlər. Müəllif yazır: “Şəhərə girən vəhşi rus əskərləri qarşılarına çıxan hər canlı qəddarcasına məhv edirdilər. Bu rus çarının onlara icazə verdiyi qələbə haqqıdır” [7, 5].

Məlumdur ki, işğalın gedişində Gəncə xanı Cavad xanla Rusiya qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanı general Sisyanov arasında gedən danışıq və yazışmalar ətraflı şəkildə nəşr olunduğundan bu hadisələrlə bağlı deyilən fikirlər üzərində dayanmağa lüzum görmürük. Sadəcə Türkiyəli müəlliflərin baş verən hadisələri təhlil edərək gəldiyi qənaət və nəticələrdən bəhs edən fikirlərini çatdırmağı uyğun görürük.

Cavad xanın qeyri-bərabər döyüşdə göstərdiyi müqavimətdən bəhs edən İslam Ensiklopediyasında deyilir: “20 noyabr 1803-cü ildə rus generalı Sisyanov Tiflisdən Gəncəyə gəldi və şəhəri mühasirəyə aldı. Gəncə xanı Cavad xan, rusların təslim olmaq təklifini rədd edərək uzun müddət müqavimət göstərdi. Şiddətli top atəşindən sonra müdafiəçilərdən dəfələrlə çox olan ruslar Cavad xanı qalaya çəkilməyə məcbur etdilər [10, XIV, 17-20]. Tarixçi M.S.Bilge yazır ki, 1803-cü ilin noyabrında Gəncəni mühasirəyə alan Sisyanov 1804-cü il yanvarın 3-də Gəncə xanı Cavad xan və oğlu Hüseyqulunun şəhid olmasından

sonra Gəncəni işğal edə bildi [4, 167]. M.Saray Gəncə qalasının qəhrəman müdafiəsini, Cavad xanın göstərdiyi igidlikləri xüsusi olaraq qeyd etməkdədir [8, 17]. Gəncə qalasının müdafiəsindən ətraflı şəkildə bəhs edən tarixçi H.Baykara yazır: "Cavad xan Gəncəni güclü rus ordularına qarşı müdafiə edərək əfsanəvi qəhrəmanlara yaraşan şəkildə şəhid olmuşdur" [2, 15]. Rusların Gəncə yaxınlığında 40 gün dayanaraq qalanı almağa cəsarət etməməsi H.Baykaranın diqqətindən yayınmamışdır. Gəncə qalasının müdafiəsindən bəhs edən tarixçi yazır: "Cavad xan kimi cəsur və iti ağla sahib bir sərkərdənin, belə ölüm-qalım savaşında Tiflisin qapısı kimi tanınan və strateji bir önəmi olan qalanı müdafiəsiz qoyması əsla ağlabeledə gəlməz" [2, 15].

1804-cü ildə Gəncə, Cavad xanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq, ruslar tərəfindən işğal edildi. Ruslar, özlərini qəhrəmancasına müdafiə edən şəhər xalqını qətl etməklə cəzalandırmışlardır. Gəncənin adı da Rusiya çarçasının şərəfinə Yelizavetpol adlandırılmış və məscidlər də kilisəyə çevrilmişdir [8, 17]. C.Yücel, son hökmdar Cavad xanın Gəncəni qəhrəmancasına müdafiə edərək şəhid olduğunu qeyd edir. Müəllif, həmçinin yazır ki, 2000 şəhid və 18000 əsir verən şəhər təslim olmuş, Gəncə adı I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol olaraq dəyişdirilmişdir [13, 78]. Tarixçi M.S.Bilge də, ruslar tərəfindən talan edilən Gəncənin adının çarçanın şərəfinə dəyişdirildiyini qeyd edir [4, 167]. Cavad xan 3 yanvar 1804-cü ildə şəhid oldu; Ruslar tərəfindən tutulan Gəncə böyük bir qırğına məruz qaldı. 7000-dən çox insan öldü, məscidə sığınan bütün qadın və uşaqlar Sisianovun əmri ilə məhv edildi. Ruslar şəhərdəki böyük məscidi kilisəyə çevirdilər. Beləliklə, Gəncə tarixinin ən qara günlərini yaşadı [10, XIV, 17-20]. Şeyx Şamili Cavad xanın davamçısı hesab edən tarixçi M.Yıldız yazır: "Dağıstanda dağlıq muhitin üstünlüyünü yaxşı dəyərləndirən Şeyx Şamilə görə, düz və geniş bir sahəyə sahib olan Gəncə ovasında müstəqillik müdafiəsi edən Cavad xanın göstərdiyi qəhrəmanlıq unudulmaz. O, qalada oğlu ilə birlikdə ruslar tərəfindən şəhid edilmiş, fəqət təslim olmamışdır. Şəhadətindən sonra şəhərə soxulan rus ordusu böyük bir qətləmə girişmiş və şah Abbas məscidinə sığınan çoluq-çocuk, qadınlar və qocaları qəddarlıqla qılıncdan keçirmişdir [12, 79-80].

Türkiyəli tarixçilərin Gəncə qalasının işğalı zamanı şəhid olan və əsir düşən şəxslərin sayı ilə bağlı göstərdikləri rəqəmlərdə qeyri-dəqiqliklər mövcuddur. Məlumdur ki, həmin dövrdə ətraf kəndlərin bütün əhalisi Gəncə qalasına toplanmış, kişi cinsindən olan yetkinlik yaşına çatanlar isə qalanın müdafiəsinə cəlb olunmuşdular. Şəhər sona qədər müdafiə olunmuş, kimsə qalanı tərk etməmişdir. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarına görə ölümlərin sayı 1500, əsirlərin sayı isə 17224 nəfər olmuşdur [14, II, 1182].

M.Saray Rusiyanın Qafqaz siyasətində ermənilərin yeri məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, Cənubi Qafqazın işğalı gedişində xristian amilindən kifayət qədər ustalıqla yararlanan Rusiya gürcülərlə yanaşı ermənilərdən də bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Həmişə Rusiyanın timsalında özünə hami axtaran ermənilər isə demək olar işğal prosesinin gedişində çarizmin sadıq buyruq qul-

ları kimi çıxış etmiş və onları bu işə xüsusi olaraq məcbur etməyə ehtiyac olmamışdır [8, 16]. Onu da qeyd edək ki, Gəncə qalasının süqutunda şəhərdə yaşayan ermənilər xüsusi fəallıq göstərmişlər. Onların “fəaliyyəti” nəticəsində rus qoşunları qalanın zəif mühafizə olunan hissələrini və zərbə endiriləcək yerləri müəyyən edə bilmiş, qalaya soxulan işğalçıları sevinclə qarşılamışlar.

Gəncəni qırğınlara törədərək işğal edən ruslar, ətrafdan, xüsusilə Osmanlı Dövləti ilə İrandan təsirli bir təzyiq olmadığını görüncə istila hərəkətini davam etdirdilər [1, IV, 762-766]. Rusların bu qanlı işğalına Osmanlı dövləti formal da olsa heç bir reaksiya vermədi [8, 17]. Osmanlı dövləti, nə Rusiya, nə də İranla üz-üzə gəlmək istəməyərək Qafqazdakı hadisələrə müdaxilə etmədi. Osmanlılar yalnız, rusların Qafqazdakı hərəkətləri haqqında sərhəd vilayətləri hakimlərinin göndərdikləri hesabatlarla kifayətlənməli oldular [3, 306]. Bu dövrdə Osmanlı dövlətinin getdikcə zəifləməsi və bütün cəbhələrdə müharibəyə cəlb olunması təhlükəsi, onun Cənubi Qafqazdakı hadisələrə səssiz qalmasına səbəb olmuşdu.

C. Taşkıranın fikrincə, Gəncə xanlığının süqutundan sonra digər bütün xanlıqlar bərabər olmayan güc tarazlığı və müxtəlif hiylə yolları ilə süqut etdilər. Qarabəli İbrahim xan 1805-ci ilin mayında ruslar ilə anlaşmaq məcburiyyətində qaldı [9, 68]. Gəncə xanlığının süqutu digər Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalını asanlaşdırdı [11, 55-76]. Qafqaz tarixinin tədqiqinə həsr olunmuş “Düнден Bugünə Kafkasya” adlı akademik araşdırmanın müəllifi M. Yıldız yazır ki, böyük əksəriyyəti türk-oğuz boylarına mənsub olan Azərbaycan türklərinin sakin olduğu Gəncə xanlığının rus hakimiyyətini qəbul etməsindən sonra digər xanlıqlar da zorla Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Müəllif yazır: “Xanlıqlar arasındakı ziddiyyətlərdən doğan bu böyük fəlakətin acı nəticələrini vaxt keçdikcə anlayan Azərbaycan türkləri yurdlarını, tarixin, taleyin ağırlı oyunlarından, rus zülmündən qorumaq və ondan xilas olmaq üçün qəhrəmancasına mübarizə aparsalar da baş vermiş fəlakətdən qurtula bilmədilər” [12, 79].

Tarixçi N. Keykurun yazır ki, çar qoşunlarının Gəncə və Azərbaycan xalqına etdikləri vəhşət və işgəncə unudulmayacaq qədər ağırdır. Müəllif qeyd edir ki, xalqımız heç bir zaman onlara ısınmamış, həmişə nifrət və kin dolu nəzərlərlə baxmışlar [7, 7]. Bu narazılıq zaman keçdikcə özünü daha bariz şəkildə büruzə vermişdir. İşğalla barışmayan xalqın narazılığından bəhs edən C. Yücel yazır ki, əvvəlki illərdən Qacarlar sülaləsinin xanları tərəfindən idarə edilən, fəqət 1804-ci ildə ruslar tərəfindən işğal edilərək rus hərbi idarəsi qurulan Gəncədə xalq Abbas Mirzənin komandanlığında ruslara qarşı mühüm döyüşlərə qatıldılar [11, 55-76]. Onu da qeyd edək ki, Gəncənin işğalından az sonra Qacar İranı Rusiyaya müharibə elan etdi. Amma müharibənin əsas qüvvəsini Azərbaycan xanlıqları təşkil edirdi.

Tarixçi A. Çeçenin əsərində göstərilir ki, çətin və qanlı döyüşlərdən sonra Azərbaycanın çar Rusiyasının nəzarəti altına keçməsi hüquqi baxımdan bir ölkənin müstəqilliyinə zorla son qoyularaq həyata keçirilən hərbi işğaldır [5,

287]. Müəllifin “ermənilər ilə gürcülərin ruslarla müharibədən çəkilməsi Qafqaz və Azərbaycan üçün cəsarət qırıcı olmuşdur” tezisini fikrimizcə tənqidi yanaşma tələb edir. Çünki çar Rusiyasını Qafqaza məhz gürcülər dəvət etmişdilər və belə olan halda onların Rusiyaya qarşı hansısa müqavimət hərəkatında iştirakından söhbət gedə bilməzdi. Ermənilərə gəldikdə isə bəhs olunan dövrdə onların bir güc olaraq göstərilməsi düzgün deyildir.

Göründüyü kimi, Türkiyə tarixçiləri də Gəncə şəhərinin bir ay müddətində imperiyaya ciddi müqavimət göstərdiyini və yalnız ağır artilleriya atəşlərindən sonra şəhərin düşmən tərəfindən ələ keçirildiyini qeyd etmişlər.

Nəticə. Beləliklə, Cavad xanın bacarıqlı təşkilatçılıq qabiliyyətinə və göstərdiyi igidliklərə baxmayaraq sayca üstün olan və dövrün müasir silahları ilə təchiz olunmuş imperiya qoşunları yalnız qanlı döyüşlərdən sonra qalanı ələ keçirə bilməmişdilər. Axıra qədər qalanı müdafiə edəcəyinə əmin olan və öz əsgərlərini də buna inandıran Cavad xanın qəhrəmanlığı xalqımızın tarixində mühüm bir mərhələni təşkil edir. Bu hadisələri yetərincə dəyərləndirən Türkiyə tarixçiləri hadisələrin gedişini obyektiv şəkildə işıqlandırmış və onu Türkiyə oxucularının diqqətinə çatdırmağa nail olmuşlar. Türkiyə tarixçilərinin təsdiq etdiyi kimi, Gəncə qalasının qəhrəman müdafiəsində Cavad xanın göstərdiyi igidlik Azərbaycan xalqının əsl qəhrəmanlıq səlnaməsini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bala M.M. “Gence” maddesi // Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ansiklopedisi, c.4, İstanbul: TDV Yayınları, 1991. s.762-766.
2. Baykara H. Azərbaycan'da Yenileşmə Hərəkatları XIX. Yüzyıl / H.Baykara. - Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966. 200 s.
3. Bilge S.M. Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 / M.S.Bilge. İstanbul: Kitapevi, 2015, 689 s.
4. Bilge M.S. Osmanlı Devleti ve Kafkasya – Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasyanın Siyasi-Askeri Tarihi ve İdari Taksimatı (1454-1829) / M. S. Bilge. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005, 295 s.
5. Çeçen A. Türk Devletleri / A.Çeçen. İstanbul: Togan Yayıncılık, 2014, 567 s.
6. Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti / C.Gökçe. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vəqfi, 1979. 253 s.
7. Keykurun, N. Azərbaycan İstiklal Mücadelesindən Hatıralar (1905-1920) / N.Keykurun. Ankara: İlke Kitabevi Yayınları, 1998. 217s.
8. Saray M. Azərbaycan Türkleri Tarihi / M.Saray. - İstanbul: İstanbul Matbaası, 1993. 149 s.
9. Taşkıran C. Keçmişdən Günümüze Karabağ Meselesi / C.Taşkıran. - Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995. 267 s.
10. Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ansiklopedisi / TDV İslam Ansiklopedisi, c.14, İstanbul: TDV Yayınları, 1996. s.17-20
11. Umudoğlu V.U. Kuzey Azərbaycanın çar Rusyası tərəfindən işğali və sömürgeçiliyə qarşı mücadele (1801-1826) // Aktaran C.Yavan, Türk Dünyası Araşdırmaları sayı, 124, İstanbul, 2000. s.55-76.
12. Yıldız M. Dünyə Bugünə Kafkasya / M.Yıldız İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2006, 384 s.
13. Yücel C. Dış Türkler / C.Yücel. İstanbul: Hun Yayınları, 1976. 174 s
14. Акты Кавказской Археографической Комиссии / А.Берже. АКАК, Том II. Тифлис: Главного Управления Наместника Кавказа, 1868, 1238 с.

БОРЬБА ДЖАВАДА ХАНА ПРОТИВ РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИИ В ИСТОРИОГРАФИИ ТУРЦИИ (НАЧАЛО XIX ВЕКА)

В.У.УМУДЛУ

РЕЗЮМЕ

Известно, что после оккупации султанатов Газах, Шамшаддил и Борчалы, входивших в состав Гянджинского ханства вместе с Восточной Грузией в начале XIX века, следующей целью Российской империи был захват остальной части Гянджинского ханства. Определение степени раскрытия героизма, проявленного Джавад-ханом во время похода царской России на Гянджинское ханство и осады крепости, в турецкой историографии имеет большое значение для нашей историографии. Всесторонне анализируя ход событий, турецкие историки высоко оценили организацию обороны под руководством Джавад-хана, серьезное сопротивление захватчикам и контратаки ханских войск, высоко оценили дипломатическое и военное мастерство и личное мужество Джавад-хана.

В статье анализируются исследования турецких историков М.Сарая, М.С. Билге, Дж. Гекче, А.Чечена и других о героизме Джавад-хана, а полученные результаты доводятся до сведения научного сообщества. Объективное освещение темы турецкими авторами способствовало обогащению азербайджанской историографии.

Ключевые слова: Гянджинское ханство, царская Россия, Джавад-хан, турецкие историки, Мехмет Сарай

JAVAD KHAN'S FIGHT AGAINST THE RUSSIAN OCCUPATION IN THE HISTORIOGRAPHY OF TURKEY (BEGINNING OF THE XIX CENTURY)

V.U.UMUDLU

SUMMARY

It is known that after the occupation of the Gazakh, Shamshaddil and Borchali sultanates, which were part of the Ganja Khanate together with Eastern Georgia at the beginning of the 19th century, the next goal of the Russian Empire was to seize the rest of the Ganja Khanate. Determination of the degree of disclosure of heroism shown by Javad Khan during the campaign of tsarist Russia against the Ganja Khanate and the siege of the fortress in Turkish historiography is of great importance for our historiography. Comprehensively analyzing the course of events, Turkish historians praised the organization of defense under the leadership of Javad Khan, the serious resistance to the invaders and the counter-attacks of the khan's troops, and praised Javad Khan's diplomatic and military skills and personal courage.

The article analyzes the research of Turkish historians M. Saray, M.S. Bilge, J. Gokche, A. Chechen and others about the heroism of Javad Khan, and the results obtained are brought to the attention of the scientific community. Objective coverage of the topic by Turkish authors contributed to the enrichment of Azerbaijani historiography.

Keywords: Ganja Khanate, Tsarist Russia, occupation, Javad Khan, Turkish historians, Mehmet Saray

UOT 94 (479.24)

**1930-CU İL ÜSYANI ƏRƏFƏSİNDƏ NUXA-ZAQATALA QƏZASINDA
İCTİMAİ-SİYASİ DURUM****Ə.F.MƏMMƏDOV***

Sovet hakimiyyət orqanlarının 1920-ci illərin sonlarından etibarən yenidən fəvqəladə tədbirlər kursuna qayıtması kənddə sosial-iqtisadi və ictimai problemləri kəskinləşdirir. Kolxoz quruculuğu və qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi siyasəti zamanı törədilmiş zorakılıqlar, əhalinin dini ayinlərinin yerinə yetirilməsinə qarşı edilən maneələr, xalqın qədim adət-ənənələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş cəhdlər Azərbaycan kəndində ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti kəskinləşdirir. 1920-ci illərin sonu – 1930-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan kəndində həyata keçirilən tədbirlər, siyasi və sosial-iqtisadi fəsadları ilə yanaşı, xalqımızın yüzillərdən gələn milli-mənəvi varlığına qarşı qəsd idi.

Məqalədə ilkin qaynaqların məlumatları əsasında bu istiqamətdə həyata keçirilmiş tədbirlərin Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində ictimai-siyasi vəziyyətə göstərdiyi təsir problemi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: kollektivləşmə, siyasi durum, seçki hüququ, Nuxa, Zaqatala

Giriş. Yeni iqtisadi Siyasət çərçivəsində həyata keçirilmiş tədbirlər Azərbaycanın iqtisadi həyatında dirçəlişə və kənddə müvəqqəti sabitliyə səbəb olsa da, 1920-ci illərin sonlarından etibarən hökumətin yenidən fəvqəladə tədbirlər kursuna qayıtması kənddə sosial-iqtisadi və ictimai problemləri yenidən kəskinləşdirdi. Kolxoz quruculuğu, elliklə kollektivləşmə və qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi siyasəti gedişində əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və xüsusi qəddarlığı ilə seçilən zorakılıqlar görünməmiş vüsət aldı. Daha varlı kəndlilərin əllərindən şəxsi əmlakının müxtəlif vasitələrlə alınaraq, kolxozların balansına keçirilməsi, əsrlər boyu məscidlərin istifadəsində olmuş vəqf torpaqlarının və zəkatın toplanması səlahiyyətinin kəndli komitələrinin ixtiyarına verilməsi, əhalinin dini ayinlərinin yerinə yetirilməsinə qarşı törədilən maneələr, bölgələrdə mürtəce qalıqlarla mübarizə bəhanəsi altında xalqın qədim adət-ənənələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş cəhdlər Azərbaycan kəndində ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti kəskinləşdirməyə bilməzdi. Söyləyə bilərik ki, əgər 1920-ci il Aprel işğalı xalqımızın müstəqil dövlət varlığına qarşı təcavüz idisə, 1920-ci illərin sonu – 1930-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan kəndində həyata keçirilən tədbirlər, siyasi və sosial-iqtisadi fəsadları ilə yanaşı,

* *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent
mammadovanvar1969@mail.ru; ORCID ID: 0000-0003-0524-3995*

xalqımızın yüzillərdən gələn milli-mənəvi varlığına qarşı qəsd idi.

Təqdim olunan məqalə bu istiqamətdə həyata keçirilmiş tədbirlərin Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin ictimai-siyasi durumuna göstərdiyi təsirlərin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

1930-cu il üsyanı ərəfəsində Nuxa-Zaqatala qəzasında ictimai-siyasi durum. Hakimiyyət orqanları “düşmən ünsürlərlə mübarizə” şüarı altında xalqa divan tutur və bu işi Hərbi İnkılab Komitəsi, XI Ordunun Xüsusi Şöbəsi, Azərbaycan Fövqəladə Komitəsi yerinə yetirirdi. Bu orqanların yerli qəza şöbələri qayda-qanun yaratmaq adı ilə ordu hissələrinin köməkliyi ilə əhaliyə qarşı cəza tədbirləri həyata keçirir, kütləvi həbslər aparırdılar. Qaçqınlığa qarşı mübarizə məqsədilə təşkil edilmiş fəvqəladə üçlüklərə (troyka) geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Rayon, qəza üçlükləri qaçaqların və onlara kömək etməkdə təqsirli bilinənlərin işlərini istintaqdan keçirərək Ali İnkılab Tribunalına göndərirdi. İstənilən adam qaçaqlara yardım etməkdə, onları gizlətməkdə təqsirli bilinərək həbs oluna, əmlakı müsadirə edilə bilərdi. Mərkəzi fəvqəladə üçlüyünə isə günahı sübut olunmuş qaçaqları dərhal güllələmək səlahiyyəti verilmişdi. Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, hakimiyyət orqanlarının icazəsi olmadan, hətta toy şənliklərinin keçirilməsi qadağan olunmuşdu. Nuxa qəzasının rayonlarından birində isə əhaliyə zurna çalmaq yasaq edilmişdi [16, 6]. Nuxa qəzasının Baş Göynük kənd sakinlərinin sözlərinə görə isə onlara namaz qılmaq qadağan olunmuşdu. Ona görə də kənd əhalisi dini bayramlarda gecələr gizləncə meşəyə gedib üç növbədə bayram namazını qılmalı olurdu [20, 966].

Qəzada torpaq məsələsi də acınacaqlı vəziyyətdə idi. 1925-ci ilə dair məlumatda bu barədə göstərilirdi ki, Nuxa qəzasının Göynük dairəsində torpaq bölgüsü barədə kəndlilərin ardı-arası kəsilməyən şikayətlərinin həlli qəza torpaq şöbəsi tərəfindən aylarla yubadılır. Torpaq ölçənlərin yerində vəziyyətlə tanış olaraq torpaq mübahisəsini həll etmək üçün uzun müddət dairəyə getməməsi kəndlilərin torpaq mübahisələrinin həll olunmamış qalmasına səbəb olur [16, 6].

Həmin vaxtı hakimiyyət orqanlarının dinə qarşı genişmiqyaslı hücumu da əhalinin narazılığının əsas səbəblərindən idi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Siyasi Bürosunun göstərişi ilə 1924-cü ildə yaradılmış “Din əleyhinə komissiya” 1926-cı ildə Azərbaycanda “Allahsızlar Cəmiyyəti”ni təşkil etmişdi. İnsanların əsrlərlə tarixi olan dini ayinlərinin yerinə yetirilməsinə qadağalar qoyulmuşdu. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1927-ci il 6 iyul tarixli iclasında məhərrəmlik günlərində müxtəlif dini mərasimlərin keçirilməsini qadağan edən qərar qəbul olunmuşdu. Qərarın icrasına nəzarət Bakı Sovetinə və yerli qəza inkılab komitələrinə həvalə olunmaqla bu qadağanın pozulmasına görə insanların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması nəzərdə tutulmuşdu [15, 40]. 1929-cu ildən “Allahsızlar Cəmiyyəti” “Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti” adlanır. Dinə qarşı mübarizə adı ilə məscidlər bağlanır, müsəlmanların dini hissləri, ayinlərin yerinə yetirilməsi ələ salınır, məscidlərə gedənlərdən vergi alınır. Dinə qarşı mübarizə nəticəsində sovet hakimiyyəti

yətinin qurulmasından keçən on il ərzində minlərlə din xadimi məhv edilmiş, həbsə məruz qalmış və ölkədən qaçmağa məcbur edilmişdi [8, 151].

Əhalinin seçki hüququndan məhrum edilməsi məsələsində də əyintilərə yol verilirdi. Nuxa-Zaqatala qəzası Azərbaycanın bölgələri arasında daha çox əhalinin səsvermə hüququndan məhrum edildiyi yer idi. 1926-cı ildə Zaqatala qəzasında banditizmə qarşı mübarizə adı altında geniş ordu hissələrinin cəlb olunmasıyla keçirilmiş əməliyyatlardan sonra bölgə əhalisinin 3,2%-i, 1927-ci ildə isə 15,5%-i səsvermə hüququndan məhrum olunmuşdu [7, 11]. 1926 və 1927-ci illərdə Azərbaycanı seçki hüququndan məhrum edilənlərin qəzalar üzrə sayına diqqət etdikdə bunu əyani şəkildə görmək olur. Belə ki, 1926-cı ildə Cəbrayıl qəzasında 637, Kürdüstan qəzasında 388, Şamaxı qəzasında 112, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 880 nəfər seçki hüququndan məhrum edilmişdisə, Zaqatala qəzasında bu rəqəm 1009 nəfər, Nuxa qəzasında isə 1357 nəfər idi. 1927-ci ildə isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq Cəbrayıl qəzasında 1940, Kürdüstan qəzasında 858, Şamaxı qəzasında 5800, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 1280, Zaqatala qəzasında 5151, Nuxa qəzasında isə 4829 nəfər olmuşdur [2, 44-45].

Əhalinin narazılığının əsas səbəblərindən biri də onlardan toplanan çoxsaylı vergilərin ağırlığı idi. Bu məsələdə də Cənubi Qafqazda ən ağır vəziyyətdə Azərbaycanı olmaqla müsəlmanlar, türklər daha ağır vəziyyətdə idilər. Belə ki, 1926-27-ci təsərrüfat ilində adam başına düşən verginin miqdarı Ermənistanı 2 rubl 23 qəpik, Gürcüstanda 2 rubl 25 qəpik, Azərbaycanda isə 3 rubl 60 qəpik idi. Azərbaycanda varlı kəndlilərin 45,62%-i vergiyə cəlb olunduğu halda, Gürcüstanda bu rəqəm 35,13%, Ermənistanı isə 23,25% idi [9, 55-58]. Azərbaycan kəndlisi şəxsi təsərrüfatda olan mal-qara, qoyun, keçi, ev quşları və hətta meyvə ağacları üçün vergi verməli idi. Bir toyuq üçün illik 60 yumurta miqdarında ödənilən vergi 50-ci illərin ortalarına qədər mövcud olmuşdu [1, 50].

Əhalinin üzərinə düşən ağır vergi növlərindən biri də vahid kənd təsərrüfatı vergisi idi. Bu vergi üzrə əvvəlki illər üçün yığılmış borcun 69 min rubl təşkil etməsi onun məbləğinin Azərbaycan SSR-də 1926-1927-ci təsərrüfat ili üçün əvvəlki ildəki 3476 min rubldan 3154 min rubla azaldılmasına səbəb olmuşdu. Bu məbləğin də ödənilməsi mümkün olmadıqda onun miqdarı 2800 min rubla endirilmişdi [4, 19-20]. Vahid kənd təsərrüfatı vergisindən Nuxa-Zaqatala qəza əhalisinin cəmi 55%-i azad edilmiş, yerdə qalan 45%-i isə hakimiyyət orqanlarının fikrincə “yararsız”, “antisovet ünsür” olmaqla onlar bu vergi ilə yüklənmişdilər. Kəndlilər ümumi kənd təsərrüfatı vergisi ilə yanaşı 13-ə qədər əlavə vergi də ödəyirdilər. Onlardan toplanan su vergisi isə kəndlilərin fikrincə daha ağırı olmaqla bu zaman, hətta suvarma əkinçiliyinin mövcud olmadığı kəndlərdən də zorla su vergisi toplayırdılar. Nuxa qəzasında su vergisinin miqdarı ailə başına 30-40 rubl təşkil edirdi. Sənətkarlardan toplanan verginin miqdarı isə çox vaxt onların əmlakının dəyərindən 2-3 dəfə artıq olurdu [20, 965].

Azərbaycanda həyata keçirilən kollektivləşmə zamanı əhaliyə qarşı törədilən zorakılıqlar da onların narazılıqlarından biri idi. Belə ki, 1927-ci ilin sonu – 1928-ci ilin əvvəllərində meydana çıxmış taxıl tədarükü böhranı, həmin vaxtı dövlətin 2 milyon tondan artıq taxılı yığa bilməməsi [13, 295] kollektivləşdirməni sürətlə və radikal tədbirlərlə həyata keçirilməsi zərurətini aktuallaşdırdı. Taxıl tədarükü böhranı, sənayeləşmənin də taleyini təhlükə altına alırdı. Ölkəni çörəklə təmin etmək zərurəti, eyni zamanda da sənayeləşmə üçün gərəkli maşın və avadanlığın xaricdən alınması üçün tələb olunan vəsaitin isə məhz taxıl satışı hesabına əldə olunması bolşevik hakimiyyətini bu məsələdə son dərəcə radikal addımlar atmağa sövq edir ki, bu məqsədlə kənd yerlərinə taxıl tədarükü üçün 30 mindən artıq kommunist göndərildi.

Ümumittifaq Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin elillə kollektivləşməni 1932-ci ilin yayına kimi başa çatdırmaq və bu məqsədlə 500 milyon rubl vəsaitin ayrılması barədəki 1930-cu il 5 yanvar tarixli qərarı xalqın yeganə dolanacaq mənbəyi torpağa olan ümidlərinin üstündən xətt çəkərək puç etdi. Kollektivləşməni sürətlə başa çatdırmaq məqsədi ilə Zaqafqaziya respublikaları yerli şərait, ayrı-ayrı rayonların tarixi, ictimai və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq üç qrupa bölünmüşdü. Azərbaycan SSR ZSFSR-də 3-cü qrupa daxil edilməklə burada kollektivləşməni 1933-cü ilə kimi başa çatdırmaq nəzərdə tutulmuşdu [5, 2].

Kollektiv təsərrüfatların təşkili zamanı bütün yararlı torpaqlar kolxozlara verilir, əhali zorla kolxoza girməyə məcbur edilirdi [20, 207]. Bu zaman kəndliləri hədələmə, seçki hüququndan məhrum etmə, ortabab kəndlilərə təzyiq göstərilməsi üsullarından istifadə olunurdu. Kəndlilərin qarşısında “kim kolxozun əleyhinədirsə o, sovet hakimiyyətinin əleyhinədir”, “kim kolxoza daxil olmasa sürgün ediləcəkdir” kimi tələblər qoyulurdu [5, 5].

Kolxoza girməkdən imtina edənlər sovet hakimiyyətinin düşməni elan edilərək qara siyahıya salınır və onlara qarşı “antisovet”, “əksinqilabçı”, “bandit” kimi birinci kateqoriya üçün nəzərdə tutulmuş cəza tədbirləri tətbiq edilirdi. Onları ən zəruri istehlak mallarından məhrum edirdilər [20, 207]. Balakən rayonunun təlimatçısı Ramiz Mehdiyev yığıncaqda açıq şəkildə bildirirdi ki, kolxoza girməyənlərə qənd, çay və digər ərzaq verilməyəcək [3, 23]. Cəfəabad kənd sakinlərinin şikayətində bu barədə deyilirdi: “Bütün yararlı torpaqlar kolxozlara ayrılır. Biz nə etməliyik. Kolxoza girmədiyimizə görə bizi, hətta qənddən məhrum ediblər. Manufaktura malları, toxum tək-cə kolxozlara verilir, belə çıxır ki, biz adam deyilik lazımsız məxluquq [20, 964]. Əhaliyə adambaşına ayda 100 qram qənd verirdilər ki, bunun çox az olduğunu, hətta hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri belə etiraf edirdilər [8, 106-107]. Nuxa-Zaqatala qəzasında isə vəziyyət daha ağır idi. 1930-cu ilin iki ayı, mart-aprel ayları üçün Əliabad məntəqəsində adambaşına 27 qram çay, 200 qram qənd, 50 qram sabun vermişdilər [3, 25-26].

Lakin hakimiyyətin hər cür sərt cəza tədbirlərinə baxmayaraq əhali kolxoza girməkdən imtina edirdi. Göynük rayonunun siyasi-iqtisadi vəziyyətinə

dair sənəddə göstərilir ki, rayon üzrə 1929-cu ildə zorla 1048 təsərrüfatı kolxozlara cəlb etmək mümkün olmuşdusa da, bir-neçə həftədən sonra kolxozlarda cəmi 86 təsərrüfat qalmışdı [19, 13]. Zaqatala qəzasının Qabaqçöl kəndində isə hər cür zorakılıqlara baxmayaraq 1930-cu ilin aprelinə kimi cəmi 8 kəndli təsərrüfatını kolxoza cəlb etmək mümkün olmuşdu. Qəzanın Ləkit kəndində silah gücünə kolxoz təşkil etmişdilər. Almalı kəndində yığıncada kolxozun təşkil olunmasına səs vermədiyinə görə bir qrup kənd sakini həbs olunmuşdu [3, 23-24]. Kolxoz quruculuğu prosesinə, hətta yerli komsomol-partiya aktivini belə cəlb etmək mümkün olmurdu. Nuxa qəzasının Böyük Dəhnə kəndində kolxozun təşkili zamanı yerli partiya və komsomol təşkilatlarının üzvü olan 40-a kimi kommunist və 80 komsomolçusundan cəmi 25 nəfəri kolxoza yazmaq mümkün olmuşdusa da, sonradan onlar da dağılıbmışdılar [6, 23-24].

Partiya tərəfindən 1929-cu ildən irəli sürülmüş qolçomaqların bir sinfi kimi ləğvi məsələsi yerli hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqları üçün geniş imkanlar açmışdı. Qolçomaqların ləğvinin forma və metodlarını müəyyən etmək və bu işi əsaslı şəkildə həyata keçirmək məqsədi ilə Siyasi Büro tərəfindən 1930-cu il yanvarın 15-də xüsusi komissiya yaradılır. Komissiyanın həmin ilin fevralın 4-də qəbul etdiyi “kütləvi kollektivləşmə rayonlarında kənd təsərrüfatının sosialistcəsinə yenidən qurulmasının möhkəmləndirilməsi və qolçomaqlarla mübarizə tədbirləri haqqında” qərarına görə qolçomaqlar üç kateqoriyaya bölünmüşdü. Əksinqilabçı terror aktlarının təşkilatçıları, kolxoz əleyhinə çıxışların ilhamvericiləri və onların ailələri birinci kateqoriyaya aid edilərək siyasi cinayətkar kimi bu qrupa qarşı həbs, sürgün cəza növlərinin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. İkinci kateqoriyaya daxil olanlar siyasi idarənin xətti ilə başqa yerlərə köçürülməli idi. Üçüncü kateqoriyaya daxil edilənlərin isə kolxozlardan kənarında olan yeni ərazilərdə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu [10, 135-138].

1931-ci ilin yanvarına kimi qolçomaqların müəyyən edilməsinin dəqiq bir meyarının olmaması hakimiyyət orqanlarına imkan verirdi ki, istənilən adamı qolçomaq siyahısına daxil etsin. Nuxa-Zaqatala qəzasında kəndlilər və hətta komsomolçular belə yığıncalarda çıxış edərək bildirirdilər ki, “kimlər qolçomaq hesab edilir?” [6, 7].

Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1930-cu il yanvarın 24-də keçirilmiş müşavirəsində elliklə kollektivləşmə rayonlarından başqa sərhəd rayonlarında da qolçomaqlıqdan salmaq haqqında göstəriş verilmişdi [5, 9].

Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, Ümumittifaq Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin “İqtisadi cəhətdən geridə qalmış milli rayonlarda kollektivləşmə və qolçomaqlara qarşı mübarizə haqqında” 1930-cu il 22 fevral tarixli qərarı ilə Zaqafqaziya, Orta Asiya respublikaları, həmçinin Dağıstan, Buryat-Monqol və Yakutiya mərkəzi komitələri tənqid edilmişdilər [5, 15].

Azərbaycan siyasi muhacirətinin gorkəmli nümayəndəsi Məhəmməd

Əmin Rəsulzadə bolşevik hakimiyyətinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi tədbirləri ilə bağlı yazırdı ki, qolçomaqların Azərbaycanda və bütünlükdə Qafqazda məhv edilməsi əhalinin əsas kütləsinin məhv edilməsi deməkdir. Azərbaycanda əhalinin 60%-i qolçomaq kimi ittiham edilənlərdir. Qafqazda heç zaman torpaqdan istifadənin icma forması olmamışdır. Bu rus həyatına xas hadisədir. Eyni zamanda eksperimentlər sovet məmurları tərəfindən həyata keçirilmiş, bu məmurların 70%-i azərbaycanlı deyil [11, 21]. Bu barədə Qafqaz siyasi mühacirətinin nümayəndələrindən biri yazırdı ki, Moskva xırda mülkiyyətçi kəndlisi olan Qafqaz kimi diyarda kolxoz quruluşu planının fias-koya uğrayacağını çox yaxşı başa düşürdü. Lakin bu zaman Qafqaz xalqlarının dayağı olan onun güclü və möhkəm kəndli təbəqəsini dağıtmaq məqsədini güdən Moskva bir əlində kəndir, o biri əlində isə hazır doldurulmuş naqan tutmuşdu [14, 11]. Prometey hərəkətinin verdiyi məlumata görə zorakı kollektivləşmə siyasəti nəticəsində Azərbaycan SSR-dən təkcə İrana qaçanların sayı 5 min nəfərə qədər idi. Azərbaycanın Parisdəki mühacir diplomatik missiyasının nümayəndələri əmlakını və evlərini itirmiş, acınacaqlı halda yaşayan bu adamlar üçün Millətlər Liqasından yardım göstərilməsini xahiş etmişdi [18, 215].

Nəticə. Aparılmış tədqiqat belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sovet hakimiyyət orqanlarının yeritdiyi siyasət əhalinin müxtəlif sosial təbəqələrin mənafeyinə toxunurdu. Tədqiq olunan dövrdə müxtəlif hakimiyyət instansiyalarının fəaliyyətində rüşvətxorluq, bürokratizm, kobud inzibatçılıq, özbaşnalıq (xüsusən vergilərin toplanışında), zorakı tədbirlər baş alıb gedirdi. Bir çox yerlərdə zəhmətkeş kəndlilər “qolçomaq” adı altında qanunsuz olaraq seçki hüququndan məhrum edilmiş, onların siyasi və iqtisadi hüquqları kobud surətdə tapdalanmışdı. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, Nuxa-Zaqatala qəzası Azərbaycanın bölgələri arasında daha çox əhalinin səsvermə hüququndan məhrum edildiyi yer idi. Çox zaman insanlar şəxsi münasibət zəminində seçki hüququndan məhrum edilir, soyadında bəy sözü olan yoxsullar, ortabab təsərrüfatı olan kəndlilər də bu siyahıya salınmaqla, onların uşaqları məktəbdən xaric edilirdi. Bəzən isə əhəmiyyətsiz əməl kəndlilinin siyasi hüquqlarının qısıtlanması ilə nəticələnirdi.

Təbii ki, öz milli dəyərlərinə və ənənələrinə sadıq olan Azərbaycan əhalisi mənəvi varlığına qarşı həyata keçirilmiş təcavüzə biganə qala bilməzdi; nəticədə 1930-cu ilin aprel ayında Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş kütləvi üsyan məhz xalqın bu qəsdə qarşı müqavimətinin kulminasiya nöqtəsini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Kommunist Partiyasının 20-30-cu illər tarixinin bəzi məsələləri. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, 1990.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA TİEA), iş 39.
3. AMEA TİEA, iş 1973.
4. AMEA TİEA, iş 3411.
5. AMEA TİEA, iş 4565.

6. АМЕА ТІЕА, іш 5609.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 27, siy. 4, iş 116.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 1, siy. 231, iş 25.
9. İsaханlı Н.А. Qafqazda Sovet terroruna qarşı 1928/30-cu illər silahlı müqavimət hərəkatı haqqında. // “Qafqazda Sovet totalitarizmi (20-30-cu illər)” mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı, 6-7 noyabr 1998-ci il. “Xəzər Universitəsi” nəşriyyatı, 1998. s. 55-58.
10. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 2001, 168 s.
11. Quliyev V. Azərbaycanın Polşadakı siyasi muhacirəti irsindən, Bakı: Ozal, 2011, 548 s.
12. Məmmədov N.Z. Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yaradılması və fəaliyyəti (1921-1938-ci illər). // Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2015, 50 s.
13. Боффа Дж. История Советского Союза. Т.1. М.: Международные отношения, 1990, 629 с.
14. Вачнадзе Д. Проблема Кавказа. Париж, изд-то Д.Хеладзе, 1933, 55 с.
15. Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 1235, оп. 105, дело 489.
16. ГАРФ, ф. 3316, оп. 64, дело 50.
17. ГАРФ, ф. 25873, оп. 1, дело 838.
18. Мамулиа Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа (1921-1945). Тбилиси, изд-тво Меридиани, 2012, 603 с.
19. Российский Государственный Военный Архив (РГВА), ф. 25873, оп. 1, дело 838
20. РГВА, ф. 25873, оп. 1, дело 1206.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НУХА-ЗАКАТАЛЬСКОМ УЕЗДЕ НАКАНУНЕ ВОССТАНИЯ 1930 ГОДА

А.Ф.МАММАДОВ

РЕЗЮМЕ

Применение советскими властями курса чрезвычайных мер в отношении крестьянства в конце 1920-х годов серьезно обострило социально-экономические и общественные проблемы в сельской местности. Насильственные действия, применяемые во время колхозного строительства и ликвидации кулачества, препятствия, создаваемые на пути проведения религиозных ритуалов населением, попытки, направленные на уничтожение многовековых народных обычаев и традиций вызвали резкое недовольство населения и служили причинами обострения ситуации.

В статье на основе многочисленных фактов сделан вывод, что осуществляемые мероприятия в конце 1920-х – начале 1930-х годов в североазербайджанской деревне, наряду с вызванными негативными политическими и социально-экономическими последствиями, являлись также покушением на духовно-национальную самобытность азербайджанского народа.

Ключевые слова: коллективизация, политическая ситуация, избирательное право, Нуха, Заката

**SOCIO-POLITICAL SITUATION IN NUKHA-ZAGATALA
DISTRICT ON THE EVE OF THE 1930 UPRISING**

A.F.MAMMADOV

SUMMARY

The use of emergency measures by the Soviet authorities against the peasantry in the late 1920s seriously aggravated the socio-economic and social problems in the countryside. Violent actions used during the construction of the collective farm and the elimination of the kulaks, the obstacles created by the religious rituals of the population, attempts to destroy centuries-old folk customs and traditions caused sharp discontent of the population and served as an aggravation of the situation.

The article based on numerous facts concluded that the measures taken in the late 1920s - early 1930s in the North Azerbaijani village, along with the negative political and socio-economic consequences caused by it, were also an attempt on the spiritual and national identity of the Azerbaijani people.

Keywords: collectivization, political situation, suffrage, Nukha, Zagatala

UOT 94

**БЕЗРЕЗУЛЬТАТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
МИНСКОЙ ГРУППЫ ОБСЕ НА ПУТИ УРЕГУЛИРОВАНИЯ
НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ ПРОБЛЕМЫ****Г.С.АЛИЕВА-МАМЕДОВА****всем шехидам Азербайджана посвящается*

Безрезультатная деятельность Минской группы ОБСЕ в течение 28 лет на пути разрешения Нагорно-Карабахской проблемы, попытки стран-сопредседателей (Россия, Франция, США) использовать проблему вокруг Нагорно Карабаха в своих целях, для оказания давления на самую сильную страну Южного Кавказа (Азербайджан), привели к началу 44-х дневной Отечественной войны, которая завершилась изгнанием агрессора и восстановлением территориальной целостности Азербайджанской Республики.

Таким образом, автор поставил цель раскрыть необъективный подход стран-сопредседателей к проблеме вокруг Нагорного Карабаха, комплексно подойти к вопросу безрезультатной деятельности Минской группы, учитывая важность разрешения проблемы не только для региона, но и для международных отношений на современном этапе, показать итоги деятельности России, Франции и США.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, Россия, США, Франция, ОБСЕ, Минская группа

Введение. Написанная статья является очень актуальной, так как изучена недостаточно объективно в зарубежной литературе. Нагорно-Карабахская война возникла из-за претензий армян на исторические территории Азербайджана. Армянские историки, фальсифицируя исторические документы пытались доказать принадлежность территории Нагорного Карабаха и многих других исторических территорий Азербайджана Армении. Мы, как ученые обязаны показать миру правду, опираясь на факты, реальные события. Целью написания статьи является безрезультатная деятельность Минской группы ОБСЕ на пути разрешения армяно-азербайджанской Нагорно-Карабахской проблемы и влияния Нагорно-Карабахской проблемы на события в Южнокавказском регионе. Методологической и теоретической основой, данной статьи стали работы отечественных и зарубежных авторов, затрагивающие армяно-азербайджан-

* Бакинский государственный университет, доктор философии по истории
gunelaliyeva-mammadova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-6570-3554

скую Нагорно-Карабахскую проблему. В этих исследованиях разработаны концептуальные положения международных проблем нынешнего периода, что позволяет комплексно подходить к вопросу безрезультатной деятельности Минской группы ОБСЕ для урегулирования армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта.

Азербайджан в эпоху постмодерна. Азербайджанская Республика после прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева стала проводить точную политику, направленную на выстраивание добрососедских отношений в регионе и во всём мире. Дальновидная политика Гейдара Алиева привела к подписанию «Бишкекского протокола» (режима временного прекращения огня) в 1994 году.

В эпоху глобализации Гейдар Алиев заложил основы внешней и внутренней политики Азербайджана, при этом учитывая национальные интересы.

После вступления на должность Ильхама Алиева начинается новая страница в вопросе урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта, так как Азербайджан вступает в новую фазу борьбы, страна начинает информационную атаку, которую сначала начинала Армения. Чем большего успеха добивается Азербайджан, тем больше Армения становится загнанной в тупик и сталкивается с проблемами, которые создают экономический и политический кризис в стране, усугубляя положение агрессорского государства.

8 мая 2008 года стартовала международная кампания «Справедливость для Ходжалы» с целью активизации агитационно-пропагандистской деятельности всех государственных структур Азербайджана.

Выступая на торжественном заседании, посвященном 100-летию Азербайджанского парламента Ильхам Алиев отметил, что на оккупированных территориях разрушена вся инфраструктура, разграблено национальное достояние, против азербайджанского народа совершено военное преступление - Ходжалинский геноцид [4].

Как итог безрезультатной деятельности Минской группы ОБСЕ на протяжении 28 лет Нагорно-Карабахский армяно-азербайджанский конфликт был разрешён военным путём и завершился изгнанием агрессора и восстановлением территориальной целостности Азербайджанской Республики.

Роль России в урегулировании Нагорно-Карабахской проблемы. С Россией (страна-сопредседатель Минской группы ОБСЕ, наряду с США и Францией) на первых порах после восстановления государственной независимости Азербайджанское правительство не стремилось наладить отношения, что очень явно сказывалось и на экономике, и на внешней политике страны.

Однако, после прихода к власти Гейдара Алиева Азербайджан начал устанавливать с Россией хорошие отношения, что привело к развитию эко-

номики и увеличению доходов государства, а также к активизации попыток деятельности России для урегулирования Нагорно-Карабахской проблемы.

До сих пор многие утверждали, что ключ к разрешению проблемы вокруг Нагорного Карабаха находится в руках Российской Федерации. Россия, как естественный союзник Армении имеет больше шансов всяческого давления на Армению, страну, все государственные институты, которой находятся в руках России. Однако, 44-х дневная Отечественная война доказала обратное, и это естественно, т.к. у каждой медали есть оборотная сторона.

В своём поздравительном обращении к азербайджанскому народу президент Азербайджана Ильхам Алиев отметил, что «Уже много лет различные эксперты, занимающиеся вопросами региона, высказывали свое мнение о неизбежности войны. В то же время на протяжении всех этих лет в числе адресованных нам заявок, как говорится, преобладал один тезис – военного разрешения конфликта нет. Кто-то вбросил этот тезис. Я примерно знаю, кто. Все остальные организации, имеющие и не имеющие отношение к этому, занимающиеся и не занимающиеся вопросами региона, все в один голос говорили, что военного разрешения конфликта нет» [3].

Роль США в урегулировании Нагорно-Карабахской проблемы. За все эти годы США – как супердержава мира, также вносили свою лепту в урегулирование армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, при этом правительство США не очень торопилось разрешить этот конфликт. Будет уместно отметить, что среди сопредседателей Минской группы ОБСЕ США занимали относительно нейтральную позицию.

Деятельность Франции в урегулировании Нагорно-Карабахской проблемы. Деятельность Франции же, как страны – сопредседателя в Минской группе ОБСЕ имело для нас особое значение (если учесть также особенность отношений Франции с Арменией). Постоянные мониторинги на прифронтовой линии и участие Франции в данном процессе вроде бы доказывало немаловажность этого конфликта во внешней политике Франции. Однако, начало Отечественной войны раскрыло истинные намерения французского правительства. Франция доказала, что ведёт двойную игру и на самом деле защищает позицию агрессорской Армении.

За все это время апрельские события 2016 года и Товузские события на политической арене ещё раз показали важность скорейшего разрешения этого конфликта, как для региона, так и для всего мира, так как эти события вызвали большой резонанс на мировой политической авансцене.

С момента начала армяно-азербайджанской Нагорно-Карабахской проблемы до сегодняшнего дня, конфликт, занимал умы видных представителей стран всего мира, также, якобы, имел важную позицию во внешней политике стран-сопредседателей Минской группы ОБСЕ (Россия,

США, Франция), но при этом эти государства, в первую очередь, занимались реализацией проектов, отвечающих их собственным интересам.

Недовольство Азербайджана деятельностью Минской группы ОБСЕ. Несмотря на тесные экономические и политические связи Азербайджана с Россией, Францией и США, своё недовольство деятельностью Минской группы ОБСЕ общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев высказал ещё в 1998 году, когда сопредседатели (Россия, Франция, США) выдвинули третье предложение по урегулированию Нагорно-Карабахского конфликта – идея создания «общего государства» (до этого ещё два – «пакетное» - в июне 1997 году, а затем поэтапное – в сентябре 1997 года). Третье предложение полностью противоречило международному праву, так как сегодня ни в одной в стране мира нет такого понятия как «общее государство» [1, 887].

Поэтому с 1999 года начался процесс установления прямого диалога между Азербайджаном и Арменией по урегулированию конфликта, хотя Минская группа также за все эти годы оставалась основной фигурой по вопросу налаживания Нагорно-Карабахской проблемы [11, 852].

Позиции некоторых экспертов о деятельности МГ ОБСЕ. В этой связи будет уместно также привести слова некоторых зарубежных и азербайджанских экспертов о деятельности Минской группы.

Например, директор Института политической социологии, российский политолог Вячеслав Смирнов о деятельности Минской группы сказал: «Когда мы говорим об альтернативе МГ ОБСЕ, надо понимать, что создание любого другого механизма потребует времени и больших усилий. МГ ОБСЕ заинтересована в замораживании конфликта, и ее деятельность является неэффективной и безрезультатной, по крайней мере, за все время продолжения этого конфликта сопредседатели не продвинулись ни на шаг. Понятно и обоснованно то, что азербайджанскую сторону такое долговременное замораживание статус-кво не устраивает. Но не факт, что любой другой международный механизм сможет изменить ситуацию» [13].

Доцент кафедры международных отношений на постсоветском пространстве Санкт-Петербургского государственного университета (СПбГУ), профессор, российский политолог Ниязи Ниязов в одном из интервью сказал: «Минская группа ОБСЕ, будучи основной переговорной платформой, в рамках своих полномочий обязана максимально эффективно воздействовать на мирный процесс в целом и торпедирующего его агрессора в частности.

Однако очевидно, что сопредседатели МГ ОБСЕ являются фигурами, представляющими интересы стран-сопредседателей, которые готовы конфликтовать на международной арене по многим другим проблемам мировой политики, но не в случае касательно урегулирования карабахского конфликта. Как раз-таки в этом случае они действуют с единых по-

зиций, прилагая усилия, чтобы конфликт максимально долго оставался в замороженном состоянии. На мой взгляд, происходит это в силу огромного количества причин, в их ряду и теоретические подходы к вопросам войны и мира, которые господствуют в политическом поле этих стран, и отстаивание своих интересов, и желание иметь в арсенале своей дипломатии инструмент политического давления на официальный Баку для получения, в свою очередь, от него уступок в экономической и политической сферах. Азербайджан не просто не доволен деятельностью МГ ОБСЕ по урегулированию конфликта, но готов отказаться от его услуг и начать искать другие пути разрешения карабахского конфликта, вплоть до применения силового решения вопроса» [13].

Бывший полномочный представитель президента РФ по Нагорному Карабаху, возглавлявший посредническую миссию России в 1992-1996 гг., сопредседатель Минской группы ОБСЕ от РФ Владимир Казимиров в интервью газете «Независимая газета» 25 августа 2003 года сказал: «... для эффективных поисков урегулирования конфликта нужен новый полноценный формат стабильных переговоров: командная работа на высоком уровне, регулярные раунды при соблюдении конфиденциальности не «понарошку», подкрепляемые иногда встречами первых лиц. Конечно, важно использовать договорённости, наработанные ранее: не начинать же переговоры с нуля. Оптимальным был бы уровень специальных представителей в ранге министров (скажем, «министры без портфеля»)). В ответ на слова В. Казиминова бывший министр иностранных дел Азербайджана Т. Зульфугаров ответил: «Действительно, после 1997 года не существовало формата переговоров, поскольку встречи глав государств не являются переговорами в полном смысле слова. Как правило, они подразумевают обсуждение общих вопросов и концепций, а не каких-то базисных документов, способных стать полноценным соглашением. Как показывает практика, встречи на высшем уровне не привели к конкретным результатам...» [13].

Нагорно-Карабахская проблема в центре внимания ведущих мировых политиков. Довольно часто представители ОБСЕ проводили мониторинги на прифронтовой линии, которые не вносили каких-либо существенных изменений в процесс урегулирования конфликта, поэтому странам-сопредседателям Минской группы следовало всё больше давить на агрессивную Армению.

Военный эксперт, сотрудник Института мира и демократии Азад Исазаде о мониторингах, проводимых представителями ОБСЕ отметил: «мониторинг проводят личный представитель действующего председателя ОБСЕ и по два-три его полевых помощника с обеих сторон линии фронта. При проведении мониторингов идет согласование с обеими сторонами времени и местности, и поэтому в момент наблюдения со стороны представителей ОБСЕ стрельбы не бывает» [8].

Автор книги «Победа Азербайджана в «холодной войне» с Арменией» Чапай Султанов пишет: «В конце октября 1993 года председатель ОБСЕ, министр иностранных дел Швеции Маргарета аф Углас посетила регион с целью остановить военные действия. На пресс-конференции она заявила, что армянская сторона её заверила, что не будет предпринимать наступательных действий. Не успела она покинуть регион, как армяне захватили Зангелан. Никаких резких заявлений в адрес Армении со стороны ОБСЕ не последовало – всё стало окончательно ясно- ОБСЕ играет свою игру!» [12, 291].

Таким образом, к сожалению, Минская группа выступала не в роли защиты и претворения в жизнь принципов и норм международного права, а всего лишь тормозила процесс урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта, тем самым, способствуя ещё большей эскалации напряжённости в регионе, что выгодно было Армении, её покровителям - странам-сопредседателям, которые соблюдали и продолжают соблюдать только свои государственные интересы, одновременно, использовали конфликт в качестве рычага для давления на самую сильную страну Южного Кавказа – Азербайджан, страну, которая давно способна «делать погоду» на политической авансцене региона.

Нагорно-Карабахская проблема, которая была в центре внимания ведущих мировых политиков, являлась одним из ключевых вопросов в Южнокавказской политике США и стран Западной Европы. Конфликт затянулся на столь долгие годы из-за «двойных стандартов», благодаря, которым сопредседатели Минской группы ОБСЕ (США, Франция, Россия) внедряли свои интересы в регионе Южного Кавказа. Проблема вокруг Нагорного Карабаха являлась сдерживающим фактором для ещё большего развития Азербайджана.

После провозглашения независимости Косово, армянские оккупанты постарались обнулить попытки Азербайджана по восстановлению территориальной целостности страны и использовать сецессию Косово в своих целях. Однако, правильно выстроенная политика азербайджанского правительства свела на «нет» надежды оккупационного режима Армении.

Для урегулирования Нагорно-Карабахской проблемы особое значение имел не только прямой диалог (между президентами Азербайджана и Армении), но и дипломатическая деятельность Азербайджанского государства в целом.

На протяжении долгого периода истории для многих государств дипломатия имела особое значение. Если учитывать реалии современных международных отношений, то не трудно будет себе представить, как сильно возросла значимость дипломатической деятельности любой страны [10].

Важным для Азербайджана стало заявление правительства Великобритании после оккупации Агдама, так как это заявление является ещё

одним доказательством армянской агрессии: «Правительство Соединённого Королевства резко осуждает эти вторжения в Азербайджан, которые представляют собой серьёзную угрозу перспективам Минского мирного процесса СБСЕ» [9].

В 1998 году в Иреване была переведена с английского языка и издана книга под названием «Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе. Нагорный Карабах и Азербайджан» в которой открытым образом излагаются проармянские бредовые идеи в Палате лордов Великобритании. Например, граф Шэннон говорит: «Древнее армянское царство простиралось от Средиземного моря до Каспийского. Это была территория, за которую постоянно вели борьбу Ассирийская, Персидская, Римская, Византийская и Оттоманская империи. В недавней истории был геноцид 1915 года. Этот факт, достаточно убедительно подтверждённый документами Министерства иностранных дел на Уайтхолле, был осуждён всеми лидерами победивших в Первой мировой войне стран-союзников. Однако в 1918 году ничего ими сделано не было, поскольку Турция говорила: «Мы вам нужны в борьбе против большевизма». То же самое она повторила в 1945 году: «Мы нужны вам в борьбе против коммунизма. И, кстати, не могли бы мы присоединиться к НАТО?» Позиция Турции осталась аналогичной и после распада СССР, когда она заявила: «Мы предоставляем собой отличный экспортный рынок» [6, 95].

Заключение. История доказывает, что политика армян не подлежит изменению и далека от объективности. До начала Отечественной войны, мы не были застрахованы от очередных brutальных, агрессорских нападений армян, для реализации маниакальных претензий на исконно азербайджанские территории, для присвоения наших традиций, обычаев, нашего культурного наследия.

Видимо армянские сказочники, забыли о том, что в сказках побеждает добро и правда, так как любая сказка есть не что иное, как отражение реальной жизни.

Выступая на заседании Совета глав государств СНГ Ильхам Алиев, коснувшись результатов Отечественной войны заявил: «Результаты войны известны: Азербайджан одержал победу над страной-оккупантом. В результате войны более 80% потенциала ВС Армении было уничтожено. Для Армении эта война оккупационная, для Азербайджана – отечественная, освободительная. Мы положили конец оккупации» [5].

Интересно, что во время встречи с сопредседателями Минской группы ОБСЕ 12 декабря 2020 года президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев о безрезультатной деятельности МГ ОБСЕ сказал: «В настоящее время в регионе сложилась совершенно новая ситуация. Азербайджан урегулировал конфликт, продолжавшийся около 30 лет, добился этого силовым путем и политическими средствами. Я согласен с Прези-

дентом Путиным – одним из глав государств-сопредседателей в том, что Нагорно-Карабахский конфликт уже стал историей. Я думаю так же. К сожалению, Минская группа не сыграла никакой роли в урегулировании конфликта. Хотя для этого Минская группа на протяжении 28 лет обладала соответствующим мандатом. Я участвовал в переговорах в течение последних 17 лет. Однако, как я сказал в ходе войны, хотя у Минской группы была определенная деятельность в направлении выдвижения идей и проявления творчества, это не дало никакого результата. Такова реальность» [2].

Итак, безрезультатная деятельность Минской группы ОБСЕ привела к началу Отечественной войны.

В итоге, 44-х дневной Отечественной войны, подписанный 10 ноября 2020 года, акт о капитуляции Армении открыл новую, золотую страницу в истории Великого азербайджанского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку: Şərq-Qərb, 2007, 903 с.
2. Ильхам Алиев принял сопредседателей Минской группы ОБСЕ от Франции и США // <https://ru.president.az/articles/48908> - 8.01.2021
3. Ильхам Алиев: Вражеская армия была уничтожена за 44 дня. Сегодня армянской армии нет // [https://ara.az/ru/vnutrennyaya-politika-](https://ara.az/ru/vnutrennyaya-politika-08.01.2021) 08.01.2021
4. Ильхам Алиев: Нагорный Карабах не получит никакого статуса за пределами суверенитета Азербайджана // <https://haqqin.az/news/136439> - 05.10.2019
5. Ильхам Алиев: результаты войны в Карабахе известны // vestikavkaza.ru - 06.01.2021
6. Кокс К., Айбнер Дж. Этническая чистка продолжается. Война в Парламентские дебаты в Палате лордов Великобритании. Иревань, Гитутюн, 1998, 106 с.
7. Кулиев Г. Геополитические коллизии Кавказа // <http://www.ca-c.org/journal/cac> - 25.05.2018
8. Мониторинги ОБСЕ в зоне карабахского конфликта стали бесполезны, заявили эксперты в Баку // <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/282383/> - 25.05.2016
9. Официальный документ СБ ООН, № S/26184, 28 июля, 1993.
10. Президент Ильхам Алиев: Основной сферой деятельности Минской группы должно быть ещё большее давление на оккупационный режим Армении // www.trend.az/azerbaijan/politics/2804208.html - 10.04.2019
11. Современные международные отношения и мировая политика // под ред. Торкунова А. М.: Просвещение, 2005, 990 с.
12. Султанов Ч. Победа Азербайджана в «холодной войне» с Арменией. Баку: Чашыюглу, 2015, 388 с.
13. Что думают эксперты о работе Минской группы ОБСЕ? – ОПРОС // <https://news.day.az/politics/879839.html> - 15.08.2018

ATƏT-in MİNSK QRUPUNUN DAĞLIQ QARABAĞ PROBLEMİNİN HƏLLİ YOLUNDA NƏTİCƏSİZ FƏALİYYƏTİ

G.ƏLİYEVƏ-MƏMMƏDOVA

XÜLASƏ

ATƏT-in Minsk Qrupunun 28 il ərzində Dağlıq Qarabağ probleminin həlli yolunda uğursuz fəaliyyəti, həmsədr ölkələrin (Rusiya, Fransa, ABŞ) Dağlıq Qarabağ ətrafındakı problemdən öz məqsədləri üçün istifadə etmək cəhdləri, Cənubi Qafqazın ən güclü ölkəsinə (Azərbaycan) təzyiqlik göstərmələri 44 günlük Vətən Müharibəsinin başlanmasına gətirib çıxarmış, nəticədə təcavüzkar qovulmuş və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edilmişdir.

Beləliklə, müəllif, həmsədr ölkələrin Dağlıq Qarabağ probleminə qərəzli yanaşmasını ortaya çıxarmağı, problemin həll edilməməsinin vacibliyini nəzərə alaraq Minsk qrupunun səmərəsiz fəaliyyəti məsələsinə hərtərəfli yanaşmağı, Rusiya, Fransa və ABŞ-ın fəaliyyətinin nəticələrini göstərməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Problemin həlli yalnız region üçün deyil, həm də indiki mərhələdə beynəlxalq əlaqələr üçün mühüm rol oynamaqdadır.

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, Rusiya, ABŞ, Fransa, ATƏT, Minsk qrupu

THE INEFFECTUAL ACTIVITY OF OSCE MINSK GROUP ON THE WAY TO RESOLVING THE NAGORNO-KARABAKH PROBLEM

G.ALIEVA-MAMMADOVA

SUMMARY

The unsuccessful activity of the OSCE Minsk Group for 28 years on the way to resolving the Nagorno-Karabakh problem, the attempts of the co-chairing countries (Russia, France, the United States) to use the problem around Nagorno-Karabakh for their own purposes, to put pressure on the most powerful country in the South Caucasus (Azerbaijan), led to the beginning of the 44-day Patriotic War, which ended with the expulsion of the aggressor and the restoration of the territorial integrity of Azerbaijani Republic.

Thereby, the author has a goal to reveal the overweighted approach of the co-chairing countries to the problem around Nagorno-Karabakh, take comprehensive approach to the issue of the ineffective activities of the Minsk Group, taking into account the importance of resolving the problem not only for the region, but also for international relations at the present stage, to show the results of Russia's, France and the USA activities.

Keywords: Nagorno-Karabakh, Armenia, Russia, USA, France, conflict, territorial integrity, foreign policy, OSCE, Minsk group

UOT 94”19/...

**TÜRKİYƏ-NATO MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ SURİYA MƏSƏLƏSİ
(XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)****H.A.HÜSEYNLİ***

Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra geostrateji səbəblərdən Türkiyənin qonşularla sərhəd məsələsində müəyyən narahatlıqlar yarandı. Bu narahatlıqlar XXI əsrin əvvəllərində özünü daha aşkar büruzə verdi. Buna səbəb bəzi ölkələrdə hakimiyyət dəyişikliyi ilə nəticələnən Ərəb baharının baş verməsi idi. Lakin bu hadisələr Suriyada siyasi böhranla günümüzə qədər davam edir. Suriya böhranı zaman keçdikcə böyük bir global problemə çevrildi və bu səbəbdən də regionun əksər ölkələrinə təsirsiz ötürmədi. Regionda xaosun mövcudluğu NATO-nun da diqqət mərkəzindədir. Məqalədə Suriya böhranının başlanma səbəbləri, Türkiyənin siyasi kursu və NATO ilə əməkdaşlıq dinamikası xronoloji ardıcılıqla tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Türkiyə, Suriya, NATO, Bəşər Əsəd

Giriş. Ərəb baharının Suriyaya da ayaq açması ilə başlayan etirazlar İndiyə qədər həllini tapmayan Suriya məsələsini ortaya çıxardı. Yaxın və Orta Şərq ölkələrindən fərqli olaraq, NATO tərəfindən Suriyadakı hadisələrə hər hansı bir hərbi müdaxilə edilmədi. Bu müdaxilənin edilməməsini də NATO-nun 2014-cü ildən Baş katibi olan Yens Stoltenberq Almaniyanın “Bild am Sonntag” qəzetinə verdiyi müsahibəsində aşağıdakı kimi münasibət bildirmişdi: “Suriyada qorxunc insan fəlakəti yaşayırıq. Bəzən Əfqanıstanda olduğu kimi, hərbi müdaxilə etmək doğru qərardır. Lakin bəzən də hərbi üsullardan istifadə faydadan çox zərər gətirir. Suriya məsələsində də NATO üzvləri hər hansı bir hərbi müdaxilənin vəziyyəti daha da pisləşdirəcəyinə qərar verdilər” [1]. Bu müsahibə 2016-cı ilin 18 dekabr tarixində verilmişdir və Suriyaya niyə hərbi müdaxilənin edilməməsi sualına verilən qaneəddici cavab hesab edilə bilməz. Çünki beynəlxalq terrorizmə qarşı müdaxilə NATO-nun əsas startegiya-sınının tərkib hissəsidir. Nəzərə alsaq ki, Suriyada törədilən soyqırım faktları və terror hadisələrinin geniş vüsət alması NATO-nun bu əraziyə müdaxiləsini zəruri edirdi. Lakin bu baş vermədi. Bunun səbəblərini öyrənmək üçün Suriyada cərəyan hadisələri qısaca olaraq nəzərdən keçirək.

Əsas hissə. 1971-ci ildən fasiləsiz olaraq BƏƏS rejimi tərəfindən idarə edilən Suriya Ərəb Respublikası XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq xarici

* *Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; huseyn.huseynli@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0001-7954-0381*

siyasətində yeni xətt müəyyən edərək Qərbə doğru meyl etməyə başladı. Bu məqsədlə də, I Körfəz müharibəsi zamanı müttəfiq qüvvələrini dəstəklədi. Hafiz Əsədin ölümündən sonra, 2000-ci ildə hakimiyyətə gələn Bəşər Əsəd Suriyanın nüfuzunu beynəlxalq aləmdə normallaşdırmaq istiqamətində addımlar atmağa çalışdı. Lakin ABŞ-da Corc Uoker Buşun hakimiyyətə gəlişi (2001-2009) vəziyyəti dəyişdi. 11 sentyabr hadisəsindən sonra da ABŞ-la əməkdaşlıq etməyə çalışan Suriya ətrafındakı şübhələr, xüsusilə də Suriyanın Hizbullah və Həmas kimi radikal islamçı təşkilatlara dəstəyini davam etdirməsi iddiaları bu ölkənin “Şər oxu” ölkələrinin siyahısına daxil edilməsi ilə nəticələndi [2]. Həmin vaxta qədər Türkiyə vasitəsi ilə beynəlxalq aləmlə geniş əlaqələr qurmağa səy göstərən Suriya üçün hadisələr getdikcə mənfiyə doğru dəyişməyə başladı. 2011-ci ildə Yaxın Şərq və şimali Afrika ölkələrində baş verən “Ərəb baharı” Suriyada siyasi vəziyyəti daha da pisləşdirdi. 2012-ci ilin martında başlayan və hələ də davam etməkdə olan Suriya müxalifəti ilə BƏƏS rəhbərliyinin silahlı qüvvələri arasındakı toqquşmalar, Suriyada marağı olan böyük dövlətlərin tutduğu mövqe vəziyyəti həlledilməz formaya saldı. Suriya üzərində təsir əldə etmək istəyən əsas qüvvələr - ABŞ, AB, Çin, Rusiya, İran və Türkiyədir. ABŞ, AB və Türkiyə hazırkı hakimiyyətin dəyişməsində, Rusiya, İran və Çin isə Bəşər Əsədin qalmasında maraqlıdır. Suriya məsələsində daha bir məqam var ki, bu da İsrail amilidir. İsrail üçün İran və Livan xəttinin birləşdiricisi olan Suriyada Əsəd rejiminin hakimiyyətdən getməsi “nəfəslik” rolunu oynaya bilər. Amma Suriya inqilabının İsrail üçün daha təhlükəli məqamı yeni Suriya hökumətinin Türkiyəyə münasibətinin necə olacağı ilə bağlıdır. Hazırda Suriya müxalifəti Türkiyəni özünə qərargah seçib və bu ölkə ilə sıx əlaqələrinin olduğunu gizlətmir. Aydınır ki, Türkiyəni özləri üçün nümunə olaraq görən Suriya müxalifəti Əsəddən sonra da Türkiyə ilə yaxın müttəfiqlik münasibətlərində olacaq. Suriyada proseslərin bu qədər uzanmasının səbəbi göründüyü kimi əsas güclərin onunla bağlı razılığa gələ bilməməsidir [3, 162-163].

ƏİP hakimiyyəti dövründə Türkiyənin həm NATO üzvü kimi, həm də müstəqil bir dövlət kimi Suriya məsələsində tutduğu mövqe xüsusi maraq doğurur. XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq Türkiyə-Suriya əlaqələrində müsbətə doğru bir çox dəyişikliklər baş verdi. Çox dinli, məzhəbli, etnik qruplu ictimai strukturlara malik olan iki ölkə, ABŞ-ın İraqı işğal etdiyi 2003-cü ildən sonra ortaq problem kimi kürd məsələsinə görə yaxınlaşmağa başladı. Hətta Türkiyə İran və Suriya ilə 2003-cü ilin apreliyində üçtərəfli müqavilə imzaladı. Bu müqaviləyə görə, müstəqil bir kürd dövlətinin yaradılmasına imkan verilməməli idi [4]. 2003-2007-ci illərdə Suriya PKK-nı qınadı, PKK silahlılarını Türkiyəyə təhvil verdi. 2007-ci ilin yanvarında Livanın Cənubi Kipr Respublikası ilə imzaladığı gizli neft və təbii qaz müqavilələri ilə yaranan böhranlı vəziyyətdə Türkiyəni dəstəklədi və bu müqavilələrin Livan parlamentində təsdiq edilməməsinə də öz töhfəsini verdi. Türkiyə də Suriyanın bu fəaliyyətlərinə qarşılıq olaraq 2003-cü ilin oktyabrından başlayaraq İsrail-Suriya arasında vasitə-

çilik etmək istiqamətində səy göstərdi. 2005-ci ilin fevralında Həriri sui-qəsdinə görə təzyiqə məruz qalan Suriyaya dəstək verdi. 2006-cı ilin iyulunda Livan müharibəsində tərəfləri sakitləşdirdi və bölgəyə göndərilən BMT-nin Livandakı müvəqqəti qüvvələrinə hərbi dəstə göndərdi. 2009-cu il 29 yanvar tarixində Davosda baş verən hadisədən sonra İsrailə münasibətləri pozulan Türkiyə Suriya ilə daha da yaxınlaşdı. Hətta 2009-cu ilin yazında Türkiyə Suriya-İraq arasında mübahisələrin həlli yolunda vasitəçilik etməyə başladı. Həmin ildə Suriya ilə Türkiyə arasında viza rejimi qarşılıqlı olaraq ləğv edildi. Baş nazir Ərdoğanın 2009-cu ilin dekabr ayında Dəməşq səfəri vaxtı tərəflər arasında 50-dən çox ikitərəfli müqavilə imzalandı. 2010-cu ilin mayında Bəşər Əsəd Ankaraya səfər etdi. İki ölkə rəhbərləri hətta ailəvi tətillərdə qədər yaxın olduqlarını göstərdilər. Müştərək nazirlər kabineti iclası keçirir, “strateji əməkdaşlıq”-dan bəhs edirdilər [5, 157]. Lakin 2011-ci ilin fevralında Suriya ilə münasibətlər qəfildən pozuldu. Eyni ilə Libiya məsələsində olduğu kimi bu dəfə də Türkiyə tamamilə fərqli münasibət nümayiş etdirməyə başladı. 2011-ci il fevralın 6-da Hələbdə Bəşər Əsədlə görüşən R.T.Ərdoğan Ərəb baharı ilə ölkədə başlayan etirazlara görə ona “xəbərdarlıq” etdi. Bəşər Əsəd “xəbərdarlıqları” nəzərə almayanda Türkiyə Suriyada tez-tez müşahidə edilən insan hüquqlarının pozulması hallarına diqqət çəkdi və buna səssiz qalmayacağını bəyan etdi. Halbuki iki ölkə arasında qısa müddət əvvəl çox yaxşı münasibətlər olanda da Suriyada eyni pozuntular və diktatorluq mövcud idi. Suriya vətəndaşlarının Türkiyəyə köçü ilə Ankaranın mövqeyi daha da sərtləşdi. Yumşaq güc istifadəsi başa çatdı. Getdikcə sürətlənən prosesdə Ankara hökuməti Suriya sərhədləri içərisində bufer bölgə qurmağa təşəbbüs göstərdi. Hətta ölkəsinə sığınan Suriya vətəndaşlarına konfrans keçirmək və müqaviməti tənzimləmək üçün Türkiyə ərazisindən istifadə etməyə icazə verdi. 2011-ci ilin aprelindən başlayaraq İstanbul və Antalyada təşkil edilən ilk konfranslar Müsəlman Qardaşlar təşkilatının Türkiyədəki təşkilatlarının və onlara dəstək verən yerli QHT-lərin köməyi ilə keçirildi. Türkiyə Cümhuriyyəti XİN-i baş verənlərə məsafəli mövqə nümayiş etdirsə də, bu cür tədbirlərə icazə verilməsi Türkiyənin də mövqeyini açıq formada göstərirdi. Türkiyə Baş naziri R.T.Ərdoğanın həmin ilin avqustun 7-də “Suriya bizim daxili məsələmizdir” [6] deməsi əsasən kürd məsələsini hədəf alsada, əslində Türkiyənin Suriya məsələsinə münasibətini daha da aydınlaşdırırdı. Avqustun 23-də İstanbul iclasında suriyalı müxaliflərin formalaşdırdığı Suriya Milli Şurasının yaradılmasına da Türkiyə rəhbərlik etdi [7, 41-51]. Türkiyə bu şuraya əvvəlcə sülhsevər və plüralist istiqamətdə təsir göstərməyə çalışdı; müxalif siyasi qrupların olmasına, bütün dini və etnik qrupların təmsil edilməsinə ehtiyac duyulduğunu bəyan etdi. Lakin Türkiyə bu mexanizmə bir dəfə başladıqdan sonra nəzarət edə bilməyəcəyini başa düşürdü. Digər tərəfdən, Suriya Milli Şurasının Suriya müxalifətini təmsil etmədiyi, tərkibində həddən artıq icmaları əhatə etməsi, yeni bir sistemin qurulacağı 2012-ci ilin noyabrında ABŞ-ın Dövlət Katibi Hillari Klinton tərəfindən bəyan edildi. Suriya Milli Şurasında ələvilərin, xristianların

və kürdlərin kifayət qədər təmsil olunmadığına əsaslanan bu bəyanat Türkiyənin dəstəklədiyi Müsəlman qardaşlarının təsir dairəsində olan qurumun sonu oldu.

2011-ci ilin oktyabrında isə Türkiyə nümayəndələri Suriya müxalifəti ilə açıq şəkildə görüşlər keçirməyə başladı. 30 noyabrda daha ciddi addımlar atılaraq bəzi suriyalı iş adamlarının hesabları donduruldu və Suriya Mərkəzi bankı ilə əlaqələrə xitam verildi. Türkiyə Azad Suriya Ordusunun təşkilində də öz töhfəsini verdi və onları silahlandırdı. Hətta suriyalı müxaliflər Türkiyə tərəfindən silahlandırıldıqlarını açıq formada bəyan edirdilər. Bu məsələ sonralar bir çox tədqiqatçı, təşkilat və KİV-lər tərəfindən müzakirə obyektinə çevrildi. Məsələn, "The Times" qəzetinin 2012-ci il 14 sentyabr tarixli buraxılışında Liviyadan Azad Suriya Ordusuna paylanması üçün İsgəndərün limanına gələn böyük bir silah nəqlinin İnsan Haqq və Azadlıqları Humanitar Yardım Vəqfi (İHH) tərəfindən təslim alınması, silahların böyük hissəsinin Azad Suriya Ordusu əvəzinə Müsəlman Qardaşları təşkilatına verilməsi ilə bağlı iddia ortalığa atmışdı [8].

Türkiyənin Suriya siyasətinin hansı səbəbdən bu qədər sərt şəkildə dəyişilməsi ətrafında müzakirələr getdiyi bir vaxtda 2012-ci il iyunun 22-də Malatya hərbi bazasından səmaya yüksəlmiş olan Türkiyənin "RF-4E" tipli kəşfiyyat təyyarəsinin vurulması tərəflərarası münasibətləri daha da gərginləşdirdi [9]. Bu kəşfiyyat təyyarəsinin necə və kim tərəfindən vurulması çoxsaylı müzakirələrə səbəb oldu. Suriyanın dövlət xəbər agentliyi SANA, Suriya əsgərləri tərəfindən vurularaq Suriyanın su sərhədinə düşməsi barədə bəyanat verdi. 24 iyunda Türkiyənin XİN-i Əhməd Davudoğlu təyyarənin beynəlxalq hava sahəsində təlim uçuşu etdiyi bir vaxtda vurulduğunu bəyan etdi. Türkiyə bu məsələ ilə bağlı Şimali Atlantika Müqaviləsinin 4-cü maddəsinə əsaslanaraq NATO-ya müraciət etdi. 26 iyunda NATO-nun iclasında Türkiyəyə dəstək nümayiş etdirildi. NATO və ABŞ tərəfindən Ankara hökumətinə tam dəstək verilərək "Nəticədə bizi müttəfiqimizin bir təyyarəsinin vurulmuş olması maraqlandırır" [10] deyərək məsələyə münasibət bildirilmiş və Suriyanın hərəkəti 28 NATO üzvü tərəfindən şiddətlə qınanmışdı. Türkiyə ilə mübahisələr bu hadisə ilə yekunlaşmadı. Həmin il 3 oktyabr tarixində Suriyanın Rəqqə şəhərinin Tel-Abyad məntəqəsindən Şanlıurfanın Akçakale vilayətinə top mərmisi atıldı. Buna cavab olaraq Suriyada müəyyənləşdirilən atəş nöqtələrinə Türkiyənin Radar və F-16 hərbi təyyarələri qarşılıq verdi [11, 52]. Türkiyə məsələni daha da böyütməyərək NATO və BMT-nin köməyi ilə Suriya hökumətinin baş verən hadisəyə görə üzr istəməsi ilə kifayətləndi. Lakin ikitərəfli münasibətlər getdikcə daha kəskin hal almaqda idi. Türkiyə tərəfindən mülki təyyarələrin Suriya istiqamətində uçuşuna qadağa qoyuldu. Təhlükəsizlik tədbirlərini daha da artırmaq məqsədi ilə NATO-ya "Patriot" sisteminin Türkiyə-Suriya sərhədində yerləşdirilməsi üçün müraciət edildi. Müraciətə cavab olaraq, NATO-nun Baş katibi Anders Foq Rasmussen "Patriot" sisteminin yerləşdirilməsinin Türkiyənin müdafiə qabiliyyətinin artırılmasına və İttifaqın cənub-şərq sərhədindəki

böhranın daha da irəliləməsinin qarşısının alınmasına öz töhfəsini verəcəyini bəyan etdi [12]. Türkiyənin etmiş olduğu rəsmi müraciətə əsaslanaraq NATO tərəfindən bu sistemin müdafiə məqsədli olması, hər hansı bir həmlə məqsədi daşımaması fikri ictimaiyyətə bəyan edildi. NATO rəsmiləri bu “Patriot”ların ittifaqa üzv Türkiyənin ərazi bütövlüyünü müdafiə etmək və türk xalqına qarşı ehtimal oluna biləcək hücumların qarşısını almaq məqsədi ilə quraşdırıldığını bildirdilər. Suriyada Əsəd hökumətinin qısa müddətdən sonra süqut edəcəyini proqnozlaşdıran Türkiyə, Suriya üçün də Liviyada tətbiq olunan üsulların tətbiqinə cəhd göstərdi. Türkiyə sərt bəyanatları ilə həm beynəlxalq ictimaiyyətin bölgəylə maraqlanmasını təmin etməyə, həm də bu müddət ərzində aparıcı bir rola sahib olduğunu sübut etməyə səy göstərdi [13].

Görülən tədbirlər Suriyadakı terror və xaosun qarşısını almadı. Əksinə Suriyada vətəndaş müharibəsi kimi başlayan hadisələr Türkiyə sərhədlərini də aşmağa başladı. Türkiyənin Suriya sərhədlərinə doğru yerləşdirmək istədiyi “Patriot” raketləri ilk olaraq Türkiyə lehinə psixoloji təzyiq vasitəsi olmaq istiqamətində mühüm addım idi. ƏİP hökuməti müdafiə məqsədi ilə öhdəlik olaraq qəbul etdiyi bu raketlərlə Türkiyənin regionda tənha olmadığı barədə təsəvvür formalaşdırmaq niyyətində idi. Beynəlxalq qüvvələrlə birlikdə hərəkət edərək Orta şərqdə baş verən xaosun həll edilməsində hələ əsas söz sahibi olmasını sübut etmək niyyətində də ola bilərdi. Türkiyənin tələbinə NATO-nun dərhal cavab verməsi Türkiyə Cümhuriyyətinin İttifaqdakı yerini hələ də qoruduğu təəssüratı yaradırdı. Digər tərəfdən Türkiyə Silahlı Qüvvələri də bu sistemlə çalışaraq sistemin yaxşı, ya da pis tərəflərini şəxsən təcrübə etmiş olacaqdı. Lakin bu “Patriot” sisteminin quraşdırılması, xüsusilə Türkiyə müxalifətinin kəskin etirazı ilə qarşılandı. Müxalifətə görə, Türkiyə günbəgün döyüş mühitinə cəlb edilməkdə idi. Bu sistemin maddi tərəfinin Türkiyə tərəfindən qarşılanaçağı da ciddi şəkildə tənqid atəşinə tutuldu. İran və Rusiya Türkiyənin bu fəaliyyətinə görə narazılığını bəyan etdilər. Rusiya və İrana görə Türkiyənin bu mövqeyi regiondakı qarışıqlığın daha da artmasına və qeyri-sabitliyin yaranmasına səbəb olurdu. Türkiyəyə “Patriot” raketlərini Almaniya, Hollandiya və ABŞ göndərməli idi. Bu ölkələr, raket sisteminin Türkiyədə yerləşdirilmə məqsədinin NATO-nun müştərək sərhədlərini qorumaq olduğunu bəyan etdilər [11, 57-58]. Lakin istər NATO üzvlərinin, istərsə də İttifaqın ən fəal üzvü olan ABŞ-ın Suriya böhranın tənzimlənməsi istiqamətində gördüyü tədbirlər bundan artıq olmadı. Çünki NATO-nun əvvəl müdaxilə etdiyi bölgələrlə müqayisədə Suriya daha çıxılmaz bir bataqlığı xatırladırdı. Məhz bunu nəzərə alan ABŞ hökuməti də Türkiyənin istək və tələblərinə baxmayaraq hərbi müdaxilə məsələsində tələsmədi, sadəcə bəzi xəbərdarlıqlar etməklə kifayətləndi. Məsələn, ABŞ Silahlı Qüvvələrinin Baş qərargah rəisi Martin Dempsi Suriyaya hərbi müdaxilə məsələsindəki mübahisələri real hesab etmədiyini, türk komandirlərinin bufer bölgə tətbiqi üçün NATO-nu istədiklərini, lakin İttifaqın bunun öhdəsindən gələ bilməyəcəyini bəyan etdi [15]. Martin Dempsinin NATO-nun deyil, ABŞ Silahlı Qüvvələrinin Baş qərargah rəisi olmasını nəzərə alsaq, bu

sözlərin ABŞ-ın mövqeyini əks etdirdiyini deyə bilərik. Bu baxımdan da Suriya hadisəsini başa çatdırmaqda daha istəkli görünməyə çalışan ABŞ, Türkiyə xarici siyasətini özü üçün çox sərt hesab edirdi [5, 149]. Buna baxmayaraq Türkiyə ilə birgə müxalifləri dəstəkləyir, hətta onlara silahlı yardım da edirdi.

Nəticə. Bütövlükdə Suriyada baş verənlər və hələ də NATO-nun böhranı tənzimləmək istiqamətində konkret addımlar atmaması daha çox Türkiyə üçün istər maddi, istərsə də təhlükəsizlik baxımından böyük çətinliklərə yol açdı. Eyni zamanda Türkiyəni də Suriyada baş verən hadisələrin fəal iştirakçısına çevirdi. Belə ki, hal-hazırda Türkiyəyə sığınan suriyalıların ümumi sayı 3,7 milyon nəfərdir. Onların ehtiyaclarını da dövlət özü qarşılamağa olmur. Fövqəladə və Təcili Yardım İdarəsi Rəhbərliyinin (AFAD) verdiyi məlumata görə suriyalı qaçqınlar üçün xərclənən məbləğ 11 milyard dollardan çoxdur [17]. Bu xərclərdən başqa ölkə daxilinə qəbul edilən suriyalı qaçqınlar Türkiyədə təhlükəsizlik cəhətdən böyük problemlərin də yaranmasına səbəb olurlar. Çünki mövcud şərait hər cür təxribata müvafiq vəziyyətdədir. Türkiyənin, xüsusilə Suriya sərhədi nəzarətsiz bir hal almışdır. Bu da Türkiyə Cümhuriyyətinin hər cür risk ilə qarşı-qarşıya qalmasına səbəb olmuş və olmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. NATO, Suriye'ye neden müdahale etmediğini açıkladı / <http://www.birgun.net/haber-detay/nato-suriye-ye-neden-mudahale-etmedigini-acikladi-139986.html> Müraciət tarixi: 03.01.2018
2. Taşkın T. 11 eylül saldıraları sonrası ABD dış politikasında Ortadoğu ve Türkiye-ABD ilişkileri. Edirne, 2010, 130s.
3. Əlisgəndərli C. Ərəb Baharı (analitik baxış). Ərəb Baharı kontekstində Türkiyə və İran/Tarix və onun problemləri. jurnalı, 2014, №1, 357s.
4. Türkiyə-Suriye ilişkileri: İnişler ve çıkışlar/ <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/turkiye-suriye-iliskileri-inisler-ve-cikislar> Müraciət tarixi: 16.01.2018
5. Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorum-lar. 3 ciltte. Cilt 3: 2001-2012/Editör: Baskın Oran. İstanbul: İletişim yayınları, 2013, 885 s.
6. Suriye meselesi bizim iç meselemizdir / <https://www.akparti.org.tr/site/haberler/suriye-meselesi-bizim-ic-meselemizdir/11521#1> Müraciət tarixi: 04.04.2018
7. Suriye'de Sonun Başlangıcı: Yaptırım Dönemi ve Suriye Ulusal Konseyi / OrtaDoğuAnaliz dergisi, 2011, cilt: 3, sayı: 34, 33s.
8. Müslüman Kardeşler'e silahları İHH verdi / <http://www.milliyet.com.tr/musluman-kardesler-e-silahlari-ihh-verdi-gundem-1596640/> Müraciət tarixi: 11.03.2018
9. Türk Savaş Uçağı Suriye'de Düştü / <http://www.haberler.com/turk-savas-ucagi-suriye-de-dustu-3727931-haberi/> Müraciət tarixi: 11.03.2018
10. 'Düşen uçakla ilgili detayları biliyoruz ama...' / <http://www.hurriyet.com.tr/abd-detay-aciklama-yacagiz-20957617> Müraciət tarixi: 26.03.2018
11. Kınalıtopuk Ö.T. Türkiye-Suriye ilişkileri 2002-2014 dönemi. Edirne, 2014
12. Güven Özalp, "Patriot başvurusunda savunma güvencesi", Milliyet, 22.11.2012
13. "Türkiye'ye Konuşlandırılan Patriot Füze Savunma Sistemi" / <https://www.tasav.org/turkiye-ye-konuslandirilan-patriot-fuze-savunma-sistemi.html> Müraciət tarixi: 03.01.2018
14. 'Türkiye tampon bölge için NATO'yu istiyor' / <http://www.sozcu.com.tr/2012/dunya/turkiye-tampon-bolge-icin-natoyu-istiyor-30231/> Müraciət tarixi: 09.04.2018

15. Türkiye-Suriye Siyasi İlişkileri/<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-.tr.mfa> Mürciät tarixi: 25.02.2018

**СИРИЙСКИЙ ВОПРОС В ОТНОШЕНИЯХ ТУРЦИЯ-НАТО
(НАЧАЛО XXI ВЕКА)**

Г.А.ГУСЕЙНЛИ

РЕЗЮМЕ

После окончания холодной войны по геостратегическим причинам возникли некоторые опасения по поводу границы Турции с ее соседями. Эти опасения стали более очевидными в начале 21 века. Причиной тому стала «арабская весна», в результате которой в некоторых странах сменилось правительство. Однако эти события продолжаются и по сей день в связи с политическим кризисом в Сирии. Сирийский кризис со временем превратился в серьезную глобальную проблему и поэтому не остался незамеченным в большинстве стран региона. Существование хаоса в регионе также находится в центре внимания НАТО. В статье рассматриваются причины сирийского кризиса, политический курс Турции и динамика сотрудничества с НАТО в хронологическом порядке.

Ключевые слова: Турция, Сирия, НАТО, Башар Асад

THE SYRIAN ISSUE IN TURKEY-NATO RELATIONS (EARLY XXI CENTURY)

H.A.HUSEINLI

SUMMARY

After the end of the Cold War, for geostrategic reasons, there were some concerns about Turkey's border with its neighbors. These concerns became more apparent at the beginning of the 21st century. The reason for this was the Arab Spring, which resulted in a change of government in some countries. However, these events continue to this day with the political crisis in Syria. The Syrian crisis has become a major global problem over time, and therefore has not passed unnoticed in most countries in the region. The existence of chaos in the region is also in the focus of NATO. The article examines the causes of the Syrian crisis, Turkey's political course and the dynamics of cooperation with NATO in chronological order.

Keywords: Turkey, Syria, NATO, Bashar Assad

UOT 94 (479.24)

**BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN
AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINA TƏSİRİ****N.Ə.MƏMMƏDOVA***

Məqalədə Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində Rusiya ilə Türkiyə arasında gedən ağır hərbi əməliyyatların Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına təsiri məsələləri ilkin mənbələr, zəngin arxiv materialları əsasında işıqlandırılmışdır.

Hazırda Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı 30 illik hərbi münaqişəsindən sonra, Azərbaycanın tarixi qələbəsi nəticəsində Cənubi Qafqaz regionunda sülh, inkişaf və əməkdaşlıq münasibətləri baxımından yeni baxış formalaşmaqdadır. Bu baxımdan Birinci Dünya müharibəsində Cənubi Qafqaz regionunda tarixi proseslərə nəzər salmaq, strateji dostluq və qardaşlıq münasibətlərinə söykənən Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin tarixi köklərinin öyrənilməsi baxımından məqalə elmi əhəmiyyətə malikdir və mühüm aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Birinci Dünya müharibəsi, Türkiyə, Rusiya, Qafqaz Cəbhəsi, Türk emissarları

Giriş. Məqalədə Birinci Dünya müharibəsində Blok Dövlətlərin apardığı hərbi əməliyyatlar, xüsusilə Qafqaz cəbhəsində Rusiya ilə Türkiyə arasında gedən ağır hərbi döyüşlərin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına təsiri tarixi faktlar cəlb edilərək araşdırılmışdır. Tədqiq olunan dövrün mətbuatında müharibədə Türkiyəni dəstəkləyən yazılar daha üstünlük təşkil edirdi. Dərc olunan məlumatlardan və arxiv materiallarından aydın olur ki, ziyalılar və yerli əhali arasında türkcülük və islamçılıq ideyaları, Rusiya əleyhinə fikirlər artırdı. Hökumət orqanları bunun səbəbini Türkiyə sərhədlərindən keçib Azərbaycana gələn türk emissarlarının (gizli agentlərin) apardıqları təbliğatda görürdülər. Bu məsələ rəsmi dövlət orqanları arasında gizli yazışmalarda da əksini tapırdı.

Bütün yuxarıda qeyd olunan məsələlər məqalədə dolğun şəkildə araşdırılmışdır. Əlavə edək ki, Birinci Dünya müharibəsi zamanı Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar və müharibənin Cənubi Qafqazın ictimai-siyasi həyatına təsiri tarixşünaslıqda qismən əks olunmuşdur [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30].

Müharibənin Qafqaza təsiri. Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz Cəbhəsində Türkiyənin müharibəyə qoşulmasından sonra yaranmış ictimai-siyasi durumda Azərbaycan xalqı da müharibəyə açıq-aydın baxışla yanaşırdı.

* *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi, tarix elmləri namizədi, nusaba_mamedova@mail.ru; ORCID ID:0000-0002-9351-1605*

Həmin dövrdə mətbuat orqanlarında dərc olunan yazılardan və arxiv sənədlərindən aydın olur ki, xalqın öndə gedən ziyalıları tərkibinə daxil olduğu, eyni zamanda vətəndaşı olduğu Rusiyanı deyil, eyni millət olduğu Türkiyəni seçməkdə qətiyyətli idi. Həmin dövrdə xalqı öz ətrafında birləşdirəcək güclü bir siyasi partiya olmasa da, xalq özü azad yaşamaq istəyini hiss etdirirdi. Bununla əlaqədar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: "...Böyük müharibənin (Birinci Dünya müharibəsi – N.M.) Qafqaz türklüyünə doğurduğu ümid belə idi: milliyət prinsipinin qalib gələcəyinə bağlanmış bir ümid" [19]. Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun, qardaşlığının əbədi və daimi olduğunu təcəssüm etdirən "bir millət, iki dövlət" müdrik kəlamı bugün də hər iki dövlətin vətəndaşları üçün örnəkdir. Son illər baş verən hadisələr bir daha təsdiqlədi ki, iki qardaş ölkə arasındakı qırılmaz əlaqələr daha möhkəm və sarsılmazdır.

Qafqaz Cənubunun Xüsusi Şöbəsinin General-qubernatorunun Bakı qubernatoruna, Qafqazda vilayət və dairə rəislərinə, həmçinin Bakı şəhər rəisinə göndərdiyi 9 oktyabr 1914-cü il tarixli 1920 sayılı "məxfi" məktubunda yazılır: "İmperatorun Qafqaz cənubunu idarəsi məlumat verir ki, bizim sərhədlərimizə türk emissarları göndərilir. Onlar xüsusi tapşırıqlarla Qafqaz müsəlmanları arasında təbliğat aparmaq üçün göndərilmişlər. Türk emissarlarının bizim sərhədlərdə fəaliyyət göstərməsinə qarşı ən ciddi ölçü götürülməsi barədə qərar qəbul olunsun" [22, 94].

Türkiyəyə meyillik gənclər arasında daha aydın şəkildə görünməkdə idi. Türkiyənin müharibəyə qoşulması ilə bir çox azərbaycanlı gənclər Türkiyə sərhədlərini keçərək rus ordusuna qarşı vuruşurdular. Bu isə hökumət orqanları tərəfindən böyük narahatlıqla qarşılanırdı. Bu məlumat "Bakı qubernatoru dəftərxanası türk emissarları ilə mübarizənin təşkili işi"ndə öz əksini tapır. Həmin işdə saxlanılan 09 oktyabr 1914-cü il tarixli 1920 sayılı məktubda yazılır ki, "milliyətindən asılı olmayaraq türkmənşəli şəxslər Türkiyəyə keçmək üçün konsulluqlarla görüşürlər" [22]. Bu barədə digər bir məlumat İrəvan quberniyasının Jandarm idarəsinin rəisinin məktubunda da öz təsdiqini tapmışdır. Həmin məktubda yazılır: "Gənclərin, müsəlman əhalisinin müxtəlif bəhanələrlə getməsi (Türkiyəyə getməsi nəzərdə tutulur-N.M.) həqiqətən də müşahidə edilir" [18]. Onlar sərhədləri keçərək türk ordusu tərkibində hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edirdilər. Sarıqamış hərbi əməliyyatında türk ordusunda üç mindən çox azərbaycanlı olması barədə məlumatlar vardır. Lakin arxiv sənədlərində bu məlumatı təsdiq edəcək faktlara hələlik rast gəlinməmişdir. İstisna olaraq qeyd edək ki, arxiv sənədlərində Türkiyəyə keçmək barədə konsulluqlara olan müraciətlər kifayət qədərdir. Bu müraciətlər həm müharibəyə qədər, həm də müharibə dövrünə aiddir. Lakin bununla bağlı konkret, dəqiq rəqəm göstərmək hələlik mümkün deyildir.

Türkiyəyə gizli dəstək fəaliyyətlərinin nəzarətə götürülməsi. Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan ərazisində, həmçinin bütün Qafqazda mövcud ictimai-siyasi durum dövlət və hökumət orqanlarının diqqət mərkəzində idi. Qafqazda müsəlmanların yaşadığı bütün ərazilər xüsusi orqanlar

tərəfindən nəzarətə götürülmüşdü. Jandarm idarələrinin məxfi yazışmalarında Azərbaycan ərazisinə Türkiyə tərəfindən çoxlu sayda silah sursat daxil olması barədə məlumatlar öz əksini tapır. Tiflis quberniyası Jandarm İdarəsi rəisinin Bakı quberniyası Jandarm İdarəsinə göndərdiyi 11 aprel 1915-ci il tarixli 1032 sayılı “gizli” məktubunda yazılır: “Kutaisi Quberniyası Jandarm idarəsindən aldığımız məlumata görə, Yelizavetpol quberniyası əhalisi arasında kifayət sayda silah vardır. Məlumata görə, Türkiyə hökuməti tərəfindən alınan 50.000-ə yaxın silah müsəlman əhalisinə paylanmışdır” [1]. Həmin məktubda yazılanlardan aydın olur ki, dövlət rəsmilərinin fikrincə müharibə başlayana qədər bu ərazidə Türkiyəyə meyillilik – güclü panislamist təbliğatı aparılmış və bu təbliğatın uğurlu nəticəsi olmuşdur. Həmin məktubda, həmçinin qeyd olunur ki, “hazırda əhali öz arasında 20 təbliğatçı-fanat gizlədir, onlar öz fəaliyyətlərini səylə davam etdirirlər” [1].

Türkiyənin müharibəyə qoşulmasından sonra fəaliyyət göstərən gizli müsəlman komitələri, həmçinin təbliğatçı fanatların fəaliyyəti daima xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən izlənilirdi. Rusiya İmperatorunun Qafqaz Cənubunun Xüsusi Nəzarət Bölməsinin Bakı Quberniyası Jandarm İdarəsinə göndərdiyi 02 dekabr 1914-cü il tarixli işi belə adlanır: “Müsəlman Hərəkatı – Panislamizm”. Bu işlə bağlı Bakı quberniyası Jandarm idarəsi rəisinin 30 noyabr 1914-cü il tarixli 6064 sayılı «Gizli» rəyində [2] qeyd olunur ki, “...Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlar başlayandan sonra Bakı şəhərində müxtəlif fikirlər cərəyan etməkdədir” [2].

Qafqazda müsəlmanların yaşadığı digər ərazilər kimi, Dağıstan vilayəti müsəlmanları da xüsusi orqanlar tərəfindən tam nəzarətdə saxlanılırdı. Hər bir şübhəli addım qeydə alınır və bu rəsmi yazışmalarda öz əksini tapırdı. Bu yazışmaların birində Dərbənd şəhər sakini Molla Hüseynqulu Həsənov haqqında məlumat diqqəti cəlb edir. Dağıstan Vilayəti Hərbi Qubernatoruna göndərilən həmin məktubda yazılır: “Dərbənd şəhərində yaşayan fars mənşəli Molla Hüseynqulu Həsənov podratçı işləyir. Dərbənd müsəlmanları arasında agentliklə məşğuldur. Bu məqsədlə Bakıdan türk dilində dərc olunmuş elanlar alır. Bu elanlar ona Dərbənd dəmiryolu vasitəsilə sərnişinlər tərəfindən göndərilir. Həmçinin nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, türk dilində Türkiyə hökuməti xeyrinə olan bu elanlar Türkiyədən göndərilir” [3]. Arxiv sənədlərində ayrı-ayrı şəxslər barədə bu kimi yazılar üstünlük təşkil edir. Polis departamentinin 14 sentyabr 1914-cü il tarixli 990 sayılı “Məhbus.Gizli.” məktubunda yazılır:[4] “Bakı qubernatorunun bu ilin 11 sentyabr tarixli 4570 sayılı məktubunda xəbər verilmişdir ki, Dağıstan vilayətində yaşayan İsmayıl Əhməd Hacı Vəli oğlu Quba qəzasına gələrək burada qeyri-qanuni pul yığmış və bu pulları Türkiyəyə göndərmişdir. İsmayıl Əfəndinin saxlanması nəticəsində onun üzərindən 230 rubl 55 qəpik pul, poçt qəbzi, iki qeyd kitabçası, türk dilində müxtəlif məktublar və iki pasport tapılmışdır. Pasportlardan biri Dağıstan vilayəti Hərbi Qubernatoru tərəfindən 29 may 1914-cü il tarixində 329 sayılı göstərişlə İsmayıl Əfəndinin adına verilmişdir, ikincisi isə Məmməd İsmayıl Davud oğluna məx-

sus xarici pasportdur” [5]. Bununla bağlı Bakı quberniyası Jandarm İdarəsi tərəfindən aşağıda qeyd olunan adda cinayət işi açılmışdır: “Türkmənşəli İsmayıl Əhməd Əfəndi Hacı Vəli oğlunun Quba qəzasında qeyri-qanuni pul yığaraq onu Türkiyəyə göndərməsində günahlandırılması üzrə iş” [4].

Müharibənin ictimai-siyasi həyata təsiri. Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatların gedişi, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına öz təsirini göstərirdi. Azərbaycanın öndə olan ziyalıları Rusiya əsarətindən azad olmaq, istiqaliliyyət əldə etmək yolunda Türkiyəyə böyük ümid bəsləyirdilər. Lakin qaçılmaz məğlubiyyətlər xalqın əhvali-ruhiyyəsində də müəyyən iz buraxırdı. Bu isə dövlət və hökumət məmurları arasında yazılarda öz əksini tapırdı. Borçalı qəza rəisi Qavrilovun Tiflis qubernatoruna göndərdiyi 16 yanvar 1915-ci il tarixli “tam məxfi” məktubunda yazılır: “...Bizim Sarıqamış və Karaurqanda parlaq qələbəmizdən sonra onlar (azərbaycanlılar-N.M.) məzlum vəziyyətə düşmüşlər. Hazırda müsəlmanlar Türkiyənin məğlubiyyətindən qorxuya düşüblər. Onlar Türkiyənin dağılmasını eşitsələr, Qafqazın 8 milyon müsəlman əhalisi onu müdafiə etməyə qalxacaq” [6]. Məktubda, həmçinin qeyd olunur ki, həmin rayon üzrə “...polis və agentliklərdən daxil olan məlumata görə, yerli müsəlman əhalisi arasında Türkiyə mənafeyinə təbliğat aparılması qeydə alınmamışdır” [7]. Məxfi yazışmalardan da görüldüyü kimi Rusiya rəsmi orqanları hər an həyacanla böyük bir partlayış olacağını gözləyirdilər. Qafqaz müsəlmanlarının hər gün artmaqda olan Türkiyə meyilliliyi onların nəzarətini gündəngünə gücləndirirdi.

Birinci Dünya müharibəsinə Türkiyənin qoşulmasından sonra Qafqazın mərkəzi şəhərlərində gizli müsəlman komitələri fəaliyyət göstərirdi. Gizli komitələrin fəaliyyətində əsas məqsəd müharibədə Türkiyəyə dəstək vermək idi. Rusiya hökumətinin Ərdəbildə yerləşən vitse-konsulunun Astara agentliyinin göndərdiyi 01 may 1915-ci il tarixli 176 sayılı məlumatında yazılıb: “...Bu ilin 5-10 aprel tarixləri arası öyrəndim ki, Bakıda türk-alman siyasətinə xidmət edən gizli komitə mövcuddur” [8]. Agentliyin verdiyi məlumatda bildirilir ki, komitə Persiya (İran) inqilabı üçün çalışan müxtəlif adamlardan təşkil olunmuşdu. Burada əsas məqsəd Təbrizdə rus əsgərlərinin qəddarlığı haqqında yalan məlumatların çatdırılması idi. Bakıda fəaliyyət göstərən gizli müsəlman komitəsi digər yaşayış yerlərində də müsəlman əhalisinin savadlı təbəqəsinə üzərində “ay-ulduz” olan alman tüfəngləri verirdi. Bu alqı-satqı ilə həyata keçirilirdi. Belə ki, həmin müsəlmanlar komitəyə yardım olaraq 100 rubl ödəyirdilər, əvəzində isə patronla birlikdə tüfəng alırdılar. Rusiya hökumətinin Ərdəbildə yerləşən vitse-konsulunun Astara agentliyinin məlumatında həmçinin qeyd olunur: “Komitə (Bakıda fəaliyyət göstərən gizli müsəlman komitəsi-N.M.) belə bir inam yayır ki, tezliklə türklər müharibədə qələbə qazanacaqlar və Qafqazın yerli əhalisi Türkiyəyə birləşəcək. Onlar Rusiya əleyhinə üsyan hazırlayırlar” [8]. Bakıda və eləcə də digər yaşayış yerlərində fəaliyyət göstərən gizli müsəlman komitələri, sözün əsl mənasında, Rusiya hakimiyyəti üçün bir təhlükə mənbəyinə çevrilmişdi. Yerlərdən silahların yığışdırılmasına

dair xüsusi göstəriş verilmişdi.

Zəngəzur qəza rəisinin 20 yanvar 1915-ci il tarixli 7 sayılı “tam məxfi” məktubunda yazılırdı: silah və patronlar hamısı ləğv olunmuşdur... Türkiyə ilə hərbi əməliyyatlar başladığı vaxtda mən pristava müraciət etdim ki, hər zaman Türkiyəyə böyük simpatiya bəsləyən yerli kürdlərdən və sünnü tatarlardan silahların yığılmasına ciddi diqqət yetirsin” [9].

Bakı quberniyası Jandarm İdarəsi rəisi köməkçisinin 12 may 1915-ci il tarixli 299 sayılı “məxfi” məktubunda yazılıb: “...Sizin mənə xüsusi tapşırığınızla bir çox məlumatlar tam yoxlanılmışdır” [10]. Həmin məktubda yoxlanılan məlumatların aşağıdakılardan ibarət olduğu qeyd olunurdu:

“Fars milli demokratları” gizli dərnəyi [10]. - Bu dərnək Cənubi Qafqaz hüduqlarında türk çıxışlarından sonra Astara-farsda (İran Astarasında – N.M.) yaradılmağa başlamış və ruslar tərəfindən Ərdəbil işğal olunduqdan sonra tam formalaşmışdır. “Fars milli demokratları” gizli dərnəyi fars həkimi Seyid Məhəmməd Xan və fars teleqraf məmuru Fərəməz Xan Bəşəratəs Sultanın rəhbərliyi ilə yaradılmışdır. Dərnəyin tərkibinə daxildilər: Mirzə Tağı Xan – Astara fars gömrüyündə kassir, Mirzə Paşa - həmin gömrükdə mühasib (hazırda Maliyyə Müfəttişi Kastorananın sərəncamı ilə Ərdəbilə köçürülmüşdür), Hacı Seyid Mehdi Cəlalov – fars Ərdəbil yollarında nəzarətçi; Şahzadə Hüseyn Mirzə, həmin gömrükdə statist; Seyid Əbdül Həsən – həmin gömrükdə mühasib köməkçisi; Cəlal Xan – Fars poçt kontorunun rəisi; Mirzə Kafır Ələsgər oğlu – “Kretinqer i Qlaz” firmasının nümayəndəsi, Astara-farsda yaşayır [10]. Bakı quberniyası Jandarm idarəsi rəisi köməkçisinin məktubunda, “Fars milli demokratları” gizli dərnəyi üzvlərinin müsəlman əhalisi arasında güclü təbliğət apardıqları qeyd olunur [11].

Bu təhlükənin qarşısını almaq məqsədilə hökumət tərəfindən ən ciddi ölçülər götürülür, gizli komitə üzvləri daima təqib və həbs olunurdular. Bir çox hallarda isə onlar panislamist adı ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirdilər.

Gizli yazışmalar və hərbi senzura. Çarın Qafqazda çarışının Qafqaz Hərbi Dairə üzrə Xüsusi Bölməsinin Bakı Qradinaçalnikinə yazdığı 29 aprel 1915-ci il tarixli 1913 sayılı “Tam məxfi. Təcili” məktubunda Xüsusi Bölmənin agentlikdən aldığı məlumatlar öz əksini tapır [11]. Həmin məlumatda bildirilir ki, Bakı və Yelizavetpol şəhərlərində əhali arasında türkçülük təbliğati gücləndirilməkdədir. Həmçinin qeyd olunur ki, müharibənin başlanğıcında bu təbliğatın heç bir uğurlu əhəmiyyəti olmasa da, hazırda bu böyük bir təhlükəyə çevrilməkdədir. Qafqaz çarışınının Hərbi Dairə üzrə Xüsusi Bölməsinin verdiyi məlumatda bildirilir ki, “...ordu Ştablarında Cənubi Qafqazdan olan türk tərəfdarları Tehran ilə yazışmalar aparır, türk konsullarına bizim ordunun fəaliyyəti barədə məlumatlar verirlər. Bütün bu məlumatlar poçtla, adi məktublarla alınır və bu ifadələr tatar (Azərbaycan-N.M.) qəzetlərində nəşr olunur... Ümumiyyətlə, Bakı şəhər sakinləri bizim ordunun Qafqazda vəziyyəti barədə məlumatlar toplayır və Biləcəri dayanacağı vasitəsilə ötürürlər” [11]. Qafqazın müsəlman əhalisi, o cümlədən azərbaycanlılar müharibədə Türkiyəyə

dəstək verməklə, əslində imperiyanın əsarətindən azad olmaq, istiqlaliyyət əldə etmək mübarizəsi həyata keçirir.

Gizli yazışmaların qarşısını almaq üçün hökumət bütün sahələrdə, xüsusilə poçt-teleqraf sahəsində nəzarəti gücləndirirdi.

Bakıda Hərbi senzuranın Bakı qradonaçalnikinə 1915-ci ilin may ayında göndərdiyi “Gizli” məktubunda yazılıb: “...1914-cü il avqustun 27-dən Bakı poçt-teleqraf kontoruna daxil olan bütün beynəlxalq məktublaşma Bakı hərbi senzurasının nəzarəti altındadır. Persiyadan (İrandan-N.M.) məktublar daxil olduğu kimi, Persiyaya da fars, tatar və türk dillərində poçt göndərilmələri vardır” [12].

Poçt-teleqraf kontoruna daxil olan bütün beynəlxalq məktublaşmalar seçilmiş sensorlar tərəfindən yoxlanılırdı. Həmin sensorlar seçilir, onların dil bilmələri ilə yanaşı, siyasi kimliyi də yoxlanılırdı. Bakı Hərbi Senzurasının “Gizli” məktubunda qeyd olunur ki, daxil olan və göndərilən bütün məktublara iki hərbi sensor tərəfindən baxılır: “...İmamverdibəyov – təcrübəlidir, tam etibarlı məmurdur, fars, tatar və türk dillərini çox gözəl bilir, İ.A.Məlikov – Persiyada uzun illər xidmət edib, fars dilini çox gözəl bilir” [12].

Digər mənbələrdə də Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi durum Türkiyə ilə yazışmalarla əlaqələndirilirdi. Hökumət tərəfindən bu sahədə senzura olduqca gücləndirilmişdi. Bununla əlaqədar Bakı şəhər rəisinin 01 iyul 1915-ci il tarixli 3999 sayılı Qafqaz canişininin xüsusi idarəsinə göndərdiyi “tam məxfi” məktubunda yazılıb: “Bakı hərbi senzurasına daxil olan fars, tatar (Azərbaycan - N.M.) və türk dilində poçt çox diqqətlə yoxlanılır... İmamverdibəyov kontor rəisinin ərizəsinə görə tam etibarlı məmurdur, fars, tatar və türk dillərini mükəmməl bilir. İ.A.Məlikov İranda uzun müddət xidmət edib. Bütün məktublar onun əlindən keçir...” Həmin məktubda Türkiyəyə meyilliliyin yeganə səbəbi olaraq qeyd edilir ki, “...Rusiyaya qarşı təbliğat İrandan alman və türk agentləri tərəfindən həyata keçirilir.” [15].

Dövlət və hökumət orqanları arasında gizli yazışmalardan aydın olur ki, Persiyada Rusiyaya qarşı təbliğat türk və alman agentləri tərəfindən aparılırdı. Həmin məlumatlarda bildirilir ki, fars qəzetlərindən bir neçəsi alman konsulluğu tərəfindən və yaxud onların vəsaiti ilə dərc olunur. Buna görə də bütün fars qəzetləri baxılması üçün Hərbi Senzuraya daxil edilmişdi. Hərbi Senzura tərəfindən Bakı qradonaçalnikinə göndərilən məktubda yazılıb ki, “...mənim məlumatıma qədər, busirkulyasiya (fars qəzetləri-N.M.) Bakı şəhər əhalisi arasında yayılmışdır.” [13].

Beynəlxalq yazışmalarda Rusiya əleyhinə olan bütün məlumatlar sonralar yerli müsəlman qəzetlərində dərc olunurdu. Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunan bütün mətbu orqanları Hərbi Senzura tərəfindən yoxlanılırdı. Bu yoxlamalar Senzura tərəfindən seçilmiş, azərbaycanlı olmayıb, ancaq Azərbaycan dilini mükəmməl bilən iki ziyalı şəxs tərəfindən aparılırdı [14].

Dövlət və hökumət orqanları arasında məxfi yazışmalarda Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından olan Dadaş Bünyadzadənin adı çəkilir. Bakı Hərbi

Senzurasının məktubunda onun haqqında yazılıb: “.O, (Dadaş Bünyadzadə-N.M.) çox gənc, ciddidir. Türkiyə uğurlarına kömək məqsədilə, Rusiya əleyhinə məlumatların yayılmasına dəstək olur [14]. Dadaş Bünyadzadənin redaktoru olduğu və həftədə bir dəfə dərc olunan “Tuti” satirik jurnalı Hərbi Senzuranın nəzarəti altında idi. Bu, Azərbaycan ərazisində gizli siyasi təşkilatların təbliğatı ilə əlaqələndirilirdi. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Rusiyanın İran sərhədləri üzrə komissarının carın Qafqaz canişinin xüsusi şöbəsinə yazdığı 14 may 1915-ci il tarixli 274 sayılı “tam məxfi” məktubunda yazılıb ki, “...Ərdəbildə vitse-konsulun məlumatında bildirilir ki, Bakıda gizli müsəlman komitəsi fəaliyyət göstərir və aparılan təbliğatlar bu vasitə ilə təşkil olunur” [16].

Yelizavetpol qubernatoru dəftərxanasının Qafqaz canişininin xüsusi idarəsinə yazdığı 04 may 1915-ci il 1143 sayılı “tam məxfi” məktubunda yazılıb: “...türkçülük təbliğatı burada yaşayan əhali arasında aparılır. Bu həm müharibəyə qədər, həm də indi mövcuddur...Türkiyə mənafeyinə uyğun siyasət tərəfdarları Türkiyənin əzəmətinə inanırlar...” Hiddətlə yazılan həmin məktubda ermənilər yaddan çıxarılmır, qeyd olunurdu ki, “...Türkiyə darmadağın olacaq... Dağıdılmış Türkiyə ərazisində ermənilər müvəffəqiyyət qazanacaqlar.” [17]. Türkiyənin məğlubiyyətinə bəslənən bütün ümidlər boşa çıxdı. Çanaqqala zəfəri İttifaq Dövlətlərinin Osmanlı dövlətinin paytaxtı İstanbulu alaraq boğazların idarəsini ələ keçirmək, Rusiya ilə etibarlı bir qida və hərbi ticarət yolu açmaq istəyini darmadağın etdi.

Yekun. Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsi – Rusiya və Türkiyənin qarşı-qarşıya gəldiyi müharibə Osmanlı dövlətini parçalamaq barədə planları açmaq, müharibə ərəfəsində yenidən müharibədən çıxmış bir dövlətin gücünün, o cümlədən siyasi, iqtisadi və hərbi gücünün zəifləmiş olduğu bir dövrdə belə ona qarşı hazırlanmış planların iflasa uğradılması ilə yenilməzliyini sübut etdi. Digər tərəfdən, Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində hərbi döyüşlər türk millətinin məğlubedilməzliyinin, milli birliyinin sınağı idi və bu, millətin daha da möhkəmlənməsi, uğurlu gələcəyinin inkişafı üçün meydan açmış oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), fond 524, siy.1, iş 38, v. 12, 14
2. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 71
3. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 17
4. ARDTA, fond 486, siyahı 1, iş 27 a
5. ARDTA, fond 486, siy.1, iş 27 a, v.4
6. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 53
7. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 52
8. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 56
9. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 93
10. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 63
11. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 57(arx.), 58
12. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 58, 59
13. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 59

14. ARDTA, fond 524, siy.1, iş 38, v. 60
15. ARDTA, fond 524, siy. 1, iş. 39, v. 68
16. ARDTA, f. 524, suy. 1, iş 39, v. 68, 68(arx.)
17. ARDTA, f. 524, siy. 1, d. 39, v. 27
18. Qasimov M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti, Bakı: Qanun, 2000, 171 s.
19. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 112 s.
20. Готлиб В.В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М. Издательство социально-экономической литературы, 1960, 605 s.
21. Джастин Маккарти, Каролин Маккарти. Тюрки и армяне, Руководство по армянскому вопросу, Перовод с английского. Баку: Азернешр, 1996, 159 s.
22. Документы по русской политике в Закавказье, выпуск первый, Издание Особой Комиссии при Министерстве Иностранных Дел Азербайджанской Республики. Баку, 1920, 94 s.
23. Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч.П. М., 1926, док. № 4, 447 s.
24. Ключников Юрий Вениаминович, Сабанин Андрей Владимирович Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях Ч.П, М., 1926, док. № 10, 447 s.
25. Корсун Н.Г. Кавказский фронт Первой Мировой войны. М.: АСТ, 2004, 688 s.
26. Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы Первой Мировой Войны 1914-1918 гг. (Военно-политический очерк). М.: МГУ, 1966, s.386
27. Маккарти Дж. Маккарти К. Тюрки и армяне, Руководство по армянскому вопросу. Баку: Азернешр, 1996, s.159
28. Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1948, s.280
29. Тейлор А.Дж. Борьба за господства в Европе. 1848-1918. М.: Издательство иностранной литературы, 1958, s.644
30. Вердиева Х. Первая мировая война и беженцы – мусульмане Кавказа. "İrs" jurnalı, № 2 (44), 2010, s.28-33

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Н.А.МАММАДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье на основе первоисточников и богатых архивных материалов рассматривается влияние тяжелых военных операций между Россией и Турцией на Кавказском фронте в Первой мировой войне на общественно-политическую жизнь Азербайджана.

В настоящее время, после 30 лет военного конфликта между Арменией и Азербайджаном, в результате исторической победы Азербайджана появляется новое видение мира, развития и сотрудничества в регионе Южного Кавказа. В связи с этим статья имеет научное значение и актуальность с точки зрения обзора исторических процессов в регионе Южного Кавказа в период Первой мировой войны, изучения исторических корней турецко-азербайджанских отношений, основанных на стратегической дружбе и братстве.

Ключевые слова: Азербайджан, Первая мировая война, Турция, Россия, Кавказский фронт, турецкие эмиссары

**THE FIRST WORLD WAR AND ITS INFLUENCE
ON SOCIO-POLITICAL LIFE OF AZERBAIJAN**

N.A.MAMMADOVA

SUMMARY

The article covers the impact of heavy military operations between Russia and Turkey on the Caucasus front in the First World War on the socio-political life of Azerbaijan on the basis of primary sources and rich archival materials.

At present, after 30 years of military conflict between Armenia and Azerbaijan, as a result of Azerbaijan's historic victory, a new vision is being formed in the South Caucasus region in terms of peace, development and cooperation. In this regard, the article is of scientific importance and relevance in terms of reviewing the historical processes in the South Caucasus region during the First World War, the study of the historical roots of Turkish-Azerbaijani relations based on strategic friendship and brotherhood

Keywords: Azerbaijan, First World War, Turkey, Russia, Caucasian Front, Turkish emissaries

UOT 94 (479.24)

AXUND AĞA ƏLİZADƏ: İKİ DÖVRÜN ŞEYXÜLİSLAMI

Ə.R.FƏRHADOV*

Məqalədə Azərbaycan şeyxülislamı Axund Ağa Əlizadənin həyat və yaradıcılığından, dini maarifçilik fəaliyyətindən bəhs olunmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rəsmi ateizm siyasəti səbəbilə din xadimlərinə qarşı təzyiqlər başlanmışdı. Onları xalq düşməni kimi təqdim etməyə, sinfi düşmən kimi təqib və məhv etməyə başladılar. Lakin II Dünya müharibəsi SSRİ-nin din siyasətində dəyişikliyə səbəb oldu. Əvvəllər ləğv edilmiş Qafqaz (Zaqafqaziya) Müsəlmanları Ruhani İdarəsi sovet hakimiyyətinin qərarı ilə 1944-cü ildə yenidən bərpa edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə şeyxülislam olmuş Axund Ağa Əlizadə (1870-1954) yenidən Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri seçildi. II Dünya müharibəsi illərində Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə öz moizələrində vətəni qorumağa gedən gənclərə xeyir-dua verir, onları Qurani-Kərimin altından keçirir, arxa cəbhədə çalışanları Allahın adı ilə yeni qələbələrə ruhlandırır. 1945-ci ilin mayında Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə İrana səfər etmiş, faşizmlə mübarizədə qalib gələn sovet hökumətinin beynəlmilətçi sülhsevər siyasətini təbliğ etmişdi. Şeyxülislamın sülh uğrunda mübarizəsi bundan sonra da davam etmişdir. Deyə bilərik ki, Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadənin irsi, moizə və çıxışları, məqalələri bu gün də aktualdır və günümüzdə qarşılaşdığımız dinlər, millətlər, məzhəblərarası tolerantılığın həllində, beynəlxalq sülhün dünyada bərqərar edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, SSRİ, II Dünya müharibəsi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Pişnamazzadədən sonra şeyxülislam vəzifəsinə seçilən Axund Ağa Hacı Cavad oğlu Əlizadə (1870-1954) Azərbaycanın görkəmli maarifçi din xadimlərindən biri olmuşdur. O, Bakı quberniyası dini məclisinin sədri vəzifəsini icra edən tanınmış ruhani Hacı Cavad Əlizadənin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Axund Ağa Əlizadə İçərişəhərin Sınıqqala adı ilə məşhur olan Məhəmməd məscidinin nəzdindəki Qüdsi mədrəsəsində orta dini təhsil almış, dini elmlərlə yanaşı humanitar və texniki elmləri, tibb elmini də öyrənmişdir. Axund Ağa Əlizadə ali dini təhsilini Bağdad Universitetinin ilahiyyat fakültəsində və Nəcəfdəki Ali Dini Universitetdə almışdır. 1896-cı ildə təhsilini başa vurub axund adını qazanan Axund Ağa Əlizadə vətənə geri dönmüş [5, 126], İçərişəhər məscidlərində din xadimi kimi fəaliyyət göstərmiş, Qurani-Kərimi Azərbaycan dilinə tərcümə et-

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ali_farhadov@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0002-9322-3670

mişdi [3, 104, 127]. O, həm də geniş təbabət biliyi ilə böyük nüfuz qazanmışdı.

1903-cü ildən Təzəpir məscidinin axundu olan Axund Ağa Əlizadə 1904-cü ildə Qafqaz Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsinin üzvü seçilmiş [5, 126], 1907-ci ildə təşkil edilən xeyriyyəçi “Səadət” Müsəlman Ruhani Cəmiyyətinin sədri olmuşdu. Cəmiyyətin nizamnaməsinə görə onun məqsədi “Bakı şəhərində vaxə olan mədrəsələri üsuli-cədid (yeni üsul - Ə.F.) üzrə nizama salmaq; müq-təzai-zəmanə (zamanın şərtləri - Ə.F.) görə tazə mədarisi-ruhaniyyə (dini məktəblər - Ə.F.), darülmüəllimin (müəllimlər institutu - Ə.F.) və sair məktəbi-aliyə (ali məktəb - Ə.F.) təsis və imarət etmək” [10] idi. Cəmiyyətin nəzdindəki “Mədrəseyi-Səadət” məktəbinin direktoru isə Əli bəy Hüseynzadə idi. Axund Ağa Əlizadənin rəhbərlik etdiyi cəmiyyət bir çox şəhər və kəndlərdə ana dilində məktəblər, kitabxanalar açmış, ehtiyacı olan həmvətənlərinə yardım göstərmişdir [9].

Bu dövrdə daşnak terrorizminə qarşı mübarizə aparılardan biri də məhz Axund Ağa Əlizadə olmuş, öz həyatını təhlükəyə məruz qoyaraq daşnakların fəaliyyətinin neytrallaşmasında, müsəlmanların qanının tökülməsinin qarşısının alınmasında böyük xidmətlər göstərmiş, bu mövzuda məscidlərdə çıxışlar etmişdir [5, 126].

“Müsəlmanlığın nişanələrindən biri də dini və milləti sevməkdir” deyən Axund Ağa Əlizadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında və daşnak terrorizmindən qurtuluşda qardaş türk ordusunun yardımını alqışlamış və “Allah-Taala müsəlmanları qurtarmaq üçün osmanlı əsgərlərini öz din qardaşlarının köməyinə göndərmişdir”, demişdi. O, daha əvvəllər də S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin sünni türk əsgərlərinin şiə Bakı şəhərinə daxil olmasını lənətləyən fətva verməsi tələbini rədd etmişdi [7, 123]. O, öz moizələrində vətəni qorumağa gedən gənclərə xeyir-dua verir, daşnaklarla mübarizəyə gedən əsgərləri Qurani-Kərimin altından keçirirdi [6, 13].

Xalq arasında böyük nüfuz sahibi olan Axund Ağa Əlizadə 1918-ci ilin iyununda əl-Bakuvidən sonra Bakı qazısı, dekabr ayında isə M.Pişnamazadədən sonra şeyxülislam və Məşixət sədri seçilmişdi [6, 13]. O, bu vəzifəyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dini Etiqad və Sosial Təminat naziri Musa bəy Rəfiyevin əmrilə təyin olunmuşdu. Milli hökumət Məşixət sədrinə nazir müavini səlahiyyəti vermişdi. Şeyxülislam, cümhuriyyət və müstəqillik ideyalarının, maarifçiliyin və islam həmrəyliyin, dini vəhdətin alovlu təbliğatçısı idi. Onun həm sovet hakimiyyətindən öncə, həm də sonra “Həyat”, “Kommunist” və s. qəzetlərdə çap olunan məqalələri xalqa maarif nurunu saçırdı. Onun məqalələrində yoxsullara, möhtaqlara yardım etmənin islamın əsas fərzi olduğu qeyd edilir və Ramazan bayramı münasibətinə fitrə vermənin vacibliyi göstərilirdi [1].

Şeyxülislam həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə daşnaklara qarşı mübarizədə, həm də II Dünya müharibəsi illərində faşizmlə savaşa xalqı mübariz olmağa çağırır və belə deyirdi: “Əziz və hörmətli qardaşlar və dindarlar, hərbi mükəlləfiyyətin vacib olduğunu Quran bizə əmr edir. Əsgərlikdən

qaçmaq şəriətə müvafiq olmaz. Əsgər hazırlamaq, tufəng, patron sərəncam etmək var-qüvvəmizlə çalışıb hazır etmək ayəti-kərimənin təkidli əmridir. Vətənin düşmənlərini məğlub etmək üçün böyük əsgər kütləsi və ona yetər qədər top, pulemyot, kifayət qədər avtomobillər, təyyarə və sairələr lazımdır. Bu ləvazimatı tək hökumət üzərinə buraxıb özümüz kənara çəkilib öz işlərimizlə məşğul olmayaq. Əgər əsgər olmazsa qanımız, malımız, dinimiz, millətimiz məhv olub gedər. Vətəni himayə edək”. O, “Azadlığı yalnız müstəqil yaşamaq yolu ilə qorumaq və müdafiə etmək olar. Allah-Taalanın buyurduqlarını yalnız ölkənin müstəqilliyi şəraitində müvəffəqiyyətlə intişar (yaymaq) etdirmək olar...” [6, 13], deyərək, müstəqil dövlətçiliyin ilahi nemət olduğunu vurğulayırdı. Ömrü boyu elm və əxlaqı təbliğ edən Axund Ağa Əlizadə Məhəmməd peyğəmbərin “Məbus (elçi) olmuşam ki, məkarim (gözəl) əxlaqı itməmə (tamama) və təkmilə yetirim”, hədisini nümunə göstərir və belə deyirdi: “Allah insandan beşikdən qəbrə kimi çalışmağı, elm, bilik sahibi olmağı tələb edir. Quranda bu sözlərin yalnız kişilərə aid olması haqqında bir kəlmə də yoxdur. İnsanlar oxumalı, çalışmalı, və dünya elmlərini dərk etməlidirlər. Gələcəkdə xalqımıza mühəndislər, memarlar, həkimlər və rəssamlar lazım olacaq. Onları indidən yetişdirmək lazımdır” [3, 112-113].

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra Leninin “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” məşhur dekreti (5 fevral 1918-ci il) əsasında tərtib edilən və Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığında qəbul olunan “Vicdan azadlığı haqqında” (15 may 1920-ci il) dekret dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı. Bu dekretlə həmin dövrdə mövcud olan Dini Etiqad Nazirliyi ləğv edildi, dinin dövlətdən və məktəbin dindən ayrıldığı elan olundu, sovet Azərbaycanı vətəndaşlarının istədikləri dinə etiqad etməkdə, yaxud heç bir dinə etiqad etməməkdə azad olduqları bəyan edildi [8, 7-8]. Əslində isə yaradılan Allahsızlar Cəmiyyətləri və s. təşkilatların və kommunist partiyasının xətti ilə rəsmi ateizm siyasəti icra edilib [4, 104-106], din xadimlərinə qarşı hücumlar başlandı. Onları düşmən kimi tamamilə rədd və inkar etməyə başladılar. Yuxarıdan verilən hökmlər nəticəsində ağına-bozuna baxmadan bütün din xadimlərini sinfi düşmən kimi təqib və məhv edirdilər. Məsələn, Axund Ağa Əlizadədən qabaq Bakı qazısı olmuş görkəmli ruhani, “Kəşfül-həqayiq” adlı azərbaycanca ilk Qurani-Kərim təfsirinin müəllifi Mirməhəmmədkərim Əl-Bakuvî 1938-ci ildə repressiyanın qurbanı olmuş, əksər əsərləri məhv edilmişdi.

Həmin dövrdə Axund Ağa Əlizadə də hücum və təqiblərə məruz qalırdı. Lakin onun geniş dünyagörüşü, tibbi və elmi savadı ilə xalq içindəki nüfuzu, islamla yanaşı fəlsəfə və marksizmi tədqiq etməsi, evində marksist klassiklərinin əsərlərinin tapılması axundu labüd məhvdən xilas etdi [2, 198]. 1921-1922-ci illərdə taxıl rayonları olan Volqaboyu, Ukrayna, Krım və Şimali Qafqazı aclıq bürüdükdə Axund Ağa Əlizadə dünya xalqlarını aclıq çəkənlərə kömək etməyə çağırırdı. Həmin vaxt Axund Ağa Əlizadənin bu müraciəti

haqqında şəxsən Azərbaycan KP MK I katibi S.M.Kirov SSRİ KP MK baş katibi İ.Stalinə məlumat vermiş, xəbər mərkəzi dövlət radiosu ilə elan olunmuşdu.

II Dünya müharibəsi SSRİ-nin din siyasətində dəyişikliyə səbəb oldu. SSRİ-yə müdaxilə edən alman qoşunları Şimali Qafqazı işğal edərkən İslam dininə qarşı xoşməram nümayiş etdirməyə başladı. Şimali Qafqazın işğal altında olan ərazilərinə gələn bəzi alman generalları İslam dinini qəbul etdiyini bəyan edir və camaatın gözü qarşısında məscidlərdə namaz qılırdılar. Bunu görən sovet rəhbərliyi 1920-1930-cu illərdə islam dininə qarşı həyata keçirdiyi sərt siyasətindən imtina etdi. Burada məqsəd ruhanilərin köməyinə arxalanmaqla əhalini ümumi düşməyə qarşı səfərbər etmək idi. Hitler hökumətinin islamdan istifadə edərək Qafqazı ələ keçirmə cəhdinə Sovet hökuməti adekvat cavab verdi. Əvvəllər ləğv edilmiş Qafqaz (Zaqafqaziya) Müsəlmanları Ruhani İdarəsi, nəhəyat bu müharibənin dəhşətlərinin dinin qüvvəsi ilə unudulmasını başa düşən bir qrup rəhbərin təklifi ilə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Həyətinin 14 aprel 1944-cü il tarixli 17 sayılı qərarı ilə 24 ildən sonra yenidən bərpa edildi. 1944-cü il mayın 25-28-də Zaqafqaziya müsəlmanlarının 1-ci qurultayında Axund Ağa Əlizadə ikinci dəfə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri seçildi. Qurultayda Axund Ağa Əlizadəyə yenidən şeyxülislam dini rütbəsi verildi. Ona şərt qoyuldu ki, hökumət əleyhinə danışılmasın, sırf dini işlə məşğul olsun. Şeyxülislamlığın işə başlaması ilə ölkədə dini repressiyalar da yumşaldıldı. SSRİ bu addımları atmaqla demokrat görüntüsü yaratmaq istəyirdi. Beynəlxalq aləmin “insanlara vicdan azadlığı vermək, dini qadağaları ləğv etmək” çağırışlarına guya cavab vermiş oldu. Dini idarəyə ayrıca bina verilmədi, o şeyxülislamın ata-baba evində yerləşirdi [3, 88]. Axund Ağa Əlizadə həmin vəzifəni ömrünün sonuna - 1954-cü ilə kimi icra etdi. O, özünün moizələrində dindarları sovet hökumətinə hörmət bəsləməyə, dövlətin bütün qanunlarına riayət etməyə və beləliklə də «dini hiyf etməyə» çağırırdı [7, 48].

Axund Ağa Əlizadə maarifçi ideyaları ilə sovet hakimiyyəti dövründə də xalqa çıraq olmuş, şeyxülislam kimi vəfatına qədər fəaliyyət göstərmişdir. Onun məqalələrində (“Fitrə kimlərə verilməlidir?” və s.) yoxsullara, möhtaclara yardım etmənin islamın əsas əmri olduğu qeyd edilirdi. O, sovet hakimiyyəti dövründə də xalqı dini maarifçiliyə səsləmiş, bu yolda xidmət etmişdir. Axund Ağa Əlizadə Qafqaz müsəlmanlarının dini rəhbəri olaraq bir sıra xarici ölkələrdə beynəlxalq konfranslarda da çıxış etmiş, sülhün carçısı olmuşdur.

II Dünya müharibəsi illərində fəaliyyətini davam etdirən Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə öz moizələrində vətəni qorumağa gedən gənclərə xeyir-dua verir, onları Qurani-Kərimin altından keçirir, arxa cəbhədə çalışanları Allahın adı ilə yeni qələbələrə ruhlandırır. Sovet hökuməti Hitlerin SSRİ-yə və kommünizmə qarşı mücadiləsini keçmişdə dəstəkləmiş İranın şah hakimiyyətinə və İran xalqına təsir etmək və müsəlmanlar arasında öz nüfuzunu artırma məqsədilə 1945-ci ilin mayında Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadənin İran səfərini təşkil etdi. Daha əvvəldən də İranda böyük nüfuz sahibi olan

Şeyxülislam Təbriz, Zəncan, Tehran və İranın başqa şəhərlərində jurnalistlərlə, yerli din xadimləri ilə, hökumət nümayəndələri ilə görüşərək onların çoxsaylı suallarını lazımi şəkildə cavablandırdı, faşizmlə mübarizədə qalib gələn sovet hökumətinin beynəlmiləlçi sülhsevər siyasətini təbliğ etdi. Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadənin çıxış və moizələri iranlı din xadimləri və xalq tərəfindən böyük diqqət və rəğbətlə qarşılanmış, çoxları göz yaşlarını saxlaya bilməmişdi.

Azərbaycan SSR DTK Komissarı Yemelyanov yazırdı ki, Şeyxülislam görünən kimi minlərlə adam onun qarşısında təzim edirdi. Çoxları şeyxülislamın üstünə atılır, onun əlini, ayağını, ətəyini öpür, sevincdən ağlayırdılar [3, 124].

İran padşahı Məhəmməd Rza şah da Şeyxülislamı qəbul etmiş, onunla SSRİ-də islam dininin vəziyyəti, Qafqaz müsəlmanları haqqında söhbət etmiş, şeyxin şahla görüşü iranlı din xadimlərində və dindarlarda xoş təəssürat yaratmışdı [3, 64]. Tehran Universiteti İlahiyyat fakültəsində də çıxış edən Şeyxin dini və elmi savadı, ərəb-fars dillərini yaxşı bilməsi yerli din və elm xadimlərində heyranlıq yaratmışdı. Tehran radiosunda çıxış edən Axund Ağa Əlizadə SSRİ-də dini etiqad azadlığının olması, din xadimlərinin azad fəaliyyəti, savadsızlığın ləğvi, yüksək ixtisaslı müsəlman elmi kadrların mövcudluğu, millət və dinindən asılı olmayaraq ölkədə hər kəsə normal şərait yaradılması haqqında danışmış, bunun üçün Marşal Stalinə borclu olduqlarını demişdi. İyunun sonunda Bakıya geri dönməz şeyxülislamın bu səfəri haqqında İrandakı sovet səfirliyinin M.Bağırova göndərdiyi məlumatda deyilirdi: Öz dərin biliyi ilə Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə İran ictimaiyyətində, din xadimlərində böyük təəssürat yaratdı. Onun Tehrandə olması, Qumu və Məşhədi ziyarət etməsi xarici ölkələrin casuslarına ağır zərbədir. Onun səfəri iranlı din xadimləri ilə əlaqə qurmaq işində bizə çox faydalı oldu və bizim din xadimlərinə təsirimizi gücləndirmək üçün gərəklidir [3, 128-129]. Həqiqətən də, Şeyxülislamın bu səfəri SSRİ-də həqiqi müsəlman din xadimlərinin olmadığını iddia edənlərə qarşı əsl cavab olmuşdu.

Şeyxülislamın sülh uğrunda mübarizəsi bundan sonra da davam etdi. 1952-ci ilin mayında SSRİ-də bütün kilsə, məscid, dini birliklərin sülhü müdafiəsinə həsr olunmuş konfrans çağırıldı. Bu, ölkə miqyasında din məsələsinə dair ilk böyük tədbir idi. Çıxış edən Axund Ağa Əlizadə dindarların sülhsevərlik fəaliyyətindən bəhs etdi, sovet dövlətinin daxili və xarici siyasətinə tərəfdar olduqlarını bildirdi. Dinindən asılı olmayaraq, bütün insanları sülh uğrunda və müharibə əleyhinə mübarizəyə səslədi. O, belə deyirdi: “Mən bütün dindarları mənim kimi hərəkət etməyə çağırıram. Zaqafqaziya müsəlmanları sülhü müdafiə edənlərin ön sıralarında gedirlər. Türkiyə və başqa müsəlman ölkələrinin müsəlmanlarını ingilis-amerikan imperialistlərinin müharibə cəhdlərinə qarşı mübarizəyə çağırırlar” [2, 196].

1952-ci ilin mayında Vyanada Sülhü müdafiə konqresi keçirildi. Sovet müsəlmanları adından çıxış edən Axund Ağa Əlizadə belə demişdi: “Mən, bütün Qafqaz və dünya müsəlmanlarına və bütün namuslu insanlara üz tuturam.

Sülhü müdafiə uğrunda aparılan müqəddəs işə qoşulun, müharibəyə qarşı öz səsinizi ucaldın” [2, 197].

Daim Azərbaycanın xoş gələcəyi uğrunda mübarizə edən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin səkkizinci Şeyxülislamı Axund Ağa Əlizadə 1954-cü il dekabrın 15-də 83 yaşında vəfat etdi. Onun dəfn mərasimi barədə “Kommunist” qəzetinin 1954-cü il 21 dekabr sayılı nömrəsində oxuyuruq: “Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadənin vəfatı münasibətilə dekabrın 19-da Bakıda dua mərasimi keçirilmiş və mərhum dəfn edilmişdir”. Mərhumun dəfn mərasimində Orta Asiya və Qazaxıstan Müsəlmanları Ruhani İdarəsi, Dağıstan və Şimali Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin, Gürcüstan və Ermənistan müsəlmanlarının yüksək səlahiyyətli nümayəndələri, pravoslav kilsəsinin, erməni kilsəsinin nümayəndələri, habelə başqaları iştirak etmişdi” [3, 69].

Şeyxülislam Ağa Əlizadənin irsi, moizə və çıxışları, məqalələri bugün də aktualdır. Çağdaş dövrdə qarşılaşdığımız dinlər, millətlər, məzhəblərarası tolerantlığın həllində, beynəlxalq sülhün, günümüzün rəsmi dövlət siyasəti olan multikulturalizmin, islam həmrəyliyinə dünyada bərqərar edilməsi üçün onun irsinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir və daim təbliğ edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağəlizadə A. Fitrə kimlərə verilməlidir? / “Kommunist” qəz., 1924, 30 aprel.
2. İsgəndərov A., Mövlayı A. Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 448 s.
3. İsgəndərov A. və b. Cümhuriyyətin və sovet dövrünün Şeyxülislamı. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 184 s.
4. Quluzadə M. Azərbaycan SSR-də dövlət din münasibətləri. Bakı, 2016, 316 s.
5. Məmmədli H. Qafqazda islam və şeyxülislamlar. Bakı: MBM, 2005, 179 s.
6. Məmmədov C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət-din münasibətləri // Dövlət və Din, № 4, 2017, s.6-15.
7. Məmmədov C. Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: tarix və müasirlik. Bakı: TUNA, 2018, 124 s.
8. Məmmədov C. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR-də dövlət-din münasibətləri (1920-1927-ci illər) // Dövlət və Din, № 2, 2017, s.7-15.
9. Məmmədov G. Müstəqil Azərbaycanın şeyxülislamı. / “İslam” qəz., 1992, 20 fevral.
10. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. Üçüncü cild (1915-1916) / Haz.: Ş.Hüseynov. “525-ci qəzet”, 2012, 9 iyun.

АХУНД АГА АЛИЗАДЕ: ШЕЙХ-УЛЬ-ИСЛАМ ДВУХ ПЕРИОДОВ

А.Р.ФАРХАДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается жизнь и деятельность азербайджанского шейх-уль-ислама Ахунда Ага Ализаде и его религиозно-просветительская деятельность. После установления в Азербайджане советской власти началось давление на религиозных деятелей из-за официальной политики атеизма. Они начали представлять их как врагов народа, преследовать и уничтожать их как классовых врагов. Однако Вторая мировая

война изменила религиозную политику СССР. Ранее упраздненное Кавказское (Закавказское) Духовное управление мусульман было восстановлено в 1944 году по решению советского правительства. Ахунд Ага Ализаде (1870-1954), который был шейх-уль-исламом во время Азербайджанской Демократической Республики, был переизбран председателем Духовного управления мусульман Закавказья.

Во время Второй мировой войны шейх-уль-ислам Ага Ализаде в своих проповедях благословлял молодых людей, которые отправились защищать Родину, руководил ими по Корану и вдохновлял тех, кто работает в тылу, на новые победы во имя Бога. В мае 1945 года шейх-уль-ислам Ага Ализаде посетил Иран и продвигал международную миролюбивую политику советского правительства, которое выиграло борьбу с фашизмом. Борьба шейх-уль-ислама за мир продолжалась. Мы можем сказать, что наследие, проповеди, речи и статьи шейх-уль-ислама Ахунд Ага Ализаде по-прежнему актуальны и сегодня и имеют большое значение для разрешения религий, наций и религиозной нетерпимости, с которыми мы сталкиваемся сегодня, а также для установления международного мира во всем мире.

Ключевые слова: шейх-уль-ислам Ахунд Ага Ализаде, АДР, СССР, Вторая мировая война

AKHUND AGA ALIZADEH: SHEIKH-UL-ISLAM OF TWO PERIODS

A.R.FARHADOV

SUMMARY

The article examines the life and activities of the Azerbaijani Sheikh-ul-Islam Akhund Aga Alizadeh and his religious and educational activities. After the establishment of Soviet power in Azerbaijan, pressure began on religious leaders because of the official policy of atheism. They began to present them as enemies of the people, to persecute and destroy them as class enemies. However, the Second World War changed the religious policy of the USSR. The previously abolished Caucasian (Transcaucasian) Spiritual Administration of Muslims was restored in 1944 by the decision of the Soviet government. Akhund Agha Alizadeh (1870-1954), who was Sheikh-ul-Islam during the Azerbaijan Democratic Republic, was re-elected as the chairman of the Spiritual Administration of Muslims of Transcaucasia. During the Second World War, Sheikh-ul-Islam Aga Alizadeh in his sermons blessed the young people who went to defend their homeland, guided them according to the Koran and inspired those who work in the rear to new victories in the name of God. In May 1945, Sheikh-ul-Islam Agha Alizadeh visited Iran and promoted the international peace-loving policy of the Soviet government, which won the fight against fascism. Sheikh-ul-Islam's struggle for peace continued. We can say that the legacy, sermons, speeches and articles of Sheikh-ul-Islam Akhund Aga Alizade are still relevant today and are of great importance for resolving the religions, nations and religious intolerance we face today, as well as for establishing international world peace.

Keywords: Sheikh-ul-Islam Akhund Agha Alizadeh, ADR, USSR, The Second World War

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNDƏ
TAXILÇILIQ VƏ ÇƏLTİKÇİLİK TƏSƏRRÜFATLARININ İNKİŞAFI
TARİXİNDƏN (2003-2018-Cİ İLLƏR)****E.N.MƏLİKOV***

Məqalədə 2003-2018-ci illərdə Azərbaycanın Cənub-şərq bölgəsində taxılçılıq və çəltikçilik təsərrüfatlarının yaradılması və inkişafı istiqamətdə görülən işlərdən bəhs olunur. Qəbul edilən Dövlət Proqramları kənd təsərrüfatının bu sahələrinin inkişafını daha da sürətləndirmişdir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən aqrar siyasət respublikanın Cənub-şərq bölgəsində taxılçılıq və çəltikçilik sahələrinin inkişafına yol açmışdır. Məqalədə bu sahədə aparılmış uğurlu siyasət araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Cənub-şərq bölgəsi, taxılçılıq, iqtisadiyyat, çəltikçilik

Giriş. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən kənd təsərrüfatı sahəsində islahatlar taxılçılıq təsərrüfatının inkişafına səbəb olmuşdur. Ölkə başçısının 2004-cü il 23 oktyabr tarixli «Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Sərəncamına əsasən «Aqrrolizinq» ASC-ti yaradılmışdır. Bununla kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan fermerlərin aqrokimyəvi maddələr, yüksək reproduksiya buğda toxumları ilə təchizatını və müasir texnika ilə təmin edilməsi işi xeyli yaxşılaşdırılmışdır. 2005-ci il sentyabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Lənkəranda cənub bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafına və probleminə həsr olunmuş müşavirə keçirilmişdir. Ölkə başçısı çıxışında demişdir: «Bu gün və dünən burada vəziyyətlə, işlərin gedişi ilə tanış oldum və bütövlükdə deyə bilərəm ki, bölgədə inkişaf sürəti çox yüksəkdir. Regional inkişaf proqramı icra olunur, qarşıda duran vəzifələr öz həllini tapır və burada proseslər müsbət istiqamətdə gedir» [1]. Ölkə başçısının həyata keçirdiyi aqrar siyasət taxılçılıq təsərrüfatının genişlənməsi və inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında» Sərəncamı ilə əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün sərf olunan yanacaq, mator yağları və mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50 faizi dövlət tərəfindən ödənilməyə başlanmışdır. Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 13

* AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, t.ü.f.d.; eminmelikov79@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2082-079X

noyabr tarixli 179 №-li Qərarına əsasən buğda istehsalını artırmaq məqsədilə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına əkilən hər hektar üçün əlavə 40 manat yardım verilməyə başlanılmışdır. Ölkə başçısının 2008-ci il 21 avqust tarixli «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının toxum, gübrə və damazlıq heyvanlarla təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə» Sərəncamına əsasən taxılçılıq təsərrüfatının inkişafı xeyli sürətlənmişdi. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarına uyğun olaraq bölgələrdə yeni taxılçılıq təsərrüfatları yaradılmış, taxıl istehsalı xeyli artmışdır. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatının bütün sahələrində sürətli inkişafa nail olunmuşdur.

Bununla da taxılçılıq təsərrüfatı respublikanın Cənub-şərq bölgəsində inkişaf dövrünü yaşamışdır.

Taxılçılıq və çəltikçilik təsərrüfatlarının inkişaf prosesi. Göstərilən dövrdə bölgədə yeni taxılçılıq təsərrüfatları yaradılmış, yeni taxıl növlərinin əkini sürətləndirilmiş, əmək məhsuldarlığı artmışdır. Belə ki, bölgədə ümumi məhsulda kənd təsərrüfatının payı 2003-cü ildə 61,3 faizə, 2004-cü ildə 62 faizə, 2005-ci ildə 55,1 faizə, 2006-cı ildə 48,9 faizə, 2007-ci ildə 61,8 faizə, 2008-ci ildə isə 50,1 faizə bərabər olmuşdur [2, 30]. Bölgənin taxılçılıq təsərrüfatının yüksək inkişaf etdiyi inzibati ərazilərindən biri Cəlilabad rayonudur. 2004-cü ildə rayonun Günəşli kəndində aqroservis yaradılmış, fermerlər müasir texnika kombayn, traktor, toxum səpən, torpaq becərən və çiləyicilər verilmişdir. 2005-ci ildə «Aqrolizinq» ASC-nin regional nümayəndəliyi bu rayonda yaradılmışdır. Regional nümayəndəliyin nəzdində təşkil olunan aqroservis 9 kombayn, 5 hektar və 14 adda digər 52 kənd təsərrüfatı texnikası ilə təmin edilmişdir [3]. I Dövlət Proqramına uyğun olaraq lizinq yolu ilə 4 kombayn, 2100 ton suferfosfat və 620 ton azot rayona gətirilərək fermerlərə verilmişdir. I Dövlət Proqramına uyğun yaradılmış «Moskva» toxumçuluq stansiyasında yeni taxıl növlərinin əkilməsi əmək məhsuldarlığının artımına gətirib çıxarmışdır. 2005-ci ildə rayonda taxıl istehsalı 123.004 tona çatdırılmış, 2004-cü illə müqayisədə 1.190 ton artıq istehsal edilmişdir [4, 100]. 2007-ci ildə rayon üzrə faktiki əkin strukturunun 90 faizini taxılçılıq təşkil etmişdir. Fermerlərə göstərilən dövlət qayğısı nəticəsində taxılçılıqla ən yüksək məhsul istehsalına nail olunmuşdur. Belə ki, rayon üzrə 12.877 ton taxıl istehsal olunmuş, hər hektardan 26,1 sentner məhsul götürülmüşdür ki, keçən illə müqayisədə taxıl istehsalı 1.252 ton artmışdır [5]. Taxılçılıqla məşğul olan Yədulla Şahbazov, Mehdi Kərimov, Mirzə Ağayev, Şamil Əhədov, Əlizadə Abışovun başçılıq etdiyi fermer təsərrüfatlarında əmək məhsuldarlığı yüksək olmuş, hər hektardan 25-27 sentner məhsul götürülmüşdür. Rayon üzrə 62.442 hektar sahədə taxıl əkilmişdir ki, bunun da 60.225 hektarı buğda, 2.215 hektarı isə arpa olmuşdur. Taxılçılıqla məşğul olan 20.084 nəfərə 2.000.408 min manat pul ödənilmiş, 1.148 ton güzəştli şərtlə də azot gübrəsi satılmışdır. Rayonda əkilmiş taxıl məhsullarının itkisiz yığılı məqsədiylə 205 «SK-5» markalı 35 ədəd kombayn alınaraq «Aqrolizinq» ASC-nin rayon təşkilatına verilmişdir. 2006-cı ildə «Aqroservis» MMC-nin 3 ədəd şum traktoru, 2 ədəd kombayn, 1 ədəd

presbağlayan maşını Yardımlı rayonu üzrə fermerlərin ixtiyarına verilmişdir. Taxılçılıq sahəsində məhsuldarlığı artırmaq məqsədiylə 60 tondan artıq müxtəlif gübrələr gətirilən güzəştli şərtlərlə fermerlərə verilmişdir. 2007-ci ildə rayon üzrə 71 fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərmişdir. Bu təsərrüfatların 60 faizi taxılçılıq məhsulları istehsal etmişdir. 2007-ci ildə rayonda 26.691 ton taxıl istehsal edilmişdir. Yardımlı rayon üzrə 1.156 nəfər taxıl istehsalçısına ümumilikdə 78.883,6 manat məbəlğində yardım göstərilmişdir. 2007-ci ildə rayon üzrə 2.157 hektar ərazidə taxıl əkini həyata keçirilmişdir ki, bu da 2006-cı illə müqayisədə 2 dəfə çoxdur [6]. Rayonun Sırıq, Şilavəngə, Telavar kəndlərində daha çox taxıl əkini həyata keçirilmişdir. Rayonda fəaliyyət göstərən fermerlərə kömək məqsədiylə «Aqrolizinq» MMC-nin 17 taxılıqan kombaynı gətirilərək vaxtında taxıl biçini həyata keçirilmişdir.

Astara rayonu üzrə taxıl istehsalı 2004-cü ildə 12.089 ton, 2005-ci ildə 10.345 ton, 2006-cı ildə isə 8.648 ton olmuşdur. Rayon fermerləri əsasən sitrus meyvələrinin istehsalı ilə məşğul olduqları üçün taxıl istehsalı nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Rayonda əsasən çəltikçilik sahəsində mühüm artım müşahidə olunmuşdur. I Dövlət Proqramında da nəzərdə tutulur ki, Astara rayonu üzrə çəltikçilik sahəsində böyük təsərrüfatlar yaradılsın. Rayonun Artupa, Alaşa. Ərçivan, Kakalos, Şiyəkəran, Təngərüd, Pensər kəndlərində çəltikçilik üzrə fermer təsərrüfatları yaradılmışdır. Çəltikçilik təsərrüfatı ilə məşğul olan fermerlərdən Loğman Dadaşov, Ağadədə Cavadov, Əlibaba Əliyev, Hökuməli Əliyev, Pərviz Əhədov, Qafar Abidinov, Mirtağı Murtuzayev hər hektardan 50 sentnerə yaxın məhsul istehsal etmişlər. Ən çox əkilən çəltik növləri «Haşimi», «Sədri», «Ənbərbu», «Çiləyi» və «Qasım xan» olmuşdur. 2007-ci ildə rayon üzrə 110 hektar ərazidə çəltik əkini həyata keçirilmiş və 485 ton çəltik yığılmışdır ki, orta məhsuldarlıq 45 sentner olmuşdur [7]. Çəltikçilik təsərrüfatının inkişafı ilə strateji ərzaq məhsulu kimi düyüyə olan tələbatın ödənilməsi ilə yanaşı heyvandarlığın yem bazasının möhkəmləndirilməsinə şərait yaranır.

Lənkəran Regional Aqrar Elm Mərkəzində «Lənkəran bölgəsində perspektiv çəltik sortlarının yetişdirilməsi» layihəsi çərçivəsində 10 çəltik növü əkilərək sınaqdan keçirilmişdir. Mərkəz tərəfindən əldə edilən çəltik növləri yerli fermerlərə əkin üçün təklif edilmişdir. Astara rayonunun Artupa kəndi ərazisində çəltikçilik təsərrüfatı ilə məşğul olan Nadir Quliyev 5 hektarda, Mehman Quliyev isə 2 hektar sahədə yeni çəltik toxumu əkərək yüksək məhsuldarlığa nail olmuşlar.

Lənkəran rayonu üzrə taxılçılıq təsərrüfatının inkişafı I Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş və bu sahədə işlər görülmüşdür. 2005-ci il ərzində rayonun Separadi, Zövlə, Mamusta, Lövəsər, Xolmili kəndlərində taxılçılıq təsərrüfatlarında məhsuldarlıq yüksək olmuşdur. Rayon üzrə çəltikçilik təsərrüfatının inkişafı məqsədiylə Yuxarı Xanbulançay Hidroqovşağı İstismar İdarəsi tərəfindən yeni su şəbəkələri salınmışdır. 2005-ci ildə rayon üzrə 3.395 ton buğda, 524 ton qarğıdalı, 306 ton çəltik istehsal olunmuşdur. 2008-ci ildə rayon üzrə fermerlər tərəfindən 1.500 hektar sahədə şum işi aparılmış, 631

hektar sahədə taxıl əkilmişdir [8]. Rayonda fəaliyyət göstərən «Aqroservis» mərkəzi ilə yanaşı ümumilikdə 10 ədəd kombayın, 234 ədəd tırtıllı və 512 ədəd təkərli traktor, 369 ədəd asma və qoşqu aqreqatları, 74 ədəd bulduzer, 68 ədəd ekskavator fermer təsərrüfatlarına xidmət göstərir. Lizinq yolu ilə alınan müasir tipli kənd təsərrüfatı texnikaları rayonun taxılçılıq təşkilatı ilə məşğul olan fermerlərin işini xeyli yaxşılaşdırmışdır.

Masallı rayonu üzrə əsas taxılçılıq təsərrüfatları əsasən Yeddioymaq, Kalinovka, Sərçuvar, Şərəfə kənd inzibati ərazilərində təşkil olunmuşdur. Rayon üzrə taxılçılıq təşkilatı ilə məşğul olan Heybət Şükürov, Əşrəf Zeynalov, Bayram Novruzov, Əşrəf Kərimov, Teymur Şamıyev fermer təsərrüfatları yaratmışdılar. Rayon üzrə buğda istehsalı 2005-ci ildə 10.338 ton, 2006-cı ildə 10.069 ton, 2007-ci ildə isə 7.056 ton olmuşdur. 2006-cı ildə rayonda «Şum» aqroservis fəaliyyətə başlamışdır. Bununla rayonda fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatları əkinçilik texnikası ilə təmin edilmişdir. Rayonun Kalinovka kəndi ərazisində 1.185 hektar sahədə taxıl əkilmiş, 3.216 ton məhsul istehsal edilmişdir ki, məhsulun 2.336 tonu buğda, 850 tonu isə arpa olmuşdur. Hər hektardan orta hesabla 28 sentner məhsul əldə edilmişdir. 2011-ci ildə Yeddioymaq kəndi ərazisində 350 hektar sahədə buğda, 150 hektar arpa, 30 hektar vələmir əkilmişdir. Bölgənin əsas taxıl istehsalı rayonları Cəlilabad, Yardımlı, Masallı və Lerik olmuşdur.

2012-ci ildə Yardımlı rayonu üzrə payız mövsümündə 2.750 hektar sahədə şumlama aparılmış, 2.586 hektar sahədə taxıl əkilmişdir. Rayonda fəaliyyət göstərən fermerlərə güzəştli şərtlərlə 200 ton məhsuldar toxum və 156 ton mineral gübrə verilmişdir. Buğda istehsalçısı olan 1892 hüquqi və fiziki şəxsə 120.763 manat məbləğində yardım ödənilmişdir. Bu da dövlət tərəfindən fermerlərə göstərilən qayğıyı bir daha sübut edir və taxılçılıq təsərrüfatının inkişafına şərait yaradır. Ölkə rəhbəri tərəfindən aparılmış uğurlu aqrar siyasət strateji ərzaq məhsulu istehsalında mühüm artım müşahidə edilmişdir. Bunu statistik materiallardan görə bilərik. Belə ki, Yardımlı rayon üzrə buğda əkini 2012-ci ildə 2.891 hektar, 2013-cü ildə 3.251 hektar, 2014-cü ildə isə 3.324 hektar ərazidə aparılmışdır. Rayon üzrə taxılçılıq təsərrüfatları Yolucaq, Avaş, Arvana, Şiləvəngə, Telavar inzibati ərazilərində yaradılmış, «Əflatun», «Qaya», «Nicat» kəndli fermer təşkilatları taxıl istehsalında yüksək məhsuldarlığa nail olmuşdurlar. 2013-cü ildə yanacaq və sürtgü yağlarına görə 1.437 nəfər taxıl istehsalçısına 3.920 hektar sahə üçün 156.811 manat ödənilmişdir. Həmin ildə rayon üzrə taxıl istehsalı ümumilikdə 78.841 ton olmuşdur [9]. 2013-cü ildə rayon «Aqroservis» filialında 12 adda kənd təsərrüfatı texnikası mövcuddur ki, bunların 5 ədədi təkərli şum traktoru, 7 ədədi taxıl biçən kombayındır. Rayonda taxıl istehsalçıları texnikadan güzəştli şərtlərlə istifadə edərək keyfiyyətli məhsul istehsalına nail olmuşlar.

2013-cü ildə Lerik rayonu üzrə əkilmiş 1.545 hektar sahədən 2.795 ton taxıl əldə edilmişdir ki, məhsuldarlıq hər hektardan orta hesabla 18 sentner olmuşdur. Rayon ərazisində Nüvədi, Əliabad, Kirəvud, Molalan, Züvüç, Blaband

kəndləri ərazilərində taxılçılığa yararlı torpaq sahələri müəyyənləşdirilmişdir. 2014-cü il üçün 1.070 hektar sahədə payızlıq bitkilər əkilməmiş, 934 hektar sahədə buğda əkininə görə 889 taxıl istehsalına 37.343 manat dövlət tərəfindən yardım göstərilmişdir [10]. 2013-cü ildə rayon üzrə kənd təsərrüfatı üzrə ümumi məhsulun həcmi 4,1 faiz, bitkiçilik məhsulları istehsalı 3,2 faiz artmışdır. Rayonun Nüvədi, Əliabad, Singəbulan, Noda, Züvüç, Livədirgə, Cəngəmuran inzibati ərazi vahidlərində taxıl istehsalı artmışdır. Burada orta hesabla hər hektardan 26-28 sentner məhsul götürülmüşdür. Məhsul istehsalı artımında müasir kənd təsərrüfatı texnikasından istifadə əsaslı rol oynamışdır. Təkcə 2014-cü il ərzində «Aqrolizinq» ASC tərəfindən müasir aqrotexniki tələblərə cavab verən və əsasən Avropa istehsalı olan 2.765 kənd təsərrüfatı texnikası, o cümlədən 209 taxılıyğan kombayn, 1074 traktor və 1.482 digər kənd təsərrüfatı texnikası kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları olan 1.587 nəfər hüquqi və fiziki şəxsə lizinqə verilmiş və ya lizinq yolu ilə satılmışdır [11, 90]. 2015-ci il Prezident İlham Əliyev tərəfindən «Kənd təsərrüfatı ili» elan edilmişdir. Bununla bağlı bölgədə müvafiq qurumlar tərəfindən fermerlərlə seminarlar təşkil edilmiş, taxılçılıq təsərrüfatlarında ekoloji cəhətcə təmiz məhsulların istehsalının artırılması istiqamətində işlər aparılmışdır.

Astara rayonu üzrə III Dövlət Proqramına uyğun olaraq çəltikçilik təsərrüfatı genişləndirilmişdir. Çəltikçilik təsərrüfatının inkişafı məqsədiylə rayona DT-75 tipli sepli traktor, KO4 tipli sepli traktor, S-100 bulduzeyr lazer hamarlayıcı aqreqat, kultizator, bir ağızlı kotan, üç ağızlı kotan, dırmıx, diskli və dişli mala, çəltik əkən aqreqat, toxumsəpən aqreqat, çəltik biçən sepli kombayn, alağ otlarına qarşı herbisidlər, gübrəsəpən aqreqat və xəstəlik və zərərvericilərə qarşı dərman vasitələri gətirilmişdir. 2016-cı ildə rayonda 133 hektar sahədə çəltik əkilməmişdirsə, 2017-ci ildə çəltik əkini üç dəfədən çox artırılaraq 447,55 hektara çatdırılmışdır. Rayon üzrə inventarizasiya işləri aparılaraq çəltik əkininə yararlı olan 600 hektar sahə müəyyənləşdirilmişdir. Rayonun Ərçivan qəsəbəsində müasir tipli çəltik dəyirmanının tikintisinə başlanılmış və burada beynəlxalq standartlara uyğun çəltiyin emalı və qablaşdırılması həyata keçiriləcəkdir. «Astarəçay» MMC tərəfindən yaradılmış çəltikçilik təsərrüfatı müasir texnika ilə təchiz olunmuşdur. Təsərrüfat xaricdən gətirilmiş texniki qurğular vasitəsilə ekoloji cəhətdən təmiz düyü istehsalını həyata keçirir. 2016-cı ildə rayon üzrə 86 hektar sahədə buğda, 517 hektar sahədə paxlalı bitkilər, 234 hektar sahədə qarğıdalı, 916 hektar sahədə dənli bitkilər əkilməmişdir [12].

Masallı rayonu üzrə kənd təsərrüfatı dövriyyəsində olan 24.925 hektar əkin sahəsi mövcuddur ki, 2016-cı il ərzində bu torpaqlardan 17.956 hektarında əkin işləri aparılmışdır. Əkilən ərazinin 11.852 hektarında taxıl, 7 hektar sahədə isə çəltik əkilməmişdir. Əkilən ərazilərdən ümumilikdə 29.085 ton məhsul götürülmüşdür ki, bunun 21.015,1 tonu buğda, 8086,1 tonu isə arpa olmuşdur [13]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı il 11 aprel tarixli «Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması haqqında» Sərəncam imzalamışdır. Sərəncama uyğun olaraq Masallı

rayon ərazisində «Ərzaq məhsullarının tədarüku və təchizatı» ASC tərəfindən regional tədarük mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəz rayonda fəaliyyət göstərən 300-ə yaxın fermer təsərrüfatlarının istehsal etdiyi məhsullar haqqında məlumatları toplanmış və taxılçılıq təsərrüfatları ilə sıx əlaqə qurmuşdur. Dövlət Proqramlarının uğurlu həyata keçirilməsi nəticəsində taxıl əkini genişləndirilmişdir. Belə ki, 2017-ci ildə rayonda əkilmiş 8.035,3 hektar taxıl sahəsindən ümumilikdə 17.843,2 ton məhsul götürülmüşdür ki, məhsulun 13.481,2 tonu buğda, 4.362 tonu arpa olmuşdur [14]. Rayonda çəltikçiliyin inkişafı məqsədiylə 2017-ci ildə müasir texnologiya əsasında yeni çəltik emalı zavodu istifadəyə verilmişdir. Çəltik əkini genişləndirilərək 195 hektara çatdırılmış, 10 hektar ərazidə çəltik toxumçuluğu təsərrüfatı yaradılmışdır. Çəltikçiliyin inkişafı məqsədiylə rayon ərazisində 500 hektar sahə çəltik əkininə yararlı ərazi müəyyənləşdirilmişdir. Çəltik əkinini suvarma suyu ilə təmin etmək məqsədiylə rayon ərazisində mövcud olan 70-ə qədər sututarda təmir işləri aparılmışdır.

2015-2017-ci illərdə Lənkəran rayonu üzrə çəltikçilik təsərrüfatı inkişaf dövrünü yaşamışdır. Rayonun Girdəni, Veravul, Ürgə, Siyavar, Hirkan, Xolmili, Şıxakəran, Mamusta, Serparadi inzibati ərazilərində çəltikçilik təsərrüfatları yaranmışdır. 2017-ci il sentyabrın 3-də Lənkəran şəhərində Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə çay, çəltik və sitrus meyvələrinin istehsalının inkişafı məsələlərinə dair respublika müşavirəsi keçirilmişdir. Müşavirənin yekun çıxışında ölkə başçısı demişdir: «...Çəltikçilik son illər ərzində sürətlə inkişaf edib. Dövlət dəstəyi kifayət qədər yüksək olub. Bu sahəyə fermerlər tərəfindən də böyük maraq var. Çünki, bu çox gəlirli sahədir. Sadəcə olaraq, dövlət əlavə dəstəyin verilməsi ilə bu sahəni fermerlər üçün daha da cəlbedici edə bilər» [15]. Dövlət tərəfindən çəltikçilik təsərrüfatına göstərilən diqqət və qayğı qısa zaman müddətində bu sahənin inkişafına yol açdı. Lənkəran rayonunda çəltikçilik təsərrüfatı və emal sənayesi formalaşdırıldı. Rayon üzrə əsasən «Sədri» «Ənbərbu», «Haşimi», «Həsəni», «Akulə» kimi çəltik növləri əkilmişdir ki, məhsuldarlıq yüksək artım tempi ilə inkişaf edir. 2015-ci ildə rayonda 101 hektar sahədə çəltik əkildiyi halda, 2016-cı ildə bu rəqəm iki dəfə artırılaraq 308,7 hektara çatdırılmışdır [16, 88]. Rayonda çəltikçiliklə məşğul olan ən böyük təsərrüfat «Cənub-Arçu» MMC-dir ki, burada müasir üsullarda məhsul istehsal olunur. Təsərrüfat tərəfindən ümumilikdə 100 hektar sahədə çəltik əkilib ki, bunun da 35 hektarı Girdəki, 65 hektarı isə Siyavar kəndləri ərazisindədir. Dövlət Proqramına uyğun yaradılan çəltikçilik təsərrüfatında müasir texnika vasitəsilə gün ərzində 2 hektar sahədə çəltik əkilməsini həyata keçirmək mümkündür.

Cəlilabad rayonu üzrə 6 yeni toxumçuluq təsərrüfatı yaradılmış, taxıl istehsalı ilə məşğul olan fermerlərə 1800 ton yüksək reproduksiya toxum verilmişdir. Rayonda «Aqroservis» və «Aqrolizinçin» xidmətləri genişləndirilərək fermerlərin istifadəsinə 7 ədəd müasir tipli kombayn, 12 ədəd traktor, 46 ədəd müxtəlif kənd təsərrüfatı aqreqləri və lizinç yolu ilə 32 kombayn, 45 traktor icarəyə verilmişdir [17]. Taxılçılıqla məşğul olan «Avanqard» MMC rayonun

böyük fermer təsərrüfatlarından biridir. Burada 1.060 hektar taxıl sahəsinin hər hektarından 35 sentner məhsul götürülərək 3.710 ton keyfiyyətli taxıl istehsal olunub. Eyni zamanda 1.400 ton taxıl fondu yaradılıb və 62.889 hektar sahədə payızlıq əkini aparılmışdır. Taxıl istehsalı ilə məşğul olan fermerlərdən Xanlar Mirzəyev və Etibar Əliyevin təsərrüfatlarında məhsuldarlıq yüksək olmuşdur. 2015-ci il ərzində rayonda 188.755 ton taxıl, 1.148 ton günəbaxan, 4.085 ton qarğıdalı istehsal edilmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması məqsədiylə fermerlərə 3.894 ton azot, 521 ton amofos, 351 ton nitromafos, 219 ton kalium, 21 ton digər üzvi gübrə güzəştli şərtlərlə satılmışdır. 2016-cı ildə rayonun toxumçuluq təsərrüfatlarında 1.422 hektar sahədə buğda əkilmiş, 9.600 ton məhsul tədarük olunaraq 360 ton əkin üçün yararlı toxum istehsal edilmişdir. Rayonda fəaliyyət göstərən toxumçuluq təsərrüfatı tam gücü ilə işləyən fermer təsərrüfatlarını toxumla təmin etmişdir. 2017-ci ildə rayonda «Qreen Field-KT» MMC tərəfindən 120 hektar sahədə qarğıdalı əkilərək 110 ton məhsul istehsal edilmişdir. Cəlilabad rayonu bölgənin ən böyük taxıl istehsalçısıdır ki, burada Dövlət Proqramına uyğun yaradılan toxumçuluq təsərrüfatlarında yüksək məhsuldarlıq əldə edilmişdir. 2017-ci ildə rayonun əkin sahələrindən 160.489 ton buğda, 13.404 ton arpa, 5.885 ton vələmir, 1.198 ton mərçi, 8.755 ton noxud, 1.800 ton qarğıdalı, 1.420 ton günəbaxan istehsal edilmişdir [17].

Yekun. Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, respublikanın Cənub-şərq bölgəsində taxılçılıq təsərrüfatı inkişaf etmiş və məhsul istehsalı artmışdır. Dövlət tərəfindən verilən güzəştlər və fermerlərə göstərilən qayğı nəticəsində yeni təsərrüfatlar yaranmış və taxıl əkini xeyli genişləndirilmişdir. Bölgənin əsas taxılçılıq təsərrüfatları Cəlilabad, Yardımlı, Lerik və Masallı rayonlarında yaradılmışdır. Fermerlər dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuş, bəzi vergilərdən azad olunmuşdur. Bu da məhsul istehsalına müsbət nəticəsini vermişdir. Ümumilikdə bölgədə 10 min hektardan çox taxıl əkininə nail olunmuşdur. Bu da bölgənin respublikada taxıl istehsalında çəkisini xeyli artırmışdır. Bununla yanaşı Lənkəran və Astara rayonlarında çəltikçilik geniş inkişaf etmiş, çəltik emal müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır. Çəltikçiliklə bağlı həyata keçirilmiş dövlət tədbirləri bu sahənin də dirçəlməsinə şərait yaratmışdır. Nəticədə bölgənin ənənəvi təsərrüfatı olan çəltikçilik bərpa edilmişdir. Həyata keçirilmiş aqrar siyasət nəticəsində taxılçılıq təsərrüfatı bölgədə yenidən qurulmuş və müasir texnologiyaların tətbiqinə nail olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qəzeti. 2005, 11 sentyabr.
2. Regional iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri (Lənkəran iqtisadi rayonu təmsalında). İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Bakı: 2009, 114 s.
3. Cəlilabad: aqrar sahənin uğurları məhsul bolluğuna təminat verir. /Xalq qəzeti. 2007, 11 dekabr.
4. Regional inkişafın 2 ili nailiyyətlər və perspektivlər. Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi.

- Bakı, 2006, 157 s.
5. Cəlilabad rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2007-ci il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
 6. Yardımlı rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2007-ci il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
 7. Astara rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. Astara Kənd Təsərrüfatı İdarəsinin rayon ərazisində gördüyü işlər barədə arayışı.
 8. Lənkəran rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2008-ci il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
 9. Yardımlı rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2013-cü il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
 10. Lerik rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2013-cü il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
 11. Azərbaycan Respublikasının tarixi (2003-2016). 2 cilddə, II cild, Bakı: ATİB, 2016, 716 s.
 12. Astara rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. Çəltikçiliyin, sitrus meyvəçiliyin və çayçılığın inkişafına dair Dövlət Proqramının müvafiq bəndlərinin icrası ilə əlaqədar məlumat.
 13. Masallı rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2016-cı il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
 14. Masallı rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2017-ci il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
 15. Azərtac. 2017, 3 sentyabr.
 16. Talibov S. Lənkəranda çəltikçilik inkişaf dövrünü yaşayır. // Yaşıl çay jurnalı, № 1, 2017, 88-90 s.
 17. Cəlilabad rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı ilə əlaqədar Cəlilabad rayonunda görülən işlər barədə məlumat.

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЗЕРНОВЫХ И РИСОВЫХ ХОЗЯЙСТВ В ЮГО-ВОСТОЧНОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (2003-2018 гг.)

Э.Н.МЕЛИКОВ

РЕЗЮМЕ

Осуществляемые реформы в области сельского хозяйства, президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, привели к развитию зернового хозяйства. В юго-восточном регионе Республики развито зерновое хозяйство и увеличилось производство продукции. В результате предоставленных государством льгот и заботы о фермерах возникли новые хозяйства, значительно расширились посевы зерна. Основные зерновые хозяйства области созданы в Джалилабадском, Ярдымлинском, Лерикском и Масаллинском районах. Фермеры окружены государственной заботой, освобождены от некоторых налогов. Это также дало положительный результат в производстве продукта. Наряду с этим, в Лянкяранском и Астаринском районах широко развито рисоводство, начали функционировать предприятия по переработке риса. Государственные меры, принятые в связи с рисоводством, создали условия для возрождения и этой сферы.

Ключевые слова: Азербайджан, юго-восточный регион, зерноводство, хозяйство, рисовое хозяйство

FROM THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF GRAIN FARMING AND PADDY FARMS IN THE SOUTH-EASTERN REGION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN (2003-2018)

E.N.MALIKOV

SUMMARY

Reforms in the field of agriculture implemented by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev have led to the development of grain farming. In the south-eastern region of the republic, grain farming has developed and crop production has increased. As a result of the benefits provided by the state and the care provided to farmers, new farms were established and grain cultivation was significantly expanded. The main grain farms of the region were established in Jalilabad, Yardimli, Lerik and Masalli districts. Farmers are covered by state care and exempted from some taxes. This has had a positive effect on production. At the same time, paddy farming was widely developed in Lankaran and Astara regions, and rice processing enterprises were launched. The state measures taken in connection with paddy farming have created conditions for the revival of this field as well.

Keywords: Azerbaijan, south-eastern region, grain growing, economy, paddy farming

UOT 94”04/15

**OTUZİLLİK MÜHARİBƏ ƏRƏFƏSİNDƏ VƏ GEDİŞİNDƏ
AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN OSMANLI SİYASƏTİNƏ DAİR****N.B.MƏMMƏDOVA***

Məqalədə Otuzillik müharibə dövründə Avropa dövlətlərinin osmanlı siyasəti araşdırılır. XVII əsrin əvvəllərinə doğru Avropada beynəlxalq münasibətlərin elə bir sistemi təşəkkül tapmışdır ki, Osmanlı dövləti bu sistemə daha böyük bir dərəcədə daxil olmuşdur. Türkiyənin geosiyasi vəziyyəti onu Qərbi Avropanın fəaliyyətdə olan siyasi strukturunun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

1618-ci ildən 1648-ci ilədək davam etmiş Otuzillik müharibə bu və ya digər dərəcədə bütün Avropa dövlətlərini ehtiva etmişdir. Bu hərbi-siyasi münaqişə Orta əsrlərin sonuncu ən böyük münaqişəsi olmaqla beynəlxalq münasibətlərin yeni sistemini doğurmuşdur.

Ümumavropa münaqişəsinin əsas hərəkətverici tərəfi katoliklərlə protestantlar arasındakı ziddiyyətlər olsa da, bu illərdə Türk məsələsi arxa plana keçməmişdir. Əksinə, Osmanlı dövləti qitənin fəal siyasi qüvvələrindən biri olaraq qalmışdır. Otuzillik müharibədə birbaşa iştirak etməyən Osmanlı dövləti bu müharibəyə dolayı yolla təsir etmişdir. Vestfaliya sülhünün imzalanmasından sonra isə Osmanlı dövlətinə qarşı ümumqitə koalisiyasının konturları cızılmışdır. Macarıstan, Transilvaniya, Moldova, Valaxiya və Moskva dövləti antiosman blokunun əsas iştirakçılarına çevrilmişlər.

Açar sözlər: Otuzillik müharibə, Reformasiya, diplomatiya, Habsburqlar, Osmanlı siyasəti

Giriş. Avropada yeni qüvvələr nisbətini doğurmuş Otuzillik müharibə (1618-1648) əslində qitənin tarixində iki böyük mərhələnin hüduunu təşkil edir. Belə ki, Otuzillik müharibə Orta əsrlərin sonunda başlamış olub Yeni dövrün başlanğıcında başa çatmaqla həm siyasi, həm sosial-iqtisadi münasibətlərin yeni mərhələsini doğurmuşdur. Digər tərəfdən, Otuzillik müharibənin başa çatması və Vestfaliya sülhünün imzalanması ilə beynəlxalq münasibətlər tarixində də yeni mərhələ – beynəlxalq münasibətlər sisteminin təşəkkülü başlamışdır.

Otuzillik müharibə Avropanın təkə qitə hissəsi üçün deyil, eyni zamanda İngiltərə, həmçinin Osmanlı dövlətləti üçün də böyük dəyişikliklər doğurmuş bir müharibə olmuşdur. Dörd mərhələdə (1618-1624-cü illər Çexiya,

* *Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllimi; nazilamammadova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-1978-6616*

1625-1629-cu illər Danimarka, 1630-1635-ci illər İsveç, 1635-1648-ci illər Fransa-İsveç mərhələləri) davam etmiş Otuzillik müharibədə antihabsburq koalisiyasının iştirakçıları arasında dəfələrlə iri ziddiyyətlər ortaya çıxsa da, ümumi düşməyə qarşı mübarizədə bu ziddiyyətlər arxa plana keçmişdir.

Dini münaqişə olaraq görülən Otuzillik müharibədə istər məzhəblər arası, istərsə də dövlətlərarası ziddiyyətlər pik həddini yaşamış, Avropa orta əsrlərin buxovlarından çıxaraq, Yeni dövrə qədəm basma ərafəsində siyasi və sosial dəyişikliklərə şahid olmuşdur. Diplomatiya artıq kilsənin və “xristian təəssübkeşliyi”ndən çıxaraq, dünyəviləşməyə başlamışdır.

Osmanlı dövləti Otuzillik müharibə ərafəsində və gedişində artıq zəifləmə mərhələsinə daxil olsa da, İstanbul bu dövrdə yenə də Avropanın diplomatiya mərkəzlərindən biri olaraq qalmışdır. Antiosman cəbhəsinin və eləcə də Osmanlıya qarşı potensial güc olan Habsburqların zəifləməsində Otuzillik müharibə böyük rol oynamışdır. Lakin eyni zamanda bu dövr “Şərqlə məsələsi”nin ərafəsi olaraq da qiymətləndirilə bilər.

Müharibə ərafəsində başlıca ziddiyyətlər. Avropa qitəsi XV-XVI əsrlərdə bir neçə iri münaqişəyə şahidlik etmişdir ki, onların arasında İtaliya müharibələri (1494-1559) ən uzun sürən müharibələrdən olmuşdur. Lakin bu müharibələrin gedişində ən böyük ziddiyyət mənbəyi olan Fransa – Habsburq ziddiyyətləri həll edilmədiyi üçün, qitə XVII əsrin əvvəllərində yeni bir münaqişənin – Otuzillik müharibə girdabına girmişdir. Tarixçilərin əksəriyyəti Otuzillik müharibəni Avropanın XX əsrin əvvəllərindəki olan tarixinin ən dağıdıcı və dəhşətli müharibəsi hesab edirlər [12, 116].

Məlum olduğu kimi, XVII əsrin əvvəllərində Qərbi Avropanın siyasi həyatında ən böyük münaqişə Habsburqlarla Fransa arasındakı ziddiyyətlər idi; hər iki qüvvə qitədə hegemonluq iddiasında olub digər dövlətləri də bu və ya digər dərəcədə öz mübarizələrinə qatmışlardı. Bu mübarizənin ilkin mərhələsi İtaliya müharibələri dövründə (1494-1559) ağır siyasi nəticələrə gətirib çıxarsa da, ziddiyyətləri həll edə bilməmişdi. Digər tərəfdən, Avropada başlamış olan Reformasiya hərəkatı, ardından Əksreformasiya bu ziddiyyətləri daha da gücləndirmişdi. Kardinal Rişelyonun öndərliyində Fransanın xarici siyasətinin başlıca vəzifəsi Habsburqların nəinki möhkəmlənməsinə mane olmaq, üstəlik alman imperiyasını üçüncü dərəcəli dövlətə çevirmək idi. Elə buna görə ki, dövlət marağını məzhəb maraqlarından üstün görən Fransanın katolik başçıları (istər kardinal Rişelyö, istərsə də varisi Culiö Mazarini) alman imperiyasındakı katoliklərə deyil, məhz protestantlara kömək edirdilər [3, 77-78]. Fransanın Avstriya Habsburqlarına Elzas və Lotaringiyada ərazi iddiaları var idi, İspaniya Habsburqları isə Cənubi Niderland və Şimali İtaliyada mübarizə aparırdı.

Otuzillik müharibə ərafəsində və gedişində Avropadakı güclərin mövqeyi fərqli idi. Məsələn, müstəqillik uğrunda İspaniya ilə müharibə aparan Birləşmiş Əyalətlər Respublikası (Hollandiya) alman imperiyasındakı protestant knyazları dəstəkləyirdi. Protestantlığı rəsmi məzhəb elan etmiş Danimarka və İsveç Habsburqların Şimali Almaniyada və Baltıqyanı bölgədə möhkəmlənməsindən

ehtiyat etdikləri üçün Fransaya meyl edirdilər [12, 116-117]. İngiltərə öz siyasi ənənəsinə sadıq qalaraq, müharibədə ziddiyyətli mövqe tutmuşdu: o, antihabsburq koalisiyalarında gah iştirak edir, gah da onlarla rəqabət aparırdı.

Qitədəki başlıca ziddiyyətlərlə birbaşa əlaqələri olmasa da, Otuzillik müharibədəki qüvvələr nisbətində bu və ya digər dərəcədə təsir edən güclər arasında Moskva dövləti və Polşa ilə yanaşı, Osmanlı dövləti də var idi. Məsələ burasındadır ki, Osmanlı dövləti ilə Habsburqlar arasındakı ənənəvi düşmənçilik qanunauyğun olaraq Osmanlı – Fransa ittifaqını doğurmuşdu. Əslində bu ittifaqın ənənəsi hələ XVI əsrin əvvəllərində, yuxarıda qeyd etdiyimiz İtaliya müharibələrinin qızgın mərhələsində və Reformasiya gedişində yaranmışdı [ətraflı bax: 13, 139-143]. Belə ki, 1526-cı il Mohaç döyüşündən sonra Macarıstanda güclənən daxili siyasi mübarizə gedişində hakimiyyətə gələn Yanos Zapolya 1528-ci ildə Fransa ilə antihabsburq ittifaqı imzaladı. Bu ittifaq Osmanlı – Fransa münasibətlərinin təməlini qoydu (çünki hələ 1526-cı ildə Macarıstan Fransa tərəfindən Osmanlı sultanının vassalı olaraq tanınmışdı) [15, 170]. Bunun ardınca 1536-cı il kapitulyasiyasının imzalanması [ətraflı bax: 7, 325-341] və Fransa ilə Osmanlı dövləti arasında gizli hərbi ittifaqın qurulması Habsburq cəbhəsi üçün böyük bir təhlükə yaratdı. X.İnalcığın da qeyd etdiyi kimi, Habsburq cəbhəsinə qarşı “Osmanlı – Fransa ittifaqı artıq xaçlı dönəminin başa çatdığını göstərirdi” [4, 179].

Osmanlı dövlətinin antihabsburq fəaliyyətinin kökləri. Aydın məsələdir ki, Osmanlı dövlətinin antihabsburq cəbhəsindəki fəal rolu alman imperatorlarının xaçlı ruhunda təbliğatları və fəaliyyətləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Osmanlı – Habsburq ziddiyyətlərinin ağır mərhələsinin başlanğıcı da elə İtaliya müharibələri dövrünə təsadüf edir. 1519-cu ildə “Müqəddəs Roma imperiyası” taxtına keçən imperator V Karlın (1519-1555) başlatmış olduğu antiosman siyasəti qanunauyğun olaraq Osmanlı sultanı I Süleymanın (1520-1566) da antihabsburq siyasətinə gətirib çıxarmışdı [15, 169]. Osmanlı dövləti açıq şəkildə Reformasiya tərəfdarlarını – lüterçiləri və hugenotları, həmçinin Habsburqların digər siyasi əleyhdarlarını – Niderlanddakı gözləri və Pireneylərdəki moriskləri müdafiə edirdi [5, 223]. Digər tərəfdən, Osmanlılardan vassal asılılığında olan Transilvaniya knyazlığı da Habsburqlara qarşı fəal qüvvələrdən biri idi.

Lakin 1559-cu ildə Kato-Kambrezi sülhünün imzalanması ilə İtaliya müharibələrinin başa çatması, ardınca Fransanın daxilində dini-siyasi münaqişənin kəskinləşməsi və hugenot müharibələrinin başlanması (1562-1594) bu ölkənin Osmanlı dövləti ilə ittifaq münasibətlərini xeyli zəiflətməmiş oldu ki, bu da öz növbəsində Habsburqların antiosman fəaliyyətinin genişlənməsinə imkan yaratdı. Üstəlik, 1555-ci il Auqsburq dini sülhünün imzalanması da Osmanlı dövlətinin antihabsburq siyasətinə böyük zərbə vurdu: bu zamana qədər sultan Süleymanın siyasi və maliyyə dəstəyinə ehtiyacı olan protestant knyazlar etiqad azadlığı aldıqdan sonra cəbhə dəyişərək, imperatorun antiosman siyasətini dəstəkləməyə başladılar [15, 171].

Sonrakı mərhələdə Avropa dövlətlərinin Osmanlı dövləti ilə iki ən böyük

münaqişəsi baş verdi: 1570-1572-ci illərdə Aralıq dənizi bölgəsində mübarizə və 1593-1606-cı illər On beş illik müharibə.

Birinci kampaniyada antiosman qüvvələrin başında Venesiya respublikası durmuşdur. 1565-ci ildə türklərin Maltanı almaq cəhdləri boşa çıxsada, Aralıq dənizi dövlətləri Osmanlı dövlətinin sonrakı irəliləməsinin qarşısını almağı planlaşdırmışdı. Bu məqsədlə Roma papası V Piyus “Müqəddəs Liqa”nı təşkil edərək Venesiyanı, İspaniyanı, Malta ordenini və bəzi italyan şəhər-dövlətlərini bu ittifaqa cəlb edə bilmişdi [11, 390]. Xristianların birləşmiş qüvvələri 1571-ci ildə Lepanto yaxınlığında (türkcə: İnebahtı) sultanın donanmasını darmadağın etdikdən sonra Aralıq dənizində Osmanlı gücü sarsıldı. X.İnalçık 1571-ci ili Aralıq dənizinin tarixində dönüş nöqtəsi olaraq qiymətləndirir və qeyd edir ki, bu tarix “Aralıq dənizində Türk hegemonluğunun başa çatması anlamına gəlir” [4, 166].

Lepanto məğlubiyyətindən sonra Osmanlı dövlətinin hərbi fəaliyyəti təkrar şərqə istiqamətləndiyi üçün, Avropa cəbhəsində müvəqqəti sakitlik yaranmışdı. Təsadüfi deyil ki, Səfəvilərlə müharibə ərəfəsində Osmanlı sultanı Venesiya ilə (1575), Avstriya ilə (1577) və Polşa ilə (1577) sülh müqavilələrini yeniləmişdi [5, 261-262]. 12 il ərzində davam etmiş (1578-1590) Osmanlı – Səfəvi müharibəsi isə iki türk-müsəlman dövlətini nəinki hərbi cəhətdən zəiflətdi, eyni zamanda Habsburqların Cənubi-Şərqi Avropada fəallaşmasına yol açdı. Məhəmməd Xudabəndənin bütün diplomatik fəaliyyətlərinə baxmayaraq, Avropa dövlətləri Səfəvi şahının antiosman cəbhəsində çıxış etmək çağırışlarına cavab vermədi [1, 197].

1590-cı il İstanbul müqaviləsinin imzalanmasından sonra Osmanlı dövlətinin xarici siyasətinin başlıca məsələsi yenidən Habsburqlar oldu. İki imperiya arasındakı ziddiyyətlər On beş illik müharibə ilə nəticələndi və müharibənin sonunda 1606-cı ildə Jitvatorok (Zitvatorok) sülhü imzalandı. Bu sülh Osmanlı dövləti ilə Avropa dövlətləri arasında münasibətlərinin yeni mərhələsinin əsasını qoydu. Sülhə görə, Osmanlı tərəfi alman imperatoru üçün “kayzer” adından istifadə edəcəkdə, hərbi əməliyyatlar gedişində ələ keçirilmiş torpaqlar tərəflərin əlində qalırdı, Habsburqlar isə illik xərac ödəməkdən azad edilirdi [6, 474].

Qeyd edək ki, Jitvatorok sülhündən Otuzillik müharibəyə qədər olan 12 illik müddətdə Osmanlı–Avstriya münasibətləri, kiçik sərhəd münaqişələri istisna olmaqla, əsasən dinc xarakter daşımışdır; hərçənd ki, bu illərdə Habsburqların Transilvaniyada nüfuz əldə etmək uğrunda mübarizəsi davam etmişdir. Osmanlı dövlətinin bu passivliyinin səbəbləri nə olmuşdur? Əlbəttə, Osmanlı dövlətinin Avropa cəbhəsində zəifləməsi ilk növbədə daxili siyasi problemləri və Səfəvi şahı I Abbasın (1587-1629) yeni müharibəyə daha ciddi hazırlaşması ilə bağlı idi. 1602-1612-ci illər Osmanlı–Səfəvi müharibəsi gedişində Osmanlıların Qərb cəbhəsində hərbi əməliyyatlara başlaması real deyildi. Digər tərəfdən, müharibə nəticəsində böyük ərazi itkiləri verən [5, 291] Osmanlı dövlətinin hərbi gücü də zəiflədi.

Avstriya Habsburqları və Osmanlı dövləti. Otuzillik müharibənin daha birinci mərhələsində Osmanlı dövlətinin qarşılaşdığı ən böyük rəqib Avstriya Habsburqları olmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu dövlətin Transilvaniya uğrunda mübarizəsi XVII əsrdə də dayanmamışdı. Üstəlik, 1610-cu ildə kral IV Henrinin qətlindən sonra Fransadakı daxili sabitsizlik səbəbilə, Habsburqlar üçün Avropa qitəsində hegemonluğu ələ keçirmək yolunda geniş imkanlar yarandı. 1613-cü ildə Regensburqda çağırılan reyxsdaqda imperator Matias (Matyaş) (1612-1619) Osmanlılara qarşı müharibə aparmaq üçün subsidiya ayrılmasına da nail oldu [14, 77]. Lakin 1618-ci il Praqa hadisələri Habsburqların antiosman siyasətini yenidən geri atmış oldu. Belə ki, həmin il mayın 23-də Praqadakı “İkinci Defenstrasiya” adı ilə məşhur olan hadisənin baş verməsi ilə [9, 96] Avropa qitəsi ən böyük və dağıdıcı müharibələrdən birinə daxil oldu.

Burada diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, 1618-ci il Praqa hadisələri ilə böyük bir fəlakətin içərisinə girən Habsburqların bu vəziyyətindən Osmanlı diplomatiyası nəinki kifayət qədər istifadə etmədi, hətta Habsburqlarla bağlı müharibədən əvvəl apardığı ehtiyatlı siyasəti davam etdirdi. 1619-cu ilin yanvarında İstanbula gəlmiş Avstriya elçisi sultan Osman (1618-1622) tərəfindən ehtiramla qəbul edildi və sərhəd məsələləri ilə bağlı yeni anlaşmanın ratiifikasiyasına qərar verildi [14, 77]. Habsburq mülklərində imperatora qarşı başlamış olan müxalif hərəkatın bəzi nümayəndələri, o cümlədən, Transilvaniya knyazı Qabor Betlenin və Pfals qrafı Fridrixin Osmanlı dövlətini habsburqlara qarşı hərbi əməliyyatlara cəlb etmək cəhdləri də boşa çıxdı [14, 78-80].

Habsburq cəbhəsində yaranmış fürsətdən Osmanlı dövlətinin rəşional şəkildə istifadə etməməsi Otuzillik müharibənin sonrakı mərhələlərində də davam etdi. Bəzi tarixçilər bu passivliyin səbəbini Osmanlı dövlətinin ehtiyatlı siyasəti ilə əlaqələndirərək qeyd edirlər ki, imperatora müxalif olan Pfals qrafı Fridrixin və Bohemiya (Çexiya) əyanlarının başlıca məqsədi sultan ilə müqavilə bağlamaq deyil, bu müqaviləni bağlamaq təhlükəsi ilə imperatoru qorxu altında saxlamaq olmuşdur [14, 80]. Əslində bu fikirlərin məntiqli tərəfi vardır, çünki İtaliya müharibələri gedişində Fransa da Osmanlılara qarşı eyni siyasəti yürütmüş, alman imperiyasını Osmanlı ittifaqı ilə qorxudaraq, 1544-cü il Krepi sülhünün imzalanmasına nail olmuşdu [10, 81-82]. Bununla yanaşı, hesab edirik ki, Otuzillik müharibənin ilkin mərhələsində Osmanlı dövlətinin passivliyi sadəcə bu məqamla əlaqədar olmamışdır. Burada Səfəvi faktoru, dəqiq desək, şah I Abbasın fəal xarici siyasət faktoru da önəmli rol oynamışdır. Çünki 1612-ci il İstanbul sülhünün imzalanmasından sonra da Səfəvi hökmdarının Avropa dövlətləri ilə diplomatik intensiv əlaqələri davam edirdi [bax: 5, 292-302] və alman imperatoruna qarşı müharibə Səfəvi cəbhəsində də hərbi əməliyyatların başlama potensialını daşıyırdı.

XVII əsrin 20-ci illərində, yəni Otuzillik müharibənin birinci mərhələsində Osmanlı dövlətinin antihabsburq cəbhəsindəki passivliyinin ən böyük nəticələrindən biri – Avstriya Habsburqlarının öz mülklərində mövqeyini möhkəmləndirməsi və bu torpaqlarda protestant müxalifəti ağır məğlubiyyətə uğrat-

ması oldu. Birbaşa Osmanlı dövləti ilə bağlı isə ciddi bir dəyişiklik baş vermədi: əvvəlki müqavilələr qüvvəsində qalırdı və sərhəd dəyişikliyi baş verməmişdi.

Otuzillik müharibənin ikinci (1625-1629, Danimarka) və üçüncü (1530-1635, İsveç) mərhələləri Osmanlı dövlətinin Səfəvilərlə ən ağır müharibələrindən birinə – 1623-1639-cu illər müharibəsi dövrünə təsadüf edir. Sultan IV Murad (1623-1640) və şah I Abbas (1587-1629) Bağdad-Bəsrə çevrəsi ilə bağlı planlarını həyata keçirmək üçün [8, 136] başladıkları bu müharibə ilə əslində, dolayı yolla Habsburqların Avropada rahat hərəkətinə imkan yaratmışdır. Digər tərəfdən, 1627-ci ildə sultanın Habsburqlarla danışıqlara başlaması da protestan cəbhəsində Osmanlıya olan ümidləri dağıtmışdı. Əslində bu danışıqları başlamaqla, sultan IV Murad Polşa problemini həll etməyə çalışmışdır [14, 121]. Digər tərəfdən, Səfəvilərlə ağır müharibə şəraitində Avropa cəbhəsində gərginlik Osmanlı üçün əlavə problem demək olardı.

1639-cu il Qəstri-Şirin sülhü 1514-cü ildən davam edən Osmanlı – Səfəvi müharibələrinə son qoysa da [2, 26], Osmanlı dövlətinin Otuzillik müharibəyə fəal müdaxiləsi yenə də mümkün olmadı. Belə ki, 1645-ci ildə başlayan Venesiya – Osmanlı müharibəsi 1669-cu ilədək davam etdi və hələ XVI əsrin sonunda Osmanlı dövlətində başlamış olan böhranı gücləndirdi. Bu səbəbdən də, sultan Avstriya Habsburqlarının Mərkəzi Avropada güclənməsi prosesinə ciddi mane ola bilmədi. Bununla yanaşı, Otuzillik müharibənin sonuncu mərhələsində (1635-1648, Fransa-İsveç) İstanbul yenə də antihabsburq cəbhəsinin diplomatik mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı. Fransa, İsveç və Birləşmiş Əyalətlər Respublikası diplomatları bu illər ərzində sultanı bu cəbhədə daha fəal yer almaq üçün mübarizə aparmışlar. Müharibənin sonuncu mərhələsində Habsburqların antiosman fəaliyyətini də fəal saymaq olmaz, çünki müharibə alman imperiyasının bütün gücünü tükətməmişdi. Digər tərəfdən, yeni Venesiya–Osmanlı müharibəsinin başlaması ilə antiosman cəbhəsinin liderliyi Venesiyaya keçmişdi.

Nəticə. Çexiyada lokal bir münaqişədən Avropa miqyaslı müharibəyə çevrilən Otuzillik müharibə son mərhələsində artıq bütün əsas qüvvələri yormuşdu və hərbi əməliyyatların əvvəlki miqyasda davam etdirilməsi mümkün idi. İmperator III Ferdinand (1637-1657) müharibəni uduzduğunu başa düşdüyü üçün, artıq 1638-ci ilə doğru sülh danışıqlarına cəhd göstərirdi. Fransa da öz növbəsində, ölkənin daxilində başlayan Fronda səbəbi ilə sülhə meyl edirdi. Roma papası isə qitənin başlıca məsələsinin Osmanlı məsələsi olduğunu xatırladaraq, bu sülh danışıqlarında vasitəçi olmağa çalışırdı. Müharibənin əsas tərəfləri onun davam etdirilməsinin perspektivsizliyini anlamışdı.

1648-ci ildə Vestfaliya əyalətinin Münster və Osnabryuk şəhərlərində imzalanan sülh müqavilələri Avropa qitəsinin ən ağır müharibələrindən birinə son qoymaqla, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlər sisteminin də yeni mərhələsinin əsasını qoydu. Vestfaliya sülhü əslində Avropa dövlətlərinin Osmanlı siyasətinin də yeni konturlarını çəkmiş oldu. Müharibə ərəfəsində və gedişində

Avropa güclərinin antiosman cəbhəsinin sonrakı yüzilliklər üçün potensial üzvləri də ortaya çıxdı. Osmanlı dövlətinə qarşı ənənəvi dövlətlərlə yanaşı, yeni güclər – Macarıstan, Polşa, Transilvaniya, Valaxiya, Moldova, Moskva dövləti də irəli çıxdı. Bu da öz növbəsində, “Şərqi məsələsi”nin təməlinə dayanan başlıca məqamları formalaşdırmış oldu.

Başqa bir yenilik isə – Şərqi və Cənub-Şərqi Avropa xalqlarının Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizələrini Avropa dövlətlərinin daha fəal şəkildə dəstəkləməsi oldu. Avropa daha fəal şəkildə Osmanlı dövlətinin daxili siyasətinə qarışmaq imkanı qazandı. Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə edilən “*hostis naturalis*” (təbii düşmən) ifadəsi Avropanın nəinki siyasi frazeologiyasından çıxmadı, əksinə, Otuzillik müharibədən sonra təşəkkül tapan yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin prinsiplərindən birinə çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 2007, 592 s.
2. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. 4 cildə. I cild. 1639-1828. Tərtib edənlər: Y.M.Mahmudov və K.K.Şükürov. Bakı, 2009, 512 s.
3. Gözəlova Y.H. 1635-1659-cu illərdə Fransanın xarici siyasətinə dair // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası, 2015, sayı 2, s.76-83.
4. İnalçık H. Kuruluş ve İmparatorluk sürecinde Osmanlı. İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, 304 s.
5. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.
6. Papp S. Zıtvatorok antlaşması // TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 44, 2013, s.472-474.
7. Türkmen Z. Osmanlı Devletinde kapitülasyonların uygulanışına toplu bir bakış // Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1995, sayı 6, s.325-341.
8. Uluerler S. Osmanlı-Safevi ilişkilerindeki temel sorunlar üzerine bir değerlendirme // Türk Dünyası Araştırmaları, Mart-Nisan 2012, sayı 197, s.125-140.
9. Веджвуд С.В. Тридцатилетняя война. Москва, Полиграфическое издательство, 2012, 571 с.
10. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии Нового времени. Мн.: Университетское, 1984, 191 с.
11. История средних веков. В 2 т. Т.2. Раннее новое время. / Под ред. С.П.Карпова. М.: МГУ, 2001, 432 с.
12. Кёнигсбергер Г.Г. Европа Раннего Нового Времени. 1500-1789. Перевод с английского и послесловие Д.Э.Харитоновича. М.: Весь мир, 2006, 320 с.
13. Мамедова Н.Б. Международные отношения в Западной Европе накануне итальянских войн (1494-1559) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası, 2010, sayı 2, s.139-143.
14. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII веке. Часть I. М.: Институт Славяноведения и Балканистики РАН, 1998, 288 с.
15. Чаглайан Е.Х., Чаглайан Э.Х. Протестантский мир и Османская империя в XVI веке // Материалы международной научной конференции «Реформация и современный мир», Одесса, 2017, с.169-172.

ОСМАНСКАЯ ПОЛИТИКА ЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ НАКАНУНЕ И В ХОДЕ ТРИДЦАТИЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ

Н.Б.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется османская политика европейских стран в период Тридцатилетней войны. К началу XVII века в Европе складывается такая система международных отношений, в которую в еще большей степени включается и Османское государство. Геополитическое положение Турции делает ее неотъемлемой частью действующей политической структуры Западной Европы.

Тридцатилетняя война, продолжавшаяся с 1618 по 1648 год, затронула в той или иной степени все европейские государства. Этот военно-политический конфликт стал последней крупной войной Средневековья и породил новую систему международных отношений.

Хотя основной доминантой общеевропейского конфликта был антагонизм между католиками и протестантами, тем не менее, турецкий вопрос в эти годы не отодвинулся на задний план. Наоборот, Османское государство продолжало оставаться одним из активных политических сил континента. Османское государство, не принимавшее прямое участие в Тридцатилетней войне, оказало на нее важное косвенное воздействие. А после заключения Вестфальского мира, начали вырисовываться контуры общеевропейской коалиции против Османского государства. Венгрия, Трансильвания, Молдавия, Валахия, Московское княжество стали основными участниками антиосманского блока.

Ключевые слова: Тридцатилетняя война, Реформация, дипломатия, Габсбурги, османская политика

THE OTTOMAN POLICY OF EUROPEAN COUNTRIES ON THE EVE AND DURING THE THIRTY-YEAR WAR

N.B.MAMEDOVA

SUMMARY

The article examines the Ottoman policy of European countries during the Thirty Year's War. Towards the beginning of the 17th century, such a system of international relations had been formed in Europe that the Ottoman state became more involved in this system. Turkey's geopolitical situation had made it an integral part of the functioning political structure of Western Europe.

The Thirty Years' War, which lasted from 1618 to 1648, had involved all European states to certain degree. This military-political conflict, being the last major conflict of the Middle Ages, gave birth to a new system of international relations.

Although the main driving force of the all-European conflict was the conflict between Catholics and Protestants, the Turkish issue did not go into the background in these years. On the contrary, the Ottoman state remained one of the most active political forces on the continent. The Ottoman state, which was not directly involved in the Thirty Years' War, indirectly influenced the war. After the signing of the Treaty of Westphalia, the outlines of a general coalition against the Ottoman state were drawn. Hungary, Transylvania, Moldova, Wallachia and Moscow had become key players in the anti-Ottoman bloc.

Keywords: Thirty Years' War, reformation, diplomacy, Habsburgs, Ottoman policy

UOT 94 (479.24)

**SƏFƏVİ ORDUSUNUN İDARƏ OLUNMASINDA
AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİ****R.H.NƏCƏFOVA***

Məqalədə Səfəvi dövlətinin yaranmasında türk tayfalarının rolundan və önəmindən bəhs olunur. Burada, Şah I Abbas və ondan əvvəlki dövrdə türk tayfalarının tarixi proseslərdə və dövlətçilik tarixində əsas rolu şərh və təhlil edilir. Həmçinin məşhur türk tayfalarının adı və bu tayfaların əmirləri də qeyd olunmuşdur. Əsasən Şamlı, Ustaclı, Rumlu, Əfşar, Qacar kimi bu tayfaların ənənələri, ideoloji fikirləri və döyüş ruhu Səfəvi dövlətinin özəyini təşkil etmişdir. Bu tayfaların müharibədə və siyasi proseslərdə olan önəminə görə sıralanması qeyd edilmişdir. Həmçinin şahın hüzurunda, döyüşlərdə bu tayfaların yerləşdikləri mövqelər də qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, Şah I Abbas, qulamlar, türk tayfaları, əmir

Giriş. Azərbaycan Səfəvi dövləti ümumtürk dövlətçilik tarixi və ənənələrinin ən parlaq səhifələrini təşkil edir. Dövlətin yaranması və təşəkkülündə müxtəlif tayfalar, təbəqələr və dini-fəlsəfi düşüncə tərəfdaşlarının böyük rolları olmuşdur. Səfəvi dövləti şeyxin ətrafına toplaşan Azərbaycan-türk tayfalarının iradəsi və itaəti nəticəsində yaranmışdır. Dövlətin təşəkkülündə əsas rola malik olan türk tayfaları, tayfa başçıları və bəyləri əslində sufilik təriqətinə inanmaqla, sufi şeyxlərinin müridi olmaqla get-gedə inandıqları mürşüdlərini siyasi iqtidara gətirib və Səfəvi imperiyasının timsalında öz hakimiyyətlərini qurmuşlar. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının yaranmasında yaxından iştirak edən sufilər, şeyxlər və qızılbaş tayfaları əslində dövlətin ideoloji və hərbi əsasını təşkil edirdilər.

Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas və digər Səfəvi hökmdarlarının həyata keçirdikləri uğurlu islahatlar, daxili və xarici siyasət nəticəsində Səfəvi dövləti Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrildi [3, 31].

Səfəvi ordusunun əsasını təşkil edən türk tayfalarını. Səfəvi dövlətinin təşəkkülü ilk öncə Ərdəbil Xanagahından başlanmışdır. Müxtəlif səbəblərə görə Şeyx Səfinin başına minlərlə insan toplaşaraq, Şeyxin mənəvi və siyasi iqtidarının yüksəlişinə səbəb olmuşlar. İbn Bəzzaz “Səffətüs-səfa” əsərində yazır ki; “Şeyx Səfinin ibadətləri və dini səlahiyyətləri ətrafa yayıldıqdan

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi; rena286286@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-7710-8392

sonra cəmiyyətin bütün böyük və kiçik üzvləri Şeyxə yaxınlaşıb və ondan haçət alırdılar” [7, 101]. Şeyxin ətrafına toplananların əksəriyyəti ölkəmizin ərazisində və Anadoluda yaşayan Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Həmin sufi və arif müridlər əsasən Şeyx Cüneydin və Şeyx Heydər in zamanında döyüşkən əsgərlərə çevrildilər.

Səfəvişünas R.Seyvori qeyd edir ki; “Səfəvi ordusunun əsasını təşkil edən qızılbaşlar əsasən 22, yaxud 34 tayfanın döyüşçülərindən ibarət idi” [12, 78]. Səfəvi ordusunun təməlində duran qızılbaş tayfaları və “qızılbaş” termini, o qədər möhtəşəm idi ki, onlar öz hakimlərini “Qızılbaş padşahı”, öz ərazilərini isə “Qızılbaşların vətəni” adlandırmaqla fəxr edərdilər.

Tarixçi F.Sumər 1976-cı il nəşr etdirdiyi “Səfəvi dövlətinin quruluşu və inkişafında Anadolu türklərinin rolü” [11] əsərində Səfəvi dövlətinin təşəkkülündə rol alan bütün türk boylarının yerini və rolunu tədqiq etmişdir. Əsərdə, həmçinin Səfəvi dövləti və onun əsasını təşkil edən tayfa prinsiplərinə dair çox əhəmiyyətli məlumatlar da vardır. Əsər fars dilinə də tərcümə edilmişdir. Lakin digər farsdilli tərcümələrdə olduğu kimi əsərin tərcüməçilər tərəfində yazılan giriş hissəsində Azərbaycanın dövlətçilik tarixi və onun kökündə dayanan türk tayfaların əsas rola malik olduqları məsələsinə şübhə ilə yanaşılır [11, 15].

Tofiq Nəcəflinin “Səfəvi-Osmanlı münasibətləri” adlı əsərində Səfəvi dövlətinin yaranmasında başlıca rol oynayan tayfalarla bağlı T. Gündüzün ilk mənbələrə əsaslanaraq söylədiyi fikirlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki, Faruq Sümər coğrafi əlaməti əsas götürərək Səfəvi dövlətinin yaranmasında Anadolu türklərinin rolunu göylərə qaldırmış, onların adına müstəsna xidmətlər yazaraq “İran türklərinin” (yəni azərbaycanlılarının) iştirakını azaltmağa səy göstərmişdir. F.Sümərin qənaətinə görə, güya Səfəvi dövləti bütün XVI əsrdə və sonralar yalnız Anadoludan gələn tayfalar, yəni Türkiyə qızılbaşları hesabına mövcud olmuş və inkişaf etmişdir [6, 39].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əsasını təşkil edən türk tayfalarını siyasi idarəçilik sahəsində tutduqları vəzifələri ilə bərabər ordudakı rollarına görə də sıralamaq mümkündür. F. Sumər öz əsərində Şah I Abbasın hakimiyyəti dövrünə qədər Səfəvi dövlətinin və ordusunun qurucuları olan müxtəlif türk tayfalarının adlarını çəkmiş, onları böyük və kiçik elatlara bölmüş, onların dövlətin yaradılmasındakı rollarını izah etmişdir.

Şah I İsmayılın dövlətinin və ordusunun əsasını təşkil edən böyük tayfalardan Rumlu, Ustaclı, Təkəli, Şamlı və Zülqədər və kiçik tayfalardan Varsaq, Çəpəni, Ərəbgirli, Torğulu, Bəzəcli, Acırlı, Xənisli və Çəmişgəzəkli tayfaların adları qeyd olunur. Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə ordunun əsasını təşkil edən böyük tayfalardan Rumlu, Ustaclı, Təkəli, Şamlı, Zülqədər, Qacar, Əfşar və Türkman, kiçik tayfalardan isə Varsaq, Çəpəni, Ərəbgirli, Torğulu, Bəzəcli, Acırlı, Xənisli, Sədli, Alpaot, Bayat, Bayburtlu, Baharlı və İspirli tayfalarının adlarını çəkmək olar.

Şah II İsmayıl və Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətləri dövründə də dövlətin həyatında türk tayfaları əsas rol oynayır. Həmin dövrün böyük

tayfaları Şah I Təhmasib dövründə olduğu kimi Rumlu, Ustaclı, Təkəli, Şamlı, Zülqədər, Qacar, Əfşar və Türkmən tayfalarından ibarət idi. Müəllif Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə dövlət strukturlarında və orduda iştirak edən böyük və kiçik tayfaların adlarını da olduğu kimi qeyd edir. Lakin Şah I Abbasın hakimiyyəti ərəfəsində ölkədə yaranmış gərgin daxili problemlər və xarici dövlətlərin təcavüzü dövləti olduqca çətin vəziyyət qarşısında qoymuşdu. Bəhs olunan dövrdə də ölkənin və ordunun idarəsi Azərbaycan-qızılbaş əmirlərinin əlində idi.

Şah I Abbas hakimiyyətə gəldikdən sonra mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan əmirləri sıradan çıxarmaqla öz iqtidarını möhkəmləndirdi. Şah Mürşüdqulu Xanı, Pirqeyb Xanı, Əmir Aslan Xanı, Mehdiqulu Xanı, Əliqulu Xanı, Yusif Xanı, Qorxmaz Xanı və Məsum Soltan Türkmənı öldürməklə mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən bəzi hərbi-köçəri qızılbaş əyanlarının nüfuzunu xeyli azaltdı. Bununla yanaşı sarayda uşaqlıqdan tərbiyə etdiyi qeyrimüsəlman uşaqlarının iştirakı ilə *yeniçərilərə* bənzər *qulamlıq* təşkilatını yaratdı [11, 180]. Həmçinin vilayətlərdə yaşayan yerli əhəlinin nümayəndələrini silahlandırmaqla *tüfəngçilər* dəstəsi yaratdı. Təbiidir ki, qızılbaş əmirləri bu islahatlardan narazı idilər. J.Şarden bu haqda yazır ki, “Qızılbaşlar qulamla nifrət edirdilər və onlara “*Qaraoğlu*” deyə xitab edirdilər [11, 181]”. Səfəvi ordusunun atlı dəstələri əsasən qulamlardan (qeyri-türk etniklərdən ibarət olan əsgərlər), qızılbaşlardan və qorçulardan ibarət idi.

Həm məzhəbi, həm də əsgəri mənə daşıyan qızılbaş ifadəsinin sadəcə hərbi yönünə nəzər yetirərək Səfəvi dövlətinin idari sisteminə nəzər saldıqda bəzi məsələlər daha da aydınlaşır. Dövlətin yaranması əsnasında əsasən 5 böyük (Rumlu, Ustaclı, Təkəli, Şamlı, Zülqədər) və 8 kiçik (Varsaq, Çəpəni, Ərəbgirli, Acurlu, Xınıslı, Çəmişkəkəkli) tayfa olmaqla 13 tayfa iştirak etmişdir [11, 106]. Lakin başqa qaynaqlarda bu tayfaların sayının çox olduğunu və daha sonrakı dövrlərdə mühüm rol oynayan Qacar və Avşar tayfalarının da qızılbaş tayfalarına daxil olduğunu görürük. Hətta bəzi mənbələrdə bu tayfaların sayının 33 olduğunu da görürük. Təkcə türk tayfaları deyil, Lor və Kürd tayfalarının da buraya daxil olduğunu qeyd edən müəlliflər vardır [1, 47]. Oruc bəy Bayat tayfaların sayını 32 vermiş və bu tayfaların çoxunun adları "lu (lı)" şəkilçisi ilə bitdiyini qeyd edir [8, 45; 1, 47]. Qızılbaş tayfaları 16-sı sağ, 16-sı sol olaraq ayrılmışdır. İlk 16 tayfa müharibələrdə, səfərlərdə və şahın divanında sağ tərəfdə digərləri isə sol tərəfdə yer alırdılar.

Sağ tərəfdə yer alan tayfalar: Şamlı, Rumlu, Bayramlı və s.

Sol tərəfdə yer alan tayfalar: Ustaclı, Avşar, Qacar və s.

Oruc bəy Bayat əsərində oymaqları önəminə görə belə sıralamışdır: Ustaclı, Şamlı, Avşar, Türkmən, Bayat, Təkəli, Zülqədər, Qacar və s. Zaman keçdikcə böyük tayfalar öz iqtidarını qoruya bilmiş, lakin kiçik tayfalar öz yerlərini digərlərinə vermişdir.

Ümumiyyətlə, onların dövlət və hərbi idarəçilikdən kənarlaşdırılmasından söhbət belə gedə bilməz. Şah I Abbas dövrünün ən mükəmməl mənbəyi

olan "Dünyanı Bəzəyən Abbasın Tarixi"ndə həmin əsərin müəllifi qeyd olunan mövzunu təsdiq edir. İsgəndər Bəy Münşi öz əsərində yazır ki, Şah I Abbasın özünün qeyd etdirdiyi 92 nəfər görkəmli "böyük əmir"lərdən 72-si qızılbaşlardan ibarətdir. İ. Münşi bir daha qeyd edir ki, onların başında Şamlı tayfası gəlir və onlardan 7 nəfər yüksək əmirlər zümrəsində "əmarət" mövqeyinə malikdirlər [5, c. 2, 1917]. İsgəndər bəy Münşi bunların ardınca üstünlük dərəcəsinə görə tayfaları belə sıralıyır: Şamlı, Ustaclı, Zülqədər, Qacar, Əfşar, Türkman və s. [5, c.2, 1917-1920].

Səfəvi dövlətinin idari quruluşunda yer alan beş böyük Azərbaycan-türk tayfaları aşağıda daha ətraflı şəkildə qeyd edilmişdir.

Şamlı: Şah I İsmayıl dövründə dövlətin ən böyük tayfası olan Şamlılar Hələb, Tarsus və Şam ətrafından idilər. Şamlı tayfası döyüşlərdə bəzən sağ, bəzən də sol tərəfdə yer almışdır. Şah I Abbasın dövrünə qədər idarəetmədə passiv olmuşlar. Lakin Oruc bəy Bayat şamlıları İspaniyada olan nazirlərə bənzətməsi və Səfəvi dövlətində bu vəzifəni daima onların idarə etməsini qeyd etməsi Şah I Abbas dövründə onların yenidən aktiv şəkildə iştirakını göstərir. Şah I Abbasın dövründə 3 xan, 4 sultan ünvanlı Şamlı əmiri olmuşdur [8, 64].

Zeynal xan Bigdəli - Əliqulu xan Kəramilunun yerinə eşikağasıbaşı olmuşdur.

Məhəmməd Zaman Sultan - Qur və bəzi Xorasan mahallarının hakimi olmuşdur.

Nəqdi Sultan Nəlqas - Şamlı tayfasına daxil olan Nəlqas elinin əmiridir.

Gündoğmuş Sultan Bigdəli - Kərkükün Tovuq adlı yerində xidmət edirdi. Birinci Bağdad səfərində *şahsevən* olub şahın xidmətinə gəlmiş və sultanlıq rütbəsinə layiq görülmüşdür.

Ustaclı: Sol tərəfdə yer alan bu tayfa Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsində böyük rol oynamışlar. Ustaclı Mürşidqulu xan sayəsində taxta çıxan Abbas Mirzə "Şah Abbas" ləqəbini almışdır. Oruc bəy Bayat o dövrün ən güclü tayfasının Ustaclı olduğunu qeyd edir [8, 64]. Şah I Abbas dövründə bu boyun önəmli şəxsləri bunlardır:

Bəktaş xanın oğlu Mühübəli Sultan - Xorasanın Nisa mahalının hakimi olmuşdur.

Maqşud sultan Kəngərli - Naxçıvan hakimi

Əbülqasım Sultan - İraqi-Ərəbin Hillə mahalının hakimi.

Rumlu: Şah I Abbas dövründə bəzi rumlu əmirləri müxtəlif vəzifələrdə olsalar da, şahın səltənətinin sonlarında bir əmirin qaldığını görürük.

Yadigar Əli Sultan - Şah I Abbas dövründə bir məktub ilə Hindistan hökəmdarı Əkbər şahə elçi olaraq göndərilmişdir.

Heydər Sultan Qoylə Hasarlı - Gilan Tənkabonunun hakimi.

Zülqədər: Şah I Abbasın hakimiyyətinin sonlarında əmirlərin sayı 6 olmuşdur. Bu tayfanın Hacılar, Şəmsəddinli, Camuslu və Çiçəkli obaları meydana gətirmişdir.

Səlim xan Şəmsəddinli - Əvvəllər Qarabağ əmirlərindən idi, sonralar

Ahısqa qalasının hakimi olmuşdur.

İbrahim Sultan Qoroğlu - Xorasan Sərəxsinin hakimi.

Şah I Abbas ona qarşı itaətsizlik göstərən Təkəli tayfasının qətlinə şah əmr etmişdir. Həmədan hakimi Kürd Çəkəni Həsən Xan bu vəzifəni yerinə yetirmişdir. Şah I Abbasın vəfatı əsnasında tayfa əmirlərinin siyahısında heç bir Təkəli tayfasından olan əmirə rast gəlinməməkdədir [11, 178].

Şah I Abbas 1595-ci ildə Fars əylətinin hakimliyini Zülqədər tayfasından geri alaraq qulam Allahverdi xana vermişdir. Beləliklə, qulamı öndə çıxararaq əsgəri islahat keçirən Şah I Abbas, qızılbaşların içindən ona sadıq olanları qorçu dəstələrinə daxil edərək tufəngçi, qulam və topçu bölükləri yaratmışdır. Bundan sonra əvvəlki güclərini itirən qızılbaş tayfaları Səfəvi dövlətinin sonlarına qədər varlıqlarını qorumuşdurlar.

Ordunun ideologiyası. Səfəvi ordusunun tayfa prinsiplərini tədqiq edərəkən sufi, yaxud sufi-qızılbaş təbəqəsinin yeri və rolu diqqəti çəkir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən qızılbaş döyüşçülərində olan hərbi intizam, döyüş ruhu, onların sayı və silahları haqqında müəyyən fikirlər söyləmək olar. Şah I İsmayılın ordusunun mahiyyətini təşkil edən mənəvi bağlantılar əslində şah ilə qızılbaşları arasında olan müridlik və mürşüdlük əlaqələrinə dayanırdı. Bütün ordu əsgərləri öz gənc şahlarını bir kamil mürşüd kimi sevirdilər [14, 156].

Qızılbaş sıralarının sürətlə artması və onların Şah I İsmayıl qoşulmalarının həm maddi, həm də mənəvi tərəfləri var idi. Çünki, onlar bilirdilər ki, şah müharibə zamanı ələ keçirdiyi hərbi qəniməti öz döyüşçüləri arasında ədalətli şəkildə bölüşdürür. Bu isə öz növbəsində şaha inamı daha da artırırdı. Lakin qızılbaşlar üçün, xüsusilə də ilk qızılbaş tayfalarından olanlar (artıq deyildiyi kimi sonralar I İsmayılı müdafiə edən digər tayfalarla qızılbaş tayfalarının sayı 7-dən 32-yə qədər artmışdı) üçün başlıca cəhət "mürşidi-kamil" adlandırdıqları şahın yolunda vuruşmaq idi. Onlar bunu özləri üçün müqəddəs bir iş, böyük şərəf sayırdılar. Məhz qızılbaşların "mürşidi-kamil"ə belə məhəbbəti müqabilində o, hakimiyyətə gəlmək yolunda bir sıra çətin maneələri aradan qaldırmağa və öz rəqiblərini (Şirvanşah Fərrux Yasarı, Ağqoyunlular Əlvənd Mirzəni və Sultan Muradı) məğlubiyyətə uğratmağa müvəffəq olmuşdur. Bir sıra farsdilli qaynaqlarda və Avropa mənbələrində qızılbaşların Şah I İsmayılın yolunda öz canlarından belə keçməyə hazır olduqlarını sübut edən çoxsaylı faktlar vardır.

Səfəvi ordusunda Şahın şəxsiyyətinə inama, onun ölməzliyinə arxalanma ideyası Çaldıran döyüşündə (1514) davam etdi. Çaldıran döyüşündə I İsmayılın məğlubedilməzliyi və ölməzliyi haqqında əfsanəyə son qoyuldu. Qızılbaşlar bu döyüşündən sonra da öz şüarlarında bu ideyaya yol versələr də, ancaq əməli olaraq onun ölməzliyinə inanmadıqlarını söyləyirdilər. Bəziləri də belə hesab edirdilər ki, I İsmayıl özünün fəvqəltəbii xüsusiyyətlərini artıq itirmişdir. Bu isə öz növbəsində "mürşidi-kamil" ilə döyüşçüləri arasında qarşılıqlı anlaşmaya zərər vurur. Doğrudur, qızılbaşlar I İsmayılı "mürşidi-kamil", özlərini isə onun "müridi" adlandırmaqda davam edirdilər. Lakin artıq onun yolunda

əvvəlki fədakarlıqla, heç nəyi düşünmədən, heç bir təhlükədən çəkinmədən döyüş meydanına girməkdən söhbət gedə bilməzdi. Bu artıq Şah I İsmayılın ordusunda gizli itaətsizliyin ilk nişanələri idi. Bu məsələ özlərini şaha daha yaxın hesab edən sufi qızılbaşların mövqeyinə də təsir etdi. Çaldıran döyüşündən sonra sufilərin də nüfuzu sarsılmağa başladı. O vaxta qədər sufilər özlərini şahla onun müridləri arasında bir vasitə hesab edirdilər. Lakin bu döyüşdən sonra əksər qızılbaşlar bu ideyanı rədd etdilər və sufilərə artıq keçmişin qalıqları kimi baxılmağa başlandı. Sonrakı dövrlərdə isə hətta "həqarət" obyektinə çevrildi [4, 13-14].

Səfəvi ordusunun tayfa prinsiplərinə əsaslanması ilə bağlı qızılbaş-sufi tayfalarının roluna toxunmaq çox vacib məsələlərdən biridir. Xatırlatmaq lazımdır ki, Səfəvi dövləti yarananda qoşunun əsasını təşkil edən süvari hissələri, ancaq qızılbaşlardan ibarət idi.

Türk tarixçisi bu haqda yazır ki, "Sufilər Şeyx Səfiəddin dövründə yaranmış bir qrupdur. Şeyx Cüneyd və Şeyx Heydər qədər Səfəvi tərəfdarlarına "sufilər" deyilirdi [1, 134]. Daha sonra Şeyx Heydər sufi-türk tayfalarının başlarına qırmızı papaq geyinməyi əmr etmişdir. Bundan sonra "qızılbaş" kəlməsi "sufi" kəlməsi ilə eyni mənada istifadə olunmuşdur. Şah I İsmayıl zamanında daha çox Rumlu, Qacar və Şamlı tayfalarının müridlərinə sufi adı verilmişdir. Şah da "Mürşid-i Kamil" adı ilə onların başçısı idi.

Qeyd edək ki, sufi təbəqəsi qızılbaşlardan daha çox şaha yaxın olmuşlar. Sufilərin "Xəlifət-ül xüləfa" dedikləri və şahın naibi olan başçıları var idi. Xatırladaq ki, Səfəvi tarixinin sonrakı dövrlərində sufilərin etibarının azaldığına şahidik. Lakin əmirlərin və tayfa başçılarının əksəriyyəti sufi adlandırdığına görə bəzən şahlara da "Böyük Sufi" deyilirdi [10, 57].

Sufilərin silahları qılıncdan, xəncərdən və təbərzindən ibarət olmuşdur [13, c.3, 1195]. Sufilər müstofi ül-məmalikdən sonra məclisin sağ tərəfində otururdular [9, 36]. Şah I İsmayılın və Şah I Təhmasibin dövrünə aid məlumat verən Avropa mənbələrində bu ifadə yenə də işlənirdi. Bu mövzu "sufi" adının yaşadığını sübut edir. Bu mənbələrə əsasən bir sıra hallarda Səfəvi şahı özünü "Böyük Sufi" adlandırılırdı [14, 139].

Qeyd edək ki, sonrakı dövrlərdə tədricən "sufi" və "qızılbaş" ifadələri arasında əmələ gələn fərq özünü göstərməyə başlamışdır. Belə ki, hicri 917-ci il (1511-1512-ci illər) Şah I İsmayıla qoşulan 15.000 nəfərə yaxın Təkəli tayfasından olan döyüşçülər özlərinin "sufi" adlanmasına daha çox üstünlük verirdilər. Müxtəlif araşdırmalar göstərir ki, əsas etibarilə döyüş yolunu seçən Səfəvilər "qızılbaşlar" və digər qrup isə "sufilər" adlanmağa üstünlük verirdilər. Vaxtı ilə səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində mühüm rola malik olan tayfalar "sufi" adlanaraq tanınırdılar. Başqa sözlə Şah I İsmayılın hər bir yeni tərəfdarı da qızılbaş adlana bilərdi. Şah I İsmayılın həyatında müstəsna rol oynamış lahicanlılar da bu adı daşımağa üstünlük verirdilər. Qızılbaşlar ilk növbədə Səfəviləri hakimiyyətə gətirən, Səfəvilər dövlətində lap əvvəldən "əsl-nəcabət" sahibi olan 7 mötəbər tayfadan ibarət idilər: 1. Şamlı; 2. Ustaclı; 3.

Baharlı; 4. Təkəli; 5. Əfşar; 6. Zülqədər; 7. Qacar.

Səfəvi ordusu qurulan ərəfədə qızılbaşlar tədricən Səfəvi dövlətinin hərbi strukturunu, sufilər isə eyni zamanda dini-mənəvi strukturunu təşkil edirdilər. Sufilər özlərinin dinə bağlılıqları məsələsini daha çox qoruyub saxlayırdılar [2, 237]. Qızılbaşlar isə get-gedə hərbi təbəqəyə çevrildilər. Sonralar özlərini qızılbaş hesab edən tayfaların sayı hətta 32-yə çatırdı [14, 49]. Lakin həm Sufilər, həm də qızılbaşlar öz rəhbərlərini "sultan" və "mürşidi-kamil" adlandırırdılar. Hər tayfanın sufi başçısı "xəlifə" və bütün sufilərin başçısı "xəlifeyi-xüləfa" adlanırdı. O, artıq mürşidi-kamilin təriqət işləri üzrə müavini hesab olunurdu [2, 237, 4, 126-128]. Başqa sözlə sufi təbəqəsi səfəvilərin ideoloji daşıyıcıları hesab olunurdu. Onlar öz "mürşidi -kamillərinin" ilahi üstünlüklərinə qəlbən inanırdılar. Lakin bu ideologiya Çaldıran döyüşündən sonra tədricən zəifləməyə başlamışdır [12, 111]. Sufilərin başçısı olan xəlifeyi-xüləfa uzun müddət vəzifəsində qalardı. Şah I Təhmasibin dövründə bu vəzifəni yerinə yetirənlərdən biri Hüseyinqulu Xan Rumlu olmuşdur.

Qızılbaşlar Şah I Abbasa qədər ordunun əsasını təşkil edən əsas hərbi qüvvə hesab olunurdu. Onlar öz istəklərinə uyğun olaraq, hərbi xidmətdən könnüllü şəkildə imtina edə bilirdilər. Lakin Səfəvi hakimiyyətinin ilk dövrlərində belə hallara rast gəlinmirdi. Onların məvacibi daim tayfa başçıları tərəfindən ödənilirdi üçün hər zaman döyüşə getməyə hazır idilər. Dövlət sarayında qızılbaş əmirlərinin nüfuzu olduqca yüksək idi. Lakin Şah I Abbasın yaratdığı qulamlar və tufəngçilər dəstələri onların nüfuzunu daha da azaltdı. Bütün bunlara baxmayaraq, bu mövzular heç də onların dövlət işlərində fəal iştirak etmədikləri anlamını ifadə etmir. Başqa sözlə "onların nüfuzu sarsılmışdır" əvəzinə, "onların əvvəlki şəriksiz nüfuzları başqaları ilə bölüşdürülmüşdür" demək daha doğru olardı.

Nəticə. Beləliklə, mövcud olduğu bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycan dövləti olaraq dünya tarixində mühüm yer tutan Səfəvi imperiyasının hərbi qüvvələrinin əsasını Azərbaycan türkləri təşkil etmiş, Şah I Abbas dövründə ümumtürk tarixinin ən güdrətli ordularından biri olan Səfəvi ordusu Azərbaycan-türk sərkərdələri tərəfindən idarə olunmuşdur. Məhz bu ordu Şah I Abbasın əldə etdiyi böyük qələbələr sayəsində Səfəvi imperiyasının bütün tarixi torpaqlarında Səfəvi dövlətçiliyini bərpa edə bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Erdoğan E. Safevi devletinin Askeri Teşkilatı. İstanbul: Yeditepe, 2019.
2. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər Dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005.
4. Minorsky V. Tadhkirat al-muluk, A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Cambridge: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1980.
5. Münşi İ. B. Dünyanı Bəzəyən Abbasın Tarixi. Fars dilindən çevirən: Şahin Fərzəliyev. II Kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.
6. Nəcəfli T. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında). Bakı: Turxan, 2014.
7. ابن بزاز اردبیلی. صفوه الصفا، تصحيح غلامرضا طباطبائی، چاپ دوم، تهران، انتشارات

- زریاب، 1376.
8. دون ژوان ایرانی. تألیف اروج بیگ، تهران، انتشارات بنگاه نشر و ترجمه کتاب، 1338.
 9. رحیم لو یوسف. القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه، مشهد، دانشگاه فردوسی، 1372، 157 ص.
 10. سانسون. سفرنامه، ترجمه تقی تفضلی، تهران، ابن سینا، 1346.
 11. سومر فاروق. نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، ترجمه احسان اشراقی و محمد تقی امامی، تهران، نشر گستره، 1371، 307 ص.
 12. سیوری راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، 1347، 290 ص.
 13. شاردن ژاک. سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، امیرکبیر، جلد 10، 1345، 206 ص.
 14. طاهری ابولقاسم. تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران: از مرگ تیمور تا شاه عباس. تهران، انتشارات فرانکلین، 1349 ص 406.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ТУРКИ В РУКОВОДСТВЕ АРМИИ СЕФЕВИДОВ

Р.Г.НЕДЖЕФОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о роли и важности турецких племен в создании Сефевидское государства. Здесь объясняется и рассказывается о роли турецких племен в исторических и государственных делах во времена правления шах Аббаса и до его правления. Также отмечается имена известных турецких племен и их Амиров, отмечено их место на аудиенции у шаха и их размещение в бою. Корень Сефевидского государства было основано на традициях, идеологических мыслях и воинском духе таких племен как Шамлы, Устачлы, Румлу, Афшар и Гачар. Отмечено поочередность этих племен по их воинскому и политическому успеху.

Ключевые слова: Государство Сефевидов, Шах I Аббас, гуламы, Турецкие племена, эмирь

AZERBAIJANI TURKS IN THE MANAGEMENT OF THE SAFAVID ARMY

R.H.NAJAFOVA

SUMMARY

In the article is discussed the role and importance of the Turkish tribes in the establishment of the Safavid. On the basis of various sources, the main role of the Turkish tribes in the historical processes and in the history of statehood is interpreted and analyzed Shah Abbas I and before him. The names of famous Turkish tribes and their commanders were mentioned too. Based on research, it was concluded that the traditions, ideological ideas and fighting spirit of the Shamli, Ustajli, Rumli, Afshar, Gajar and other Turkish tribes formed the core of the Safavid state. It was noted that these tribes are ranked according to the importance of their participation in war and political processes. The positions of these tribes in the presence of the Shah and in the battles were shown too.

Keywords: Safavid state, Shah I Abbas, The ghulam, Turkish tribes, amir

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 81

**NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”SİNDƏ LEKSİK CƏHƏTDƏN
ZAMAN BİLDİRƏN SÖZLƏR****P.A.ƏSƏDULLAYEVA***

Məqalə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində zaman anlayışını ifadə edən sözlərin tədqiqindən bəhs edir. Dildə heç bir qrammatik əlamət olmadan zaman ifadə edən sözlər vardır. İsim, zərflər, sifət, fəli sifət və feil bu qəbildən olan sözlər sırasına daxildir. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində də zaman məfhumunu ifadə edən sözlərə təsadüf olunur. Bu sözlərin etimologiyası göstərir ki, bu qəbil sözlərin yaranması zaman məfumu ilə bağlıdır. Məqalədə leksik cəhətdən zaman bildirən sözlər tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, zaman konsepti, leksik üsul

Giriş. Məlumdur ki, fars dilinin qrammatik quruluşu bu dildəki nitq hissələrini morfoloji cəhətdən fərqləndirməyə imkan vermir, yəni çox sayda sözləri morfoloji əlamət olmadığına görə həm isim, həm sifət və həm də zərflər kimi qəbul etmək olar. Bu məsələ bir çox sahələrdə, o cümlədən nitq hissələrinin dəqiq təsnifində müəyyən problemlər yaradır və bu, bizim mövzumuza da müəyyən dərəcədə aid edilə bilər, başqa sözlə, zamana görə nitq hissələrinin təsnifi və ya leksik cəhətdən zaman ifadə edən sözləri qruplaşdırmaq müəyyən qədər şərti xarakter daşıyır. Digər tərəfdən, zaman məfumu Nizami Gəncəvinin əsərləri ilə məhdudlaşdığından bu məsələ daha da mürəkkəbləşir. Buna görə də zaman zərfləri istisna olunmaqla biz burada leksik cəhətdən zaman ifadə edən bütün vahidləri verməyə çalışmışıq.

Leksik cəhətdən zaman bildirən sözlər. Nizami Gəncəvinin əsərlərində bir qrup sözlər vardır ki, onlar leksik cəhətdən zaman ifadə edir, yəni heç bir qrammatik göstərici və ya əlavə izahat olmadan bu qəbildən olan sözlər zamanı bildirir və birləşməyə zaman çaları verir. Bu sözlərə əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

شب [şəb] (gecə, axşam). Bu söz Nizami Gəncəvinin əsərlərində zaman mənalı sözlər arasında ən çox işlənən sözdür. Şair bu sözdən müxtəlif mənələrdə və funksiyalarda geniş istifadə etmişdir. Məsələn, aşağıdakı beytlərdə bu söz isim

* AMEA-nın akad.Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “İran filologiyası” şöbəsinin dissertantı; parvin-03@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-9840-8869

kimi işlənilir:

کزین خوشتر شبی خواهد رسیدن
وزین شاداب تر بوئی دمیدن [4, 188]
(Bundan da xoşbəxt gecə gələcək, bundan da xoş ətir gələcək).

زبان تر کن بخوان این خشک لب را
به روز روشن آر این تیره شب را [4, 231]
(Dil aç oxumağa başla bu qaranlıq gecəni işıqlı günə gətir).

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı beytlərdə işlənən “şəb” sözü müxtəlif məcazi mənalar ifadə edir və mövzumuzdan müəyyən qədər uzaq olduğuna görə biz onların üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmirik, lakin belə düşünürük ki, istənilən halda bu söz zamanı və zaman kəsiyini ifadə edir və bütün məcazi mənalar bu zaman kəsiyinin gətirdiyi və ya bu zaman kəsiyində baş verən hadisələrdən irəli gəlir. Məsələn burasındadır ki, bu fikir bu sözün etimologiyası ilə də öz təsdiqini tapır. Orta fars dilində “şap”, qədim fars dilində “xşap” şəklində işlənən bu söz hind-avropa dilindəki “qaranlıq” mənalı “kusep” sözündən törəmişdir [2, 1847-1848].

Bu söz bir çox hallarda zaman zərfliyi funksiyasında çıxış edir:

نه شب خسیم نه روز آسایشم هست
نه از تو ذره ای بخشایشم هست [4, 220]
(Nə gecə yatıram, nə gündüz rahatlığım var, nə də sən məni bağışlayırsan).

نه می نوشد نه باکس جام گیرد
نه شب خسبد نه روز آرام گیرد [4, 162]
(Nə şərab içir nə kimsə ilə badə qaldırır, nə gecə yatır, nə gündüz rahatdır.)

Nizami Gəncəvinin əsərlərində bu mənada (axşam, gecə) [şam] sözünə də rast gəlmək olur.

به شام و صبح اندر خدمت شاه
کمر می بست چون خورشید و چونماه [4, 166]
(Gecə-gündüz şahın xidmətində günəş-ay kimi hazır idi.)

شام ز رنگ و سحر از بوی رست
چرخ ز چوگان زمی از گوی رست [3, 302]
(Gecə rəngdən səhər ətirdən çıxdı, çarx çovqandan, yer topdan çıxdı.)

Məlumdur ki, “şəb” sözü vasitəsilə bir çox sözlər əmələ gəlir və bütün bu sözlərdə zaman çaları mövcuddur. Nizami Gəncəvinin əsərlərində də belə sözlərə rast gəlmək olur.

شباهنگام کز صحرای اندوه
رسیدی آفتابش بر سر کوه [4, 230]
(Axşam vaxtı qəm səhrasından günəşi dağın başına çatırdı.)

Nizami Gəncəvinin əsərlərində ən çox işlənən zaman mənalı sözlərdən biri روز [ruz] (gün) sözüdür. Bu söz də “şəb” sözü kimi əsərlərdə bir çox müxtəlif, həqiqi və məcazi mənalarda və müxtəlif funksiyalarda işlənmişdir:

چو روز از دامن شب سربر آورد
زمانه تاج زرین بر سر آورد [4, 158]
(Gün gecənin ətəyindən baş qaldıranda zəmanə qızıl tacı başına qoydu.)

آر روز که روز بار باشد
[6, 73] نوروز بزرگوار باشد

(Gün yük olan gün novruz böyük olar.)

Yuxarıdakı beytlərdə işlənən “ruz” sözünün mənalarına nəzər saldıqda görürük ki, şair bu sözdən ən müxtəlif mənalarda istifadə etmişdir. Bütün bu məcazi mənalar əslində bu sözün semantikasında mövcuddur. Bu sözün etimologiyası dediklərimizi təsdiqləyir. Bu söz orta fars dilində “roç”, qədimi fars dilində “rauçah” şəklində işlənmiş və “ışıqlı olmaq, işıq saçmaq” mənalı “rauk” kökündən formalaşmışdır [2, 1483].

Bu söz Nizami Gəncəvinin əsərlərində zaman zərfliyi funksiyasında da işlənir:

چون از سر این دو روز بگذشت
[6, 149] بدروش کرد و باز پس گشت

(Bunun üzərindən iki gün keçdiyindən salam verdi, yenə qayıtdı).

جسم تو را پاک تر از جان کنی
[3, 228] چون که چهل روز به زندان کنی

(Qırx gün həbsdə saxlasan, cismini ruhundan daha təmiz edərsən).

سحر [səhər] “səhər”, صبح [sobh] “sübh” mənalı sözlər də zaman mənalı sözlərə aiddir.

صبح روشن ز شب پدید آید
[8, 148] لعل صافی ز سنگ می زاید

(İşıqlı səhər gecədən gəlir, saf ləl daşdan çıxar).

نه زین ظلمت همی یابم امانی
[4, 252] نه از نور سحر بینم نشانی

(Bu zülmətdən qurtara bilmirəm, nə də səhər işığından bir nişanə görürəm).

بیا تا بامدادان ز اول روز
[4, 185] شویم از گنبد پیروزه پیروز

(Gəl səhərdən zəfər günbəzindən qalib olaq.)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn düzəltmə və mürəkkəb sözlər də zaman məfhumu ifadə edir.

هر صبحدمی شدی شتابان
[6, 90] سرپای برهنه در بیابان

(Hər səhər tələsik gedirdi ayaqyalın səhrada.)

Leksik cəhətdən zaman bildirən sözlərə “gün”ləri də aid etmək olar. Fars dilində bu növ sözlərin düzəldilməsində zaman mənalı “şəb”, “ruz” sözlərinin iştirakı bunu təsdiqləyir. Bu sözlər istənilən funksiyada (isim, zərf, sifət) zaman məfhumunu ifadə edir.

ای که ز امروز نه ای شرمسار
[3, 289] آخر از آن روز دگر شرم دار

(Ey bu gündən utanmayan axı səhərdən həyə edirəm.)

M.N.Məmmədova Nizami Gəncəvi dilinin lüğətində “əmruz” sözünün “bu gün” mənasında işləndiyini qeyd edir [1, 87]. Lakin beytlərdən də görün-
düyü kimi, bu söz həqiqi məna ilə yanaşı məcazi mənalarda da işlənir. Biz belə

düşünürük ki, bu mənaların hamısı bu sözün semantikasından irəli gəlir. “Emruz” sözündəki “im” qədim fars dilindəki “imam” işarə əvəzliyindən törəmişdir. Bu işarə əvəzliyinə digər sözlərdə də rast gəlmək olur.

به نقد امشب چو باهم سازگاریم

نظر بر نسیه فردا چه داریم [4, 195]

(Bu gecə üçün razılaşmışıq, sabahın niyəsinə niyə baxırıq).

Əsərlərdə “dünən” mənasında دی [di] və [duş] sözləri işlənmişdir:

دی که ز پیش تو به نخجیر شد

تیزتگی کرد و عدم گیر شد [3, 205]

(Dünən sənin yanından ova getdi, tələsdi və məhv oldu).

امروز مگو چه خورده ای دوش

کان خود سخنی بود فراموش [6, 147]

(Bu gün demə dünən nə yemişən, çünki unudulmuş bir söz idi.)

M.H.Məmmədova “duş” sözünün “dünən, dünən gecə” mənalarında işləndiyini qeyd edir [1, 529]. Sonuncu beytdə işlənən “duş” sözü, çox güman ki, “dünən axşam” (gecə) mənasında işlənmişdir.

Leksik cəhətdən zaman mənalı sözlərdən bir də فردا [fərda] “sabah” sözüdür.

بباید ساختن با سختی اکنون

که داند کار فردا چون بود چون [4, 205]

(İndi çətinliklə barış, kim bilir sabah nə olacaq).

پیشتر از خود بنه بیرون فرست

توشه فردای خود اکنون فرست [3, 276]

(Özündən qabaq yükü göndər, sabahkı azuqəni indi göndər).

Nizami Gəncəvinin əsərlərində zaman ifadə edən “həftə və həftənin günləri”nin adlarına rast gəlmək olur.

روزی از هفته شغل سازی کرد

و آن دگر هفته عشق بازی کرد [8, 162]

(Həftənin bir günü işlə məşğuldur, o biri həftə eşqbazlıq edir).

ز بس گنج کانروز برباد رفت

شب شنبه را گنجه از یاد رفت [5, 1251]

(O gün hədər gedən xəzinədən şənbə gecəsi Gəncə yaddan çıxdı).

روز یکشنبه آن چراغ جهان

زیز زرد شد چو آفتاب نهان [8, 102]

(Bazar günü o dünya işığı qızıl günəş kimi altında gizləndi).

روز دوشنبه آمد شاه

چتر سرسبز برکشیر به ماه [8, 406]

(Bazar ertəsi şah gəldi, yaşıl çətiri ayın üzünə çəkdi).

ناف هفته مگر سه شنبه بود

روز بهرام و رنگ بهرامی [8, 107]

(Çərşənbə axşamı istisna olmaqla, həftənin göbəyi Bəhram günü və Bəhram rəngidir).

پنچشنبه است روزی خوب

و ز سعادت به مشتری منسوب

(Cümə axşamı yaxşı gündür və xoşbəxtlik müştəriyə mənsubdur.) [8, 72]

Konkret müddətli zaman ölçüləri bildirən aşağıdakı adlar da Nizami “Xəmsə”-sində müşahidə olunur: ساعت - [saət] saat, دقیقه - [dəğiğə] dəqiqə, لحظه - [ləhze] an.

“Saat” sözünün işlənməsində müşahidə olunan səciyyəvi xüsusiyyət həmin sözün dəqiqiləşdirici saylarla işlənməsidir. Aşağıdakı beytlər bunu təsdiqləyir:

جز من و تو هر که در این طاعتند

صیرفی جوهر یک ساعتند [93, 278]

(İtaətdə olan hər bir kəs səndən məndən başqa bir saatın cövherinin işlədiciləridir.)

یک دو ساعت نشست بر سر تخت

پس به خلوت کشید از آنجا رخت [113, 169]

(Bir-iki saat taxtda oturdu, sonra kənara çəkildi).

شاه یک ساعت ایستاد صبور

تا یکی گور شد روانه ز دور [113, 168]

(Şah bir saat səbrlə dayandı, bir gur uzaqdan yola düşdü).

Şair bəzən “saat” leksemini konkret müddətli zaman ölçüsü ifadə edən sözlərlə müqayisə bildirən tənəsübdə verir. Məsələn, aşağıdakı beytdə “hansı saat?”, “hansı gün?” ifadələrində bu müşahidə olunur:

کدامین ساعت از من یاد کردی

کدامین روزم از خود شاد کردی [4, 260]

(Hansı saatda məni yad etdin, hansı gün məni şad etdin).

“Dəqiqə” sözünə əsas “Yeddi gözəl” əsərində yer verilmişdir. Şair bəhs olunan sözü, bəzən cəmdə, bəzən təyini “hər” əvəzliyi, bəzən də “bu” işarə əvəzliyi ilə işlədərək, zaman anlamının ifadə tərzini daha da dəqiqiləşdirir.

هر چه هست از دقیقه های نجوم

بایکایک نهفته های علوم [8, 81]

(Nücumun dəqiqələrindən nə varsa elmlərin gizli sirləri ilə bir-biri).

کین درج کاسمان شه دارد

وین دقیقه که او نگه دارد [121, 372]

(Şahın malik olduğu bu mərtəbə, onun saxladığı bu dəqiqə).

“An” mənasında işlənən لحظه [ləhze] sözünün işlənməsində müşahidə olunan əsas səciyyəvi xüsusiyyət həmin sözün müxtəlif əvəzlik və say ilə işlənməsidir:

Əvəzliklə:

همان لحظه [həman ləhze] (həmən an)

همین لحظه [həmin ləhze] (həmin an)

آن لحظه [an ləhze] (o an)

این لحظه [in ləhze] (bu an)

هر لحظه [hər ləhze] (hər an)

می خواند ز روی نیک حالی

هر لحظه قصیده وصالی [110, 271]
(Hər an xoşbəxtlikdən vüsal qəsidəsi oxuyurdu).
گوینده داستان چنین گفت
آن لحظه که در این سخن سفت [4, 86]
(Dastanı danışan belə dedi sözə başlayanda).

Sayla:

لحظه یکی [yeki ləhze] (bir an)

یک لحظه [yek ləhze] (bir an)

خنک برق کو جان به گرمی سپرد

به یک لحظه زاد و به یک لحظه مرد [5, 1248]

(Xoşbəxt işıqdar ki, canı istiliyə tapşırdı, bir anda doğulur, bir anda ölür).

Nizami Gəncəvinin əsərlərində ən çox işlənən zaman mənalı sözlərdən biri də وقت [vəqt] “vaxt” sözüdür. Şair bu sözdən ən müxtəlif mənalarda istifadə etmişdir.

کامه وقت ارچه ز جان خوشترست

عاقبت اندیشی از آن خوشترست [3, 280]

(Vaxtında kam almaq candan şirin olsa da, axırı düşünmə ondan da şirindir.)

سیمتن وقت را شناخته بود

پیش از آن کار خویش ساخته بود [5, 626]

(Zamanı tanımışdı ondan qabaq işini düzəltmişdi.)

Əsərlərdə bu söz izafətdə və qoşma kimi də işlənir.

دریغا هرچه در عالم رفیق است

ترا تا وقت سختی هم طریق است [4, 231]

(Heyif dünyada rəfiq olan hər şey sənin çətinlik zamanı yoldaşındır.)

شیر در وقت خنده خون ریزد

کیست کز پیل من نگریزد [5, 632]

(Şir gülüş zamanı qan tökər, kimdir ki, mənim filimdən qaçmaz.)

کسی کز زندگی با درد و داغست

به وقت مرگ خندان چون چراغ است [4, 207]

(Həyatdan dərddli, dağlı olan ölüm vaxtı چراغ tək güldür.)

Nizami Gəncəvinin əsərlərində bu mənada هنگام [henqam] “vaxt”, “zaman” sözünə də rast gəlmək olur.

جادو سخنی که کردی از شرم

هنگام فریب سنگ را نرم [6, 136]

(Sehrli söz aldatma zamanı həyadan daşı yumşaltdı.)

گفت به هنگام نمایندگی

هیچ ندارد سرپایندگی [3, 342]

(Elçilik vaxtı heç bir şeyi qalmamışdı.)

دگرگونه پرسیمشان در نهفت

چه هنگام خورد و چه هنگام خفت [5, 1315]

(Gizlicə başqa şəkildə soruşaq nə vaxt yedi, nə vaxt yatdı.)

Yuxarıdakı sözlərdən əlavə, Nizami Gəncəvinin əsərlərində zaman mənası daşıyan başqa sözlərə də rast gəlmək olur.

زمان [zəman] “zaman” – müxtəlif mənələrdə zamanı ifadə edir:

گفته زمانم نه زمینی بجنب

[3, 479] چون زمان چند نشینی بجنب

(Dedi zamanam, yer deyiləm, tərən, nə qədər oturacaqsan, tərən.)

دیدن آن پرده مکانی نبود

[3, 170] رفتن آن راه زمانی نبود

(O pərdəni görməyə yer yox idi, o yolu getməyə zaman yox idi.)

تا چند غم زمانه خوردن

[6, 149] تا زیدن و تازیانه خوردن

(Nə qədər zəmanənin qəmini çəkək, vurub-vurulaq.)

کاردان اوست در زمانه و بس

[8, 188] نیست محتاج کاردانی کس

(Zəmanədə işi bilən odur, heç kim ona möhtac deyil.)

زمانه خود جز این کاری نداند

[4, 237] که اندوهی دهد جانی ستاند

(Zəmanə bundan başqa heç bir şey bilmir, qəm verir can alır.)

معروفترین این زمانه

[6, 94] دانی که منم در این زمانه

(Bu zəmanənin ən məşhuru bilirsən ki, mənəm bu zəmanədə.)

Eyni mənada “əyyam” sözü də leksik cəhətdən zamanı ifadə edir.

نسخ کن این آیت ایام را

[3, 95] مسخ کن این صورت اجسام را

(Bu əyyamın ayətini sil, cisimləri dəyiş.)

یک امروز است ما را نقد ایام

[4, 174] براو هم اعتمادی نیست تا شام

(Bu gün bizim üçün nağddır, ona da axşama qədər etibar yoxdur.)

تا در ایام او ز بی خوردی

[5, 620] کس نمیرد زهی جوانمردی

(Onun dövründə aclıqdan heç kim ölməz, yaşasın comədrlik.)

پانصد و هفتاد بس ایام خواب

[3, 218] روز بلندست به مجلس شتاب

(Beş yüz yetmiş il yatmaq bəsdır, gün uzundur məclisə tələs.)

Nəticə və elmi yenilik. Nizami Gəncəvinin əsərlərində işlənən zaman mənəli sözlərin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Leksik cəhətdən zaman məfumu ifadə edən sözlərin etimologiyası zaman mənəsi ilə bağlıdır;
2. Leksik cəhətdən zaman bildirən sözlər istənilən sintaktik funksiyada zaman münasibətlərinin ifadə olunmasında çıxış edir;
3. Leksik cəhətdən zaman məfumu daşıyan sözlər vasitəsilə əmələ gələn düzəltmə və mürəkkəb sözlər də zaman mənəsi ifadə edir;
4. Nizami Gəncəvi leksik cəhətdən zaman mənəsi daşıyan sözlərin, demək olar ki, bütün mənələrindən istifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova M.H.. Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti. I hissə, Bakı: Nafta-Press, 2009, 542 s.
2. حسن دوست محمد، فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی، جلد سوم، تهران، ۱۳۹۵، ۵۶۰ ص.
3. شرح مخزن الاسرار نظامی گنجه ای، بهروز ثروتیان، تهران، مهتاب، ۱۳۸۹، ۴۹۲ ص.
4. کلیات نظامی گنجوی، وحید دستگردی، جلد ۱، تهران، سمیر، ۱۳۹۲، ۸۴۸ ص.
5. کلیات نظامی گنجوی، وحید دستگردی، جلد ۲، تهران، سمیر، ۱۳۹۲، ۸۵۰ ص.
6. لیلی و مجنون نظامی گنجوی، برات زنجانی، تهران، ۱۳۸۵، ۷۵۶ ص.
7. لیلی و مجنون نظامی گنجه ای، بهروز ثروتیان، تهران، امیر کبیر، ۱۳۹۱، ۶۸۳ ص.
8. هفت پیکر نظامی گنجه ای، بهروز ثروتیان، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۶، ۷۳۱ ص.

СЛОВА, ВЫРАЖАЮЩИЕ ВРЕМЯ В “ХАМСЕ” НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

П. А.АСАДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена к изучению слов, выражающие время в “Хамсе” Низами Гянджеви. В языке существуют такие слова которые выражают время без особых грамматических признаков. Имена существительные, наречия, причастия, прилагательные и глаголы входят в эти группы слов. В “Хамсе” Низами Гянджеви также встречаются слова, выражающие время. Этимология этих слов также показывают что формирование таких слов связано со значением времени. В статье изучаются слова, которые лексически выражают время.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамса, концепция времени, лексический способ

THE WORDS THAT EXPRESS TIME IN “KHAMSA” OF NIZAMI GANJAVI

P. A.ASADULLAEVA

SUMMARY

The article is dedicated to the study of the words which express time in “Khamisa” of Nizami Ganjavi. There are some words in language that express time without special grammatical forms. Nouns, adverbs, participles, adjectives and verbs are one of these words. In “Khamisa” of Nizami Ganjavi we see the words that express time. The etymology of these words demonstrate that the origin of these words had the meaning of time.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khamisa, concept of time, lexical way

BAKI UNIVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№1

Humanitar elmlər seriyası

2021

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

İsmayılova T.R. Azərbaycan dilində morfoloji norma və nitq mədəniyyəti.....	5
Hüseynova Ü.H. XX əsr dilçiliyində paradigmatik dəyişikliyin şərtiliyi və nisbiliyi	18
Eyvazov P.E. Professor Bəkir Çobanzadə Şah İsmayıl Xətəinin dili haqqında	31
Əliyeva K.A. Feili sifətin morfosintaksisi.....	42
Qocayeva N.Ş. Elxan Elatlıının yaradıcılığında antroponimlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri	52

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Seyidova S.M. Şeirimizin məhəbbət şairi Vaqif.....	61
--	----

TARİX

Zeynalov İ.X. XX əsrin 50-ci illəri və 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan SSR Mədəniyyət nazirliyinin fəaliyyəti haqqında.....	69
Artykbaev J.O. Qazax və sakların şifahi ədəbiyyatında Parfiyanın hakim sülaləsi və Böyük Çöl	77
Nəcəfova K.T. Əhməd Ağaoğlunun elmi-publisistik fəaliyyətinin ilk mərhələsi: Paris dövrü (1888-1894-cü illər).....	90
Umudlu V.U. Cavad xanın Rusiya işğalına qarşı mübarizəsi Türkiyə tarixşünaslığında (XIX əsrin əvvəli)	103
Məmmədov Ə.F. 1930-cu il üsyanı ərəfəsində Nuxa-Zaqatala qəzasında ictimai-siyasi durum	109
Əliyeva-Məmmədova G.S. ATƏT-in Minsk qrupunun Dağlıq Qarabağ probleminin həlli yolunda nəticəsiz fəaliyyəti.....	117
Hüseynli H.A. Türkiyə-NATO münasibətlərində Suriya məsələsi (XXI əsrin əvvəlləri).....	126

Məmmədova N.Ə.	
Birinci Dünya müharibəsinin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına təsiri.....	133
Fərhadov Ə.R.	
Axund Ağa Əlizadə: iki dövrün Şeyxülislamı	142
Məlikov E.N.	
Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsində taxılçılıq və çəltikçilik təsərrüfatlarının inkişafı tarixindən (2003-2018-ci illər)	149
Məmmədova N.B.	
Otuzillik müharibə ərəfəsində və gedişində Avropa dövlətlərinin Osmanlı siyasətinə dair.....	158
Nəcəfova R.H.	
Səfəvi ordusunun idarə olunmasında Azərbaycan türkləri	166

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Əsədullayeva P.A.	
Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində leksik cəhətdən zaman bildirən sözlər	174

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Исмаилова Т.Р. Морфологическая норма и речевая культура на Азербайджанском языке.....	5
Гусейнова У.Г. Условность и относительность парадигмального сдвига в языкознании XX века	18
Эйвазов П.Э. Профессор Бекир Чобанзаде о языке Шаха Исмаила Хатаи.....	31
Алиева К.А. Морфоносинтаксис причастий	42
Годжаева Н.Ш. Стилистические и лингвистические особенности антропонимов в творчестве Эльхана Элатлы	52

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Сеидова С.М. Вагиф поэт любовной лирики.....	61
--	----

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х. О деятельности министерства культуры Азербайджанской ССР в 50-х – начале 60-х годов XX века	69
Артыкбаев Ж.О. Парфянская правящая династия и Великая степь в устной традиции казахов и саха	77
Наджафова К.Т. Начальный этап научно-публицистической деятельности Ахмед Бека Агаоглу: Парижский период (1888-1894-е гг.).....	90
Умудлу В.У. Борьба Джавада хана против Российской оккупации в историографии Турции (начало XIX века)	103
Маммадов А.Ф. Общественно-политическая ситуация в Нуха-Закатальском уезде накануне восстания 1930 года.....	109

Алиева-Мамедова Г.С.	
Безрезультатная деятельность Минской группы ОБСЕ на пути урегулирования Нагорно-Карабахской проблемы	117
Гусейнли Г.А.	
Сирийский вопрос в отношениях Турция-НАТО (начало XXI века)	126
Маммадова Н.А.	
Первая Мировая война и ее влияние на общественно-политическую жизнь в Азербайджане.....	133
Фархадов А.Р.	
Ахунд Ага Ализаде: шейх-уль-ислам двух периодов	142
Меликов Э.Н.	
Из Истории развития зерновых и рисовых хозяйств в юго-восточном регионе Азербайджанской Республики (2003-2018 гг.).....	149
Мамедова Н.Б.	
Османская политика Европейских государств накануне и в ходе Тридцатилетней войны	158
Неджефова Р.Г.	
Азербайджанские турки в руководстве армии Сефевидов	166

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Асадуллаева П.А.	
Слова, выражающие время в “Хамсе” Низами Гянджеви	174

CONTENS

LINGUISTICS

Ismailova T.R. Morphological norm and speech culture in the Azerbaijani language	5
Huseinova U.H. Conditionality and relativity of the paradigm shift in the language of the XX century.....	18
Eivazov P.E. Professor Bekir Chobanzadeh about language Shah Ismail Khatai	31
Alieva K.A. Morphosyntax of parties.....	42
Gojayeva N.Sh. Stylistic and linguistic features of anthroponyms in the works of Elkhan Elatli	52

LITERATURE

Seidova S.M. Vagif the poet of love lyrics.....	61
---	----

HISTORY

Zeinalov I.X. On the activities of the ministry of culture of the Azerbaijan SSR in the 50s – early 60s of the XX century.....	69
Artykbaiev Zh.O. The Parthian ruling dynasty and the Great steppe in the oral tradition of the Kazakhs and Sakha	77
Najafova K.T. The initial stage of scientific and public activities of Ahmed bek Agaoglu: Paris Period (1888-1894)	90
Umudlu V.U. Javad khan's fight against the Russian occupation in the historiography of Turkey (beginning of the XIX century)	103
Mammadov A.F. Socio-political situation in Nukha-Zagatala district on the eve of the 1930 uprising	109
Alieva-Mammadova G.S. The ineffectual activity of OSCE Minsk group on the way to resolving the Nagorno-Karabakh problem.....	117

Huseinli H.A.	
The Syrian issue in Turkey-NATO relations (early XXI century)	126
Mammadova N.A.	
The First World War and its influence on socio-political life of Azerbaijan.....	133
Farhadov A.R.	
Akhund Aga Alizadeh: sheikh-ul-islam of two periods.....	142
Malikov E.N.	
From the history of development of grain farming and paddy farms in the south-eastern region of the republic of Azerbaijan (2003-2018)	149
Mamedova N.B.	
The Ottoman policy of European countries on the eve and during the Thirty-Year War.....	158
Najafova R.H.	
Azerbaijani turks in the management of the Safavid army	166

ORIENTAL STUDIES

Asadullaeva P.A.	
The words that express time in “Khamsa” of Nizami Ganjavi	174